

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ
ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 894.341;398.91(575.2)(043.3)

АБДУБАЛИЕВА БАКТЫГУЛ
ЖУМАКАДЫРОВНА

ТУРК ЭЛДЕРИНИН МАКАЛДАРЫНЫН
ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ЖАНА
ОЗГОЧОЛУКТОРУ(КЫРГЫЗ, АЛТАЙ, ХАКАС,
ТУВА МАКАЛДАРЫ)

Адистиги 10.01.09 – фольклористика

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи:
филология илимдеринин кандидаты,
доцент Бегалиев С. Б.

Каракол – 2010

МАЗМУНУ

Киришүү	3
I глава Байыркы башаттар	
§ 1. Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги накыл сөздөр	12
§ 2. Антика афоризмдери жана кыргыздын накыл сөздөрү	24
§ 3. Махмуд Кашгаринин (Барскони) “Дивану лугатит түрк” сөздүгү жана кыргыз макалдары	40
II глава Кыргыздардын алтай, хакас, тува элдери менен болгон тарыхый байланыштары жана макалдары	
§ 1. Алтай, кыргыз тарыхый байланыштары	67
§ 2. Алтай, кыргыз макалдары	73
§ 3. Хакас, кыргыз тарыхый байланыштары	103
§ 4. Хакас, кыргыз макалдары	106
§ 5. Тува, кыргыз тарыхый байланыштары	129
§ 6. Тува, кыргыз макалдары	133
Корутунду	152
Адабияттар	159

К И Р И Ш Ү Ү

Тарыхта аты эң эрте аталган түрк элдеринин ичиндеги элдердин бири – кыргыздар. Алар жөнүндөгү маалыматтар биздин доорго чейинки 201-жылдан баштап байыркы кытай булактарынан жолугат. Байыркы орхон-енисей (V–IX к.) жазма эстеликтеринде да кыргыз (кыркыз) аты эскерилип, маалыматтар берилет. Ошондой эле византия, араб, фарсы булактарында да кыргыздар жөнүндө тике жана кыйыр билдирүүлөр жазылган.

В.В.Радлов, Н.А.Аристов, С.В.Киселев байыркы түрк урууларынын, ошонун ичинде кыргыздардын да эзелки мекен-журту Алтай, Түштүк Сибирь болгон деген жыйынтыкка келишет. Ошонун негизинде тарых изин иликтеп, тарыхчылар, тилчилер, адабиятчылар Сибирдеги алтай, хакас, тува жана кыргыз элинин каада-салт, үрп-адат, адабият, маданиятын салыштырып изилдеп келишет. Кыргыз макалдарын алтай, хакас, тува макалдары менен салыштырып изилдөө да ушул байыркы байланышка негизделген.

Тарыхый, этнографиялык маалыматтар үчүн макалдарды салыштыруу аркылуу байыркы генетикалык байланыштарды байкоого болот. Элдик оозеки чыгарма, тилдик, адабий каражаттар элдин башынан өткөн турмушун, салт-санаа, ой-пикир, башка элдер менен болгон байланышын чагылдыргандыктан, алар тарыхый тактыкка жардамчы болот. Өзгөчө кыргыз, алтайлыктардын тил, адабият, тарыхый жагын изилдөөлөр булардын башка түрк элдерине караганда, алда-канча жакын экендигин далилдеди. Кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары тарыхый шартка байланыштуу катка түшкүчө оозеки жашап келген. Алардын макалдары да азыркы күнгө чейин атайын салыштырылып карала элек. Аталган элдин ар биринин макалдары бүгүнкү күндө дагы толугураак, системалуу, көлөмдүү чыккан жери жок.

Фольклористика илиминде жакындыгы бар же окшош кубулуштарды салыштырып иликтөө көптөн бери жүргүзүлүп келет. Мифологиялык, тарыхый, этнографиялык мектептер, ооштуруп алуу, структурализм

фольклористиканын тарыхында изилдөө агымдары менен методдорунун да бирден бир таянычы салыштырып изилдөө болуп саналат (60, 27).

Баатырдык эпосторду кеңири салыштырып, тарыхый изилдөөгө негиз салган белгилүү окумуштуу академик В.М. Жирмунский илимий салыштыруу жагдайын: тарыхый -генетикалык, тарыхый-типологиялык жана бири-биринен ооштуруп алууну аныктай турган салыштыруулар деп карайт, башкача айтканда:

а) тарыхый-гентирикалык салыштыруу кубулуштардын өз ара окшоштугу - алардын чыгышы боюнча тектештигинин натыйжасы жана тарыхый шартка байланыштуу пайда болгон айырмачылыктар экенин карайт;

б) тарыхый-типологиялык салыштыруу генетикалык жагынан бири-бири менен өз ара байланышсыз кубулуштарды окшош коомдук өнүгүш шарттары менен түшүндүрөт;

в) салыштыруу элдердин тарыхый жакындыгы менен шартталган эл аралык байланыштардын өз ара алакаларын, “таасир” же “кабыл алуу” жагдайын жана алардын коомдук өнүгүү өбөлгөлөрүн аныктайт (44, 125).

Фольклор – далай кылымдар бою ар бир доордун суроо талабына, үмүт максаттарына жооп берген көркөм дүйнө болуп, узак өмүр сүрүп, эволюциялык процесстердин оош – кыйыштарын башынан өткөрүп келе жаткан ары сырдуу, көп кырдуу кубулуш. Окшоштуктун келип чыгуу себептерин караганда, албетте, тарыхый доорлорго серп салабыз, окшоштуктун андан аркы келечегине үнүлөбүз. Ошентип, типологиянын тамыры - анын тарыхый жагдайында (60, 27). Тарыхый тамыры бир булактан таралган түрк элдеринин элдик оозеки чыгармаларын, байыркы жазма мурастарын салыштырып изилдөө, өзгөчөлүктөрүн белгилөө - чоң илимий, олуттуу, актуалдуу маселе.

Кыргыз макал, лакаптарын жеке эле өзүбүздүн тилибиздин базасында карабастан, аны тарыхый – этникалык байланышы бар түрк элдеринин мурастары, антикалык булактар менен да салыштырып кароо өзүбүздүн

оозеки чыгармачылыгыбыздын өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө да көмөк көрсөтөт.

Макалдардын өзгө элдерде да окшош жолугарын карап, алардын таралуу ареалы өтө алыскы аймактарды камтый турганын көрөбүз. Түрк калктарынын арасына тараган макалдар тегин жерден чыккан окшоштуктар эмес, мунун түпкүрүндө тарыхый басып өткөн жолдун адеп-ахлагынан тартып, диний, саясий маселелери камтылып жатат. Фольклордогу дидактикалык жанрдын ичинде макалдар - өзгө жанрларына караганда калайыкка тамырын кенен жайган ийкемдүүсү. Мезгил мерчемине, заман агымына макалдардын туруштук берип келгени алардын адамзаттын руханий өмүрүндөгү өзгөчө баалуулугуна байланыштуу болуу керек. Ошондон улам макалдардын орду олуттуу, маани-маңызы бийик.

“Ар кандай элдин чындыкты, турмушту, дүйнөнү таануудагы көз караштары бирдей эле жалпылыкта турат. Бул айрыкча элдик чыгарманын сүйүктүү жанры болгон макал, лакаптардан да көрүнөт” (82, 4). Демек, эл менен элдин макалдарынын мааниси окшош болуп калуусу – бул табигый көрүнүш. Мындай макалдар ар калктын өз руханий мурасына айланып кетет.

«Кыргыз элинин макал, лакаптарын жыйноо ишинде фольклорист Кайым Мифтаковдун эмгеги зор. Ал Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарында болуп, кыргыз элинин өзүнүкү деген макал, лакаптарды жазып алууга аракет кылган. Анткени ал учурда окшош чыгарма жолугуп калса, экинчи элден келген сыяктуу кароо мода болгон. Чындыгында окшош чыгармалар ар бир элде эки түрдө – башка жактан оошуу жолу менен же объективдүү чындыктын негизинде адамдардын турмушундагы жалпылыктан келип чыгышы мүмкүн... Профессор К.К.Юдахиндин, Бүбү Керимжанованын кыргыз элинин макал, лакаптарын жыйноого жасаган эмгегин айрыкча көрсөтүп өтүүгө туура келет. Профессор К.К.Юдахин «Орусча-кыргызча сөздүккө» көбүнчө тарбиялык мааниси күчтүү элдик макал, лакаптарды киргизген. Сөздүктөн 700 гө жакын макал, лакапты

табууга болот. Макал, лакаптарды өзүнчө жыйнак кылып түзүп чыгаруу мүмкүнчүлүгү биринчи жолу Бүбү Керимжанованын үлүшүнө таандык. Профессор К.К.Юдахин, Кайым Мифтаков, Бүбү Керимжановадан башка кыргыздын макал, лакаптарын активдүү жыйноочулардан болуп: И.Абдырахманов, Чекменов, Ашубаев, А.Убукеев, Ю.Н.Цылевтор саналат» (47, 4-5).

Кыргыз элинин макал, лакаптарын биринчи илимий изилдөөгө алган - Сапарбек Закиров. Ал илимий монографиясын «Кыргыз элинин макал, лакаптары» деген ат менен Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмасынан (Фрунзе, 1962) бастырып чыгарган.

С.Закировдун эмгегинде макал, лакаптардын чыгышы жана турмушту таануудагы баалуулугу, макал, лакаптардын чыккан булактары, алардын бири-биринен айырмасы, андагы идеологиялык күрөш, макал, лакаптардын классификацияланышы, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү каралган. Изилденген маселенин өзөгүн нагыз кыргыз макал, лакаптары түзгөн. Изилдөө негизинен кыргыз макалдарынын табиятына гана арналган. Кийинки жылдары «Кыргыз макал, лакаптарын» аздыр-көптүр көлөмдүүрөөк жыйнап чыгарууга демилгелүү адамдар аракет кылышып (Ш.Усупбеков, А. Алсеитов ж.б.) бул багытта жакшы иш өтөшкөн. С.Шамбаев кыргыз макал, лакаптарын орус тилине которгон. Бул кыргыз макалдарынын изилденишине, жыйналышына, котормосуна талдоо жүргүзүү же пикир айтуу биздин ишибиздин милдетине кирбейт. Биздин иликтөөбүздүн багыты кыргыз, алтай, хакас, тува макалдарынын тектештик маселеси болгондуктан, аларга токтолуунун зарылдыгы жок. Кыргыз макалдарынын байыркы башаттар менен кандай катышы бар жана алтай, хакас, тува элдеринин макалдарына кандай тектештиги бар, ошол өзгөчөлүктөрүн салыштыруу талабы коюлду.

Кыргыз элинин макалдары, ошондой эле алтай, хакас, тува макалдары да толук жыйналып бүткү дешке болбойт. Бул бай казына дале болсо жыйналууга муктаж. Алтай, хакас, тува элдеринин макал, лакаптары өтө аз

жыйналган.

Алтай макал, лакаптарын С.Суразаков түзүп, 1956-жылы бастырып чыгарган (40 бет). Алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн «Грамматика алтайского языка» аттуу эмгектен иргелип алынган алтай макалдары кыргыз макалдарына салыштырылды жана которулду. Ошондой эле ойротчо-орусча сөздүктөн, Б. Бедюровдун «Алтайдын алкыштары» аттуу китебинен да айрым макалдар алынды.

Ал эми хакас майда жанрларын революцияга чейин Н.Ф.Катанов чогулткан да, В.В.Радлов 1907-жылы «Образцы народной литературы тюркских племен» аттуу эмгегинде аларды кошо бастырып чыгарган. Ошондогу жана «Ленин чолы» аттуу газетага чыккан институттун кызматкерлери чогулткан макалдарды кошуп, хакас макал, лакаптарынын жыйнагын чыгарышкан (80 бет). Бул жыйнакта табышмактар да берилген. Китепти түзгөн – У.Н.Кирбижекова.

«Тува макал, лакаптары» (1966) деле анча көп камтылган эмес. Жыйнакка 400гө жакын макал, лакаптар киргизилген, тематикалык принципте классификацияланган. Жыйнакта: «Албетте, элдин макалдык фондусу шаа жеткис, бул жерде анын аз гана үлүшү берилди», - деп көрсөтүлгөн.

Алтай макалдарын изилдөөгө арналган атайын монография жок. С.Суразаковдун «Алтай Фольклор» аттуу эмгегинде гана макалдар жайында элдик оозеки чыгармалардын деминде азыноолак сөздөр айтылган. Ошондой эле абал хакас, тува макалдарына да тиешелүү. Адабият жагында алтай элинин элдик оозеки чыгармалары менен кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын «Манас» эпосунун генезиси боюнча Р.З.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев, этнографиялык табышмактары жөнүндө Т.Абдракуновдордун изилдөөлөрүнүн биздин иликтөөлөрүбүз үчүн да маанилүү экендигин белгилебей коюуга болбойт.

Алтай тили менен кыргыз тилинин жакындыгын өз кезегинде түрколог В.В.Радлов, кыргыз окумуштуусу Б.М.Юнусалиев, орус окумуштуусу

Н.А.Баскаковдор белгилешкен. Ошондой эле Н.А.Баскаков кыргыз, алтай тилдерин бир классификациялык топко киргизген. Тарыхчылардын тарыхый маалыматтары кыргыздардын алтай, хакас, тува, шор элдеринин этногенез жагында да байланыштарын ачып көрсөтөт. Эл менен элдин байланышы изсиз калбайт. Ал адабиятында да, тилинде да чагылдырылбай койбойт. Макалдар турмуштун ар тармагын чагылтууда өзгөчө орунда турат. Узак кылымдар бою алыс аймакта жашаган алтай, хакас, тува элдери менен кыргыздардын качанкы байланышы үзүлгөнү менен сөздүн, макалдардын эскирбей, эл эсинде сакталып калышы өтө маанилүү. Ар бир элдин оозеки чыгармасы – анын тарыхын чагылдырган алтын казына.

Тилдин тарыхы – элдин тарыхы. Алтай, хакас, тува элдерине ислам маданияты жеткен жок. Ошондуктан алардын макалдарында да араб, фарсы сөздөрү дээрлик жок. Ал эми кыргыз тилинде ислам маданияты, адабиятынын таасири болгон себептүү макалдары араб, иран сөздөрүнөн куру эмес. Кыргыз макалдары бир жагынан Чыгыш менен байланышта болсо, экинчи жагынан коңшу казак, өзбек, уйгур жана батыш түрктөрү, башка элдердин макалдары менен да байланышкан. Ошол себептүү араб-иран сөздөрү аралашкан кыргыз макалдарынын алтай, хакас, тува макалдарына караганда бир кыйла өзгөчөлүктөрү арбын. Ал иштин мазмун – маңызынан даана байкалат.

Макалдарды салыштыруудан: а) каралган тилдердин бардыгына жалпы орток макалдарды; б) маанилеш, бирок түзүлүшү боюнча айырмалуу макалдарды; в) ар бир тилдин өз өзгөчөлүктөрүнө мүнөздүү макалдардын жолугарын көрөбүз.

Теманын актуалдуулугу. Алтай, тува, хакас жана кыргыз тили жөнүндө тилдик изилдөөлөр жүргүзүлсө да, алардын макалдарындагы окшоштуктар ушул күнгө чейин изилденбей келе жатат. Кыргыздарга өзгө түрк калктарына караганда алтай, хакас, тува калктарынын этникалык жагы жакын, байыркы тарыхый байланышы күчтүү. Ошондуктан кылымдардан –

кылымдарга аталган элдердеги макалдарды салыштырып, тектештигин аныктоо кыргыз фольклористикасындагы актуалдуу маселе.

Байыркы башатыбыз болгон орхон-енисей жазмасындагы накыл сөздөрдү Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит түрк» сөздүгүндөгү макалдарды да салыштырып кароо-кыргыз макалдарынын табиятын ачууга көмөк көрсөтө турган актуалдуу иш. Тектеш эмес антика афоризмдериндеги окшоштуктардын болушу кокустукпу же турмуштук жалпылыктан келип чыккан туундубу, булардын изилдөө объектисине алынышы да актуалдуу маселелердин бири деп эсептейбиз.

Биз иликтөөгө алган кыргыз, алтай, хакас, тува элдеринин тилдик гана тектештиги болбостон, белгилүү даражада макалдарында да тектештиги бар.

Абалкы алакалары алда качан үзүлүп калган алтай, хакас, тува элдери менен кыргыз элиндеги макалдардын бүгүнкү күнгө чейин сакталышы басып өткөн жолубуздуң байыркы башатынан кабар берет. Алтай, хакас, тува элдеринин курамындагы «кыргыз» этноними эзелки замандын шартында аталган элдердин эл болуп калыптанышына кыргыздардын да чоң роль ойногонун белгилейт. Кыргыздар байыркы эл болгондуктан, анын тарыхта ээлеген орду Чыгыштан Батышка чейин кеңири тараган түрк элдеринин арасында жолугушу, анын тарыхта бараандуу из калтырганына күбө болот. Аталган жагдайда тарыхчылардын этнографиялык изилдөөлөрү өтө маанилүү орунда турганы талашсыз. Бул актуалдуу маселени андан-ары тереңдетүүгө зор көмөк көрсөтөт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Иштин негизги максаты – алтай, хакас, тува жана кыргыз макалдарынын тектештигин илимий түрдө далилдөө. Ушул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер аткарылды: мисалдардын негизинде салыштыра кароо; байыркы байланыштардын негизинде келип чыккан окшоштуктарды белгилөө; алардын өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзүү; тектештик тегин эместигин аныктоо; макалдардын узак кылымдар бою унутулбай, эл эсинде сакталарын

илимий негизде ачып берүү; макалдардын элден элге таралышынын тарыхый, социалдык шарттарын ачып көрсөтүү. Иш макалдардын чыгышы, анын классификациясы, тематикасы сыяктуу өз-өзүнчө каралчу маселелерди карабастан, тек гана алтай, хакас, тува жана кыргыз макалдарын салыштыруу аркылуу алардагы тектештикти, өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү максатын да көздөйт. Ошого ылайык макалдарды караганыбызда байыркы башаттарга да назар салуу ылайык болду.

Бул максаттарды жүзөгө ашырууда төмөнкүдөй милдеттер аткарылды:

- байыркы түрк жазма эстеликтериндеги накыл сөздөргө салыштыруу;
- антикалык афоризмдер менен үндөштүктөрдү табуу;
- Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит түрк» сөздүгүндөгү макалдардын параллелдерин көрсөтүү;
- алтай, хакас, тувалардын этнографиялык маалыматтары жана макалдарынын мисалдары аркылуу бул элдердин тарыхый, маданий байланыштары бар экендигин далилдөө.

Иштин негизги максатын жана алдыга коюлган милдеттерди изилдөөдө **тарыхый салыштырма методу** колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Алтай, хакас, тува жана кыргыз макалдары кыргыз фольклористика илиминде биринчи жолу салыштырылып каралды. Ошондой эле байыркы түрк жазма эстеликтериндеги накыл сөздөр; байыркы антикалык афоризмдер, орто кылымдагы Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү макалдар алгач ирет кыргыз макалдарына салыштырылып, иликтөөгө алынды, окшоштуктар белгиленди. Келечекте изилдей турган маселелер үчүн негиз боло ала турган автордук көз караш, сунуш пикирлер иштелип чыкты.

Изилдөө объектиси катары Орхон-Енисей тексттери, антика афоризмдери, Махмуд Кашгаринин “Дивану лугатит түрк сөздүгү”, алтай макалдары, хакас макалдары, тува макалдары ж.б. бир катар авторлордун тарыхый-этнографиялык эмгектери, адабий изилдөөлөрү пайдаланылды.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи. Бул эмгекти жазууда академик В.М. Жирмунскийдин, Б.М. Юнусалиевдин, Р.З.Кыдырбаеванын, А. Акматалиевдин, К. Артыкбаевдин, С. Закировдун, Э.Абдылдаевдин, Т. Абдыракуновдун, А. Абдыразаковдун, Б. Бедюровдун, тарыхчылар: С.М. Абрамзондун, И. Молдобаевдин, Э. Маанаевдин, О.Каратаевдин, Т. Чоротегиндин ж.б. эмгектерине таяндык. Фольклордук жана адабият тармагындагы илимий эмгектер, казак, орус ж.б. элдердин тилинде жарык көргөн материалдар пайдаланылды.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор: - макалдардын байыркы башаттарындагы жалпылыктар, өзгөчөлүктөр белгиленген; - тектеш эмес антика афоризмдери кыргыз макалдарына салыштырылган; - Алтай, хакас, тува жана кыргыз макалдарынын тарыхый этнографиялык байланыштары аныкталган, макалдардын тектештиги, жалпылыгы, өзгөчөлүктөр көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иш илимий монография түрүндө жарыяланып, жогорку окуу жайларынын филология факультетинде, мектептерде адабият сабагын окутууда, тектеш тилдерди салыштырууда, атайын курстарды өтүүдө колдонулмачы. Ошондой эле тарыхчыларга, этнографтарга, философторго да пайдалуу материал болушу мүмкүн.

Иштин апробациясы. Изилдөөгө алынган илимий - теориялык жоболор, темага байланыштуу айрым маселелер К. Тыныстановдун 105 жылдыгына арналган илимий теориялык конференцияда жана Ж. Мамытовдун 70 жылдыгына арналган “Кыргыз филологиясынын актуалдуу маселелери” аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда талкууланган. Иштин мазмуну боюнча 8 илимий макала «Кыргыз тили жана адабияты», «Вестник ИГУ им К. Тыныстанова» журналдарында, «Эл агартуу» журналында жарык көргөн.

Иштин структурасы. Диссертациялык иш киришүү жана эки главадан: корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

I ГЛАВА БАЙЫРКЫ БАШАТТАР

§ 1. Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги накыл сөздөр

Борбордук Азия жана Орто Азияда VI-VIII кылымдардагы ташка чегилген жазма эстеликтер жалпы эле түрк элдеринин тарыхында, анын ичинде кыргыз фольклористика илиминде өзгөчө орунда турат. Бул эстеликтерден ата-бабаларыбыздын тарыхын, дүйнөгө болгон көз карашын, маданиятын, мамлекеттик түзүлүшүн, тилдик, адабий маселелерин айкын көрөбүз.

«Енисейдин жогорку агымында, Минусинскиде жашаган байыркы кыргыздардын, карагастардын, хакастардын, тувалыктардын жана Алтайдагы башка элдердин ата-бабалары тыгыз карым-катышта болушкан» (83, 8).

Борбордук Азияда көптөгөн көчмөн уруулар (төлөс, тардуш, карлук, аз, чик (тувалардын ата-бабалары), курыкан (якуттардын ата-бабалары), кыпчак, карлук, огуз, отуз татар ж. б.) жашап, алардын бири-бирине тили, карым-катыштары жакын болгон, албетте, алар диалектилик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган. Бул карым-катыштар изсиз калган эмес.

Окумуштуулар Күлтегин, Билге каган эстеликтерин адабий тилдин үлгүсү катары эсептешет. Ал калган көчмөн түрк уруулары үчүн түшүнүктүү болгон. Бул жазуу мурастарын азыркы түрк тилдүү элдердин тилдик, адабий, тарыхый мурасы катары карообуз ылайык. Ал азыркы түрк тилдери таяна турган эң байыркы мурас болуп саналат. Ошондуктан анын азыркы тилдик, адабий маселелердин тарыхы үчүн таяныч материал катары салыштырып кароо байыркы менен азыркынын байланышын байкоого белгилүү даражада мүмкүндүк берет.

Л. В. Стеблева «VI-VIII кылымдардагы түрктөрдүн поэзиясы» (1965), «Байыркы түрк адабиятынын поэтикасы» (1976) аттуу эмгектеринде

эстеликтердин поэтикалык жагына назар салып, аны адабий талдоонун натыйжасында көркөм чыгарма катары баалаган. Байыркы түрктөрдүн ыр менен жазылган үлгүсү катары кеңири талдоого алган. Профессор С.Е.Малов енисей эстеликтерин «көрүстөн поэзиясы» деп бекер айткан эмес.

Л.В.Стеблева: «Байыркы замандарда жана Орто Азиянын учу-кыйырсыз мейкининде өмүр-тиричилик өткөргөн ар түркүн уруу эл бирде эбегейсиз күч-кубатка эгедер уруулук биримдикке баш кошушчу, бирде кайрадан бытырап таркап турушкан. Ошондуктан бул мезгилдин адабий эстеликтерин түрк тилинде сүйлөгөн элдердин орток мурасы деп саноого болот», - деп жазган (97, 114). Изилдөөчү А. Абдразаков көлөмдүү Орхон эстеликтеринде (Билге каган, Күлтегин, Тонукук) «... баяндоо, монолог, диалог формалары, психологиялык толгонуулар, кыймыл-аракет, көркөм салыштыруулар, макал, лакап, эпикалык идеализация, гипербола ж. б. көркөм адабий чыгармаларда кездешүүчү формалар Күлтегин, Тонукук, Могиляндын эстелигиндеги жазууларда кеңири түрдө кездешет. Ошону менен катар бул ташка жазылган тарыхый дастандарда макалдар, керез сөздөр, жоктоо, арман, мактоо жана накыл сөздөр сыяктуу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында орун алган жанрдык формалардын да элементтери учурайт», - деп эң туура көрсөткөн (2, 73).

Төмөндө азыркы кыргыз учкул сөздөрүнүн учкундары байыркы эстеликтерде жолугарын байкайбыз. Орхон-енисей, Талас рун эстеликтеринде тексттердин мүнөзүнө жараша нагыз макалдар колдонулбаганы менен, макалга тете фразалар, учкул сөздөр жолугуп, кыргыздын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнө үндөшүп турганын көрөбүз. Азыркы түрк элдеринин байыркы бабалардан калган нарк-насил, накыл сөздөрү алардын тарыхын аңдап билүүгө, өткөндөгүбүзгө серп салууга өбөлгө түзөт.

Күлтегин эстелигинде жоодон сак болуунун жол-жобосу, азгырылган элдин алдоодон тапкан азабы эскертилет: «Алтун, күмүш исигти, кытай буңсыз анча берүр табгач будун сабы сүчиг агысы йымшак эрмис; сүчиг

сабын йымшак агын арып, ырак будуныг анча (читают и инче) йагутыр эрмис... сүчиг сабыңа, йымшак агысыңа артуруп үкүс, түрк будун өлтиг». – Алтын, күмүш ичимдикти кытай муңсуз анча берет, табгач эли сөзү таттуу, буюму жумшак экен. Таттуу сөзүн, жумшак буюмун ээрчип (азгырылып) ыраак элди антип жакындатат экен... таттуу сөзүнө, жумшак буюмуна азгырылып көп түрк эли өлдүң (75, Кт 1, 5). (Иштеги Кт деген кыскартуу Күлтегин дегенди билдирет).

Мында жоонун сөзү таттуу, жүрөгү катуу экендиги эскертилип жатат. Кыргыздарда да тили таттуу, дили катуу адамдар жөнүндө эскертилген жагдайлар жогорку сөз менен үндөш келет. Ушундай эле Күлтегин эстелигинде анын такка отурганынан баштап эрдиктери баяндалып: йок чыгаң будуныг бай кылтым, аз будуныг үкүш кылтым... Түрк беглер будун, буны эсидиң! – жок, кедей элди көп кылдым. Кедей элди бай кылдым, аз элди көп кылдым... Түрк бектери, эл, муну эшиткин! (75, Кт 1, 10). Бул сөздүн төркүнү түпкүрдө. «Манаста» да Манас: «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым», - деген саптар дал VIII кылымдагы Күлтегиндин эпикалык баяндоосу менен туташ, дал келип жатканын түшүнүү кыйын эмес. Күлтегиндин өз элине жасаган эрдиги даңазаланып, Билге каган: «Иним Күлтегин бирле сөзлөшдимиз... түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым». – Иним Күлтегин менен сүйлөштүк... Түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз олтурбадым (75, Кт 2, 26), - деп эрдиктерин баян кылат. Кыргыздардагы элдик оозеки чыгармаларда да: «Түнүчүндө уйкум жок, күндүзүндө тынчым жок», «Түн уйкумдан, күн тынчымдан», - деген саптар эски коңгуроонун кайталанган жаңырыгындай угулат.

Салгылаштын канчалык каардуу болгондугун «Каның субча йүгүрти, сөңүкүң тагча йатды». – Каның суудай жүгүрдү, сөөгүң тоодой жатты, - деп баяндайт. «Манаста» да «Кан акканы суу болду, Эр өлүгү тоо болду», - деп сүрөттөлөт. Билге каган Күлтегин инисинин эрдиктерин баяндап, ал кайтыш болгондо: «Иним Күлтегин керегек болты, өзим сакынтым; көрүр көзим

көрмөз тег, билир билигим билмөз тег болты, өзим сагынтым. Көздө йаш келсер, эти да көңилге сыгыт келсер». – Иним Күлтегин керек болду (Теңирге), өзүм сагындым; көрөр көзүм көрбөстөй, билер билгим билбестей болду, өзүм сагындым. Көздө жаш келсе, эти да көңүлдө ый келсе (75, Кт 2, 33), деп жакынынан айрылган жоктоодо айтылган «Көрөр көзүмдөн айрылдым, кара көзүм кашайды, акылымдан айрылдым, көздөн жаш, көкүрөктөн ый кетпес», - деген сөздөр кыргыздарда айтыла жүргөн кеп. Даңазалуу адамга көңүл айтуу салты түрк элдеринин эпосторунда кеңири учурайт. Бул салт орхон –енисей рун жазмасында да көрүнөт.

Р.З. Кыдырбаева белгилегендей кыргыз жана алтай эпосторундагы жоктоо, кошок байыркы түрк рун жазмасындагы кошок, көңүл айтуу, жоктоо салты менен жалпылыкты түзөт. Рун жазмаларындагы жоктоолордо баатырдын кылган эрдиктери, түрк каганатын чыңдоодогу кызматы, түрк элин баш коштурууга жасаган аракетин айтылат. Маркумду жоктоодо анын көзү тирүүсүндө жасаган жакшылык иштери, адамдык асыл сапаттары кеңири баяндалат. «Манас» эпосунда да Манас кыргыз элинин биримдиги, бейпилдиги, жыргалчылыгы үчүн душмандар менен аёосуз салгылышып, жасаган баатырдык иштери туурасында өлөөр алдында мындайча керез катары сөз айтат:

Аккула минип бастыргам,
 Дүнүйө мүлктүн баарысын,
 Калайык журтка чачтыргам.
 Көлөкөлүү болсун деп,
 Турпандын талын сайдыргам.
 Тентегин жыйып калк кылгам,
 Тентегин тыйып баш кылгам.
 Качканды жыйып калк кылгам,
 Кара өзгөйдү баш кылгам.
 Курама жыйып калк кылгам,

Кулаалы кармап куш кылгам,
Куулган элди журт кылгам...

Эстеликте жоктоо, кошок биринчи жактан баяндалат. «Манас» эпосунда жоктоо классикалык деңгээлге көтөрүлгөн. Кошойдун Манас өлгөндөгү айткан арманы стилдик жагынан кошокко жакын:

Токсондо Кошой мен өлбөй,
Тоодайым Манас сен өлсөң.
Карган Кошой мен өлбөй,
Кабылан Манас сен өлсөң.
Алжыган чалың мен өлбөй,
Арыстаным Манас сен өлсөң...

Ошондой эле Каныкейдин кошогу анын жеке арманы болбостон, калың кыргыз журтчулугунун арманы экенин баяндайт:

Аман болбой Манасың,
Аңгырап калды Таласың.
Эсен болбой Манасың,
Ээн калды Таласың.
Аргын, кыргыз калың журт,
Кимдин көзүн карасын.
Шеригим кайран Манасым,
Артындагы бир туяк,
жалдырап кимди карасын (62, 97- 99).

Күлтегин эстелигинде да агасы Билге каган Күлтегиндин эрдиктерин баяндап, башына түшкөн мүшкүлүн айтат: Күлтегин йок эрсер, көп өлтөчү эртигиз. Иним Күлтегин керек болты, өзүм сакынтым, көрүр көзүм көрмөзтөг, билир билигим билмез тег болты, өзүм сакынтым. – Күлтегин жок болсо, көп өлөр элеңер. Иним Күлтегин керек болду (өлүмгө), өзүм сагындым, көрөр көзүм көрбөстөй, билер билгим билбестей болду, өзүм сагындым (75, Кт, 50 (10)).

Көнүл айтканы келген элден кимдер келгенин, Күлтегиндин канчалык даражалуу экендигин дагы кеңирек ачуу максатында аларды аягында санап өтөт: Жуучу, ыйлоочу, кытаң, татабы элин баштап Удар сенгүн (генерал) келди. Табгач кагандан Исйи Ликең келди, бир түмөн сый, алтын, күмүш эсепсиз келтирди. Тибет кандан бөлөн келди. Артта Күн батыштагы Согд, Берчекер, Букарак улус элинен Нек сенгүн огул таркан келди. Он ок уулу түргөш кандан Макрач тамгачы, Огуз билге тамгачы келди. Кыргыз кандан Тардуш Ынанчу чур келди. Имарат жай, сайма жасоочу, битик таш жасоочу табгач каган Чаң сенгун келди (75, Кт, 52 (12)).

Кошокту алтайлыктар «сыгыт» дешет. Кыргыз тилиндеги «ыйлап - сыктап» деген сөздөгү сыкта – алтайдын сыгыт сөзүнүн кыскарган түрү. Сыгыт (кошок) алтай эпосторунда кеңири жолугат. «Ай - Солоңы» деген жомокто кагандын канайымы аны мындайча кошкон:

Журтабаза да журттаганыс,
 Журтың таштап не ырадың?
 Жатпаза да жатканыбыс,
 Жажына мени не таштадың?
 Эки ле балаң чыдаарда,
 Күчин неге көрбөдиң?
 Эптү ле жакшы журтарда,
 Эжигиңнен ырап не бардың?! –

Журттабаса да журттаганбыз,
 Журтуңду таштап не ыраактадың?
 Жатпаса да жатканбыз,
 Жашымда мени не таштадың?
 Эки балаң чыдаарда,
 Күчүн неге көрбөдүң
 Эптүү жакшы журттарда,

Эшигинден ыраак не бардың?!

Маркумдун жакындары өлүк үстүндө сыгыт (кошок) айтышат.

Энеси өлгөн кыздын кошогу:

Ак кайың төзи чирип бартыр,

Аркада тозу не туза?

Кайран энем өл бартыр,

Менин калганым не туза?

Ой, калагай, ой энекем. –

Ак кайың түбү чириди,

Аркасынан не пайда?

Кайран энем өлгөндө,

Мен калгандан не пайда?

Ой, калакай (ой, күйүт), ой, энекем.

Жоокерчилик заманда душмандардын кол салуусу уйкудан бездирип тынчсыздандырган. Билге кагандын кайын атасы жана Бакайдай кеңешчиси болгон Тонукук да: «Ол сабыг эсидип, түн удасыкым келмеди, күнтүз олурсыкым келмеди». - Ал сөздү эшитип, түн уйкум келбеди, күндүз отургум келбеди (75, Тң, 12).

Күлтегин ата-бабалары мыкты чыгып, төрт тарабы жоо болгон, бирок эрдик менен жоону жоолап, төрт тарапты чаап: «төрт булуңдакы коп алмыс, коп баз кылмыс, башлыгыг йүкүнтүрмис, тизлигиг сөкүрмис», - төрт булуңдакы элди көп алган, көп бас кылган, баштууну жүгүндүргөн, тизелүүнү чөгөргөн (75, Кт 2, 2).

«Манаста» «Басташканын бас кылган», - деп айтылган саптар менен жогорку эстеликтеги ойдун түйүнү бир. Багынганда баш ийүү, айыптуу болсо, тизелеп жан соогалоо мүнөздүү көрүнүш. Кеп мында, VIII кылымдагы учкул сөздүн учугу тээ байыркы заманда болуп жатканы өтө маанилүү. Ыр ыргагындай айтылган бул сөздөр бабалардын улуу сөздөрдү урматтай

билгенине күбө. Түрктөрдүн табгачка багынганынан улам: «табгач будунка беглиг уры оглың кул болты, силик кыз оглың күң болты». – Табгач элине бек уруу уулуң кул болду, сулуу кызың күң болду (75, Кт 2, 7), - дейт. Кыргызда: «Эркегинди кул кылам, катыныңды тул кылам», - деген саптар айтылат. Ушул эле Күлтегинде: «Теңири күч бертүк үчүн каңым каган сүси бөри тег эрмис, йагысы коң тег эрмис». – Теңири күч берген үчүн атам каган аскери бөрүдөй, жоосу койдой экен (75, Кт 2, 12), - деген саптардагы атасын көкжал бөрүгө, жоосун жоош, алсыз койго салыштыруусу эпостук апыртууга мүнөздүү көрүнүш.

«Теңири йарылкадук үчүн иллигиг илсиретмис, каганлыгыг кагансыратмыс». – Теңири жарыткан үчүн элдүүнү элсиреткен, кагандууну кагансыраткан (75, Кт 2, 15), - деген саптардагы уйкаш келген учкул сөздөр кыргызда да «Кармаганын кансыраткан, алышканын алсыраткан» «Кармаганынан кан чыккан» кейпинде кеңири кездешет.

Билге каган кан болгондо, кандай элге бийлик кылганын, ач-арык элге такка отурганын төмөнкүдөй баяндайт: «Нең йылсыг будунка олурмадым, ичире ашсыз ташыра тонсыз йабыс йаблак будунта олуртым». – Нерсеси жетиштүү элге олтурбадым, ичи ашсыз, тышы тонсуз, алсыз, күчсүз элге олтурдум (75, Кт 2, 26). Киерге кийими жок, ичерге ашы жок томаяктардын абалы жогорку эстеликтеги сөздөр менен теги бир. Билге каган Теңирдин берген жардамы, өзүнүн куту бар үчүн ийгиликтерге жетишкенин төмөнкүчө түшүндүрөт: «Теңири йарылказу, кутым бар үчүн, үлүгүм бар үчүн өлтечи будуныг тиригүрү игитим, йалаң будуныг тонлыг чыгаң будуныг бай кылтым, аз будуныг үкүш кылтым». – Теңири жалгасын, кутум бар үчүн, үлүшүм бар үчүн өлөр элди тирденттим, жылаңач элди тондуу, кедей элди бай кылдым, аз элди көп кылдым. «Манаста»: «Тонсуз келген чорого тон жакшысын кийгиздим, атсыз келген чорого ат жакшысын мингиздим», - дейт.

Бул баяндоодон өз элин көтөрүү үчүн жоокерчилик заманда жоо жоолап, эки бир туугандын жасаган эрдиктери саналат, даңазаланат. Башкысы

баяндоо ыр ыргагында, өлүм-өмүр, жылаңач-тондуу, кедей-бай, аз-көп бири-бирине карама-каршы коюлуп, өлөрдү тиргизип, жылаңачты тондуу кылып, кедейди бай, азы көп болгон жагдайлар кыска, нуска берилген. Мындай берүү салты кыргыз эпосторунда деле кеңири кездешет. Көп төркүнү ушул салттын байыркы жазма эстеликтерде да жолугушунда болуп жатат. Тонукук эстелигин Тонукук көзү тирүүсүндө ташка чектирген деп да жоромолдошот. Бул эстеликтин тили жатык, элестүү сөздөрү көркөм: «Сакынтым: турук букалы, семиз букалы аркада билсер, - семиз бука, турук бука тийин, билмес эрмис, - тийин». - Ойлондум – торук (арык) букалуу семиз букалуу аркада билсе, семиз бука, торук бука дейин, билбес экен, - дейин. Эстеликте жоонун күчтүү, күчсүзүн, арык-торук, семизин өтмө мааниде туюндурган.

Тонукук эстелигиндеги арык бука, семиз букалар тим эле кепке алынып жаткан жок. Бука – мүйүздүү, күчтүү мал, ал мүйүзү менен коргонот, мүйүзү менен коркутат. Байыркы фараондор, даражалуулар, хандар мүйүздү символ катары баш кийимге, таажыга тагышкан. Кыргызда да чоңдорду «шаа мүйүздөр, шаа мүйүздүүлөр» деп коюшат. Шаа, дөө-шаалар дегендеги шаа, шах, ал шай колдогон пир эле ж. б. сөз түрмөктөрүндө жолугат. Байбиче, токол сөзүндө да токолдун даражасы төмөн үчүн мүйүзсүз катары эсептейт.

«Йуйка эриклик топлаганы учуз эрмис йинчке эриклик үзгели учуз, йуйка калын болсар, топлагулук алп эрмис, йинчке йоган болсар, үзгүлүк алп эрмис», - Жука болсо топтогонго оңой экен, ичке болсо үзгөнгө оңой, жука калың болсо, топтогонго алп экен, ичке жоон болсо үзгөнгө алп экен (75, Тң, 13).

Мындай фразалар түгүл айрым сөздөргө да назар салуу алардын тегин тактоого жардам берет. Күлтегин эстелигинде Өтүкөн деген жердин аты аталат. Ал кыргыздарда «өтөгөн » деген сөзгө туура келет. Кыргыз макалында: «Өтөгөндүн териси өзү жатып ий болот», -деп айтылат. Өтөгөн-«аюу» маанисиндеги сөз. Ошондой эле эстеликте «табысган» деген сөз «коен» маанисинде. Бул сөз да кыргыз элинин оозеки ырларында жолугат:

Узун куйрук сагызган,
кыска куйрук табышкан.
Кандуу калпак балсо да,
кыйышпайт экен туушкан.

Демек өзүбүздөгү байыркы сөздөрдүн сакталып калышын жазма эстеликтерден да баамдайбыз. «Манастагы»: «Чийип берип бичигин» дегендеги «бичик» азыркы кыргыздарга түшүнүксүз. Күлтегин эстелигинде «битиг» жазуу маанисинде. «Манаста» киш, булан сыяктуу сөздөр Кыргызстанда жок жаныбарлардын аты болсо да, заты жок. Булар да Алтай тарап менен байланышып жатканы байыркы замандын илеби экени айкын.

«Манас» эпосундагы «агар алтын ак күмүш» деген ыр саптагы «агар» деген сөз эстеликтерде агы формасында – асыл буюм маанисинде айтылат. Ошондой эле эстеликтердин бөкбөдим-«жыргабадым», «куунабадым» деген сөздөр азыркы кыргыз тилинде (К.К.Юдахиндин сөздүгүндө) бөк –майга бөктүм деген сөз тизмегинде кездешет. Мындай сөздөр огуз группасына кирген тилдерде байкалбайт. Айрыкча архаизмге айланган сөздөрдү жогоруда аталган элдердин баатырдык эпосторунан көп учуратууга болот. Алардын көпчүлүгү Орхон-Енисей жазуусунда сакталган. Ушул сыяктуу эле эстеликтерде жана аталган тилдерде социалдык терминдер да бирдей мааниде колдонулгандыгы байкалат. Мисалы, Енисей эстеликтеринде сиңил-сиңди, бег-бек, эр (ир, эрен)-эр// эрен ж.б.

Эстеликтерде жоокерчилик эрдикти ачык сүрөттөө максатында баатырдын кандай атты минип жоого тийгендиги айрыкча сүрөттөлөт. Мисалы: ... Бир отуз йашыңа Чача сеңүнке сүңүшдимиз; эң илки Тадыкын Чурың боз атыг бинип тегди, ол ат анта өлти. Экинти Ышбара Йамтар боз атыг бинип тегди, ол ат анта олти; үчинг Йегин Силиг Бегинг кедимлиг торыг атыг бинип тегди, ол ат анта өлти...

... (Күлтегин) жыйырма бир жашында Чача сеңүнгө каршы

салгылаштык. Эң алгач Тадыкын Чурдын боз (атын минип тийди, ал ат анда) өлдү. Экинчи Ышбара Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү. Үчүнчү (ирет, жолу) Йегин Силик Бектин токулуу (камдалуу) тору атын минип тийди, ал ат анда өлдү (75, Кт. 32, 33). Ушул сыяктуу эле кыргыз, тува, алтай элдеринин баатырдык эпосторунда баатырлар, алардын ажырагыс жан досу болгон тулпарлары өзгөчө эпитеттерге бай экендиги баарыбызга белгилүү (83,16).

Жогорудагы Тадыкын Чурдун боз аты, Ышбара Йамтардын боз аты аталганы тегин эмес. Ак, боз түс жакшылыктын символу (жышааны) катары кабыл алынат. «Манас» эпосундагы Аккула, Ак шумкар, Аккелте, Аколпок, Акбараң ж.б. бекеринен ак менен байланыштуу айтылып жаткан жери жок. Күли Чур, Тадыкын Чур аттарындагы Чур кыргыз тилиндеги чоро менен тектеш сөз: Күлчоро, Канчоро.

Кыргыздардагы ордо оюну да турмуш менен байланышкан. Ордо – «борбор». Ордонун борборунда хан жатат. Анын тегерегиндеги чүкөлөр – чоролор, аскерлер. Алар ханды коргошот. Баардык «жоокерлер» сыртка атылып бүткөндө, ханды борбордон чертип чыгарат. Чүкө ойноп жатканда да чүкөнү «чур» кармап, ага барымта алат. Демек, чур «чоро», «эш», «жолдош» деген маанидеги сөз. Манастын кырк чоросу да Манасты коргоп, Манастын баатырдык иши үчүн жан-дили менен берилген жолдоштору, таянычы. Кыргыз тилиндеги «жолдош-жоро» дегендеги «жоро» сөзү чоро, чур сөздөрү менен маанилеш, түпкү теги бир сөздөр. Манастын чоролору кырк жерден келген тандамал, мыкты жоокерлер.

Күлтегин эстелигиндеги Күли Чур кандайдыр даражада «Манастагы» Күлчоро менен үндөшүп турат. Күли Чур Күлтегиндин чоросу болсо, Күлчоро Семетейдин чоросу. Алардын аттары да өзүнчө мааниге ээ. Канчоро, Күлчоро коюлушу да булардын келечектеги ким болорунан аян бергендей болот.

Эпостук каармандардын да лакап болуп, макал катары айтылып

калгандары да бар: «Чубактын кунундай чубалган», «Тазбаймат болуп калыпсың» (Манасты унутуп калган), «Көкөтөйдүн ашы – көп чырдын башы» сыяктуу сөздөр калк оозунда калыптанып, муундан муунга айтылып калган.

Жуканы калың кылуу, ичкени жоон кылуу, б. а. күчтөндүрүү эпостук салтта кеңири колдонулат. Бул сөздөр сөзмө-сөз кайталанбаса да «Үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган», «Сайып жүрүп бак кылдым, салып жүрүп там кылдым» сыяктуу айтылыштар көп эле жолугат.

Мындай салттуу нерселердин байыркы эстеликтерде учурашы бабалар сөзүндөгү баалуу мурастардын жазмада калган көч башы болуп саналат.

Байыркы жазма булактардын материалдарын азыркы тилдик, адабий материалдарга салыштыра кароо зарыл. Билге каган, Күлтегин, Тонукук эстеликтериндеги эпостук мотивдерди иликтеп салыштырып изилдөө кыргыз фольклористикасы үчүн өзгөчө мааниге ээ.

«Күлтегин такталган тарыхый адам болсо да, анын образы эпикалык жактан идеализациялоо мүнөзүндө сүрөттөлүп, көз карандысыздыкка умтулуу идеясын жүзөгө ашырууга жаралган баатыр каарман катары түрк элдеринин эпосторунун алп каармандары сыяктуу ролго чейин жеткирилген... Эстеликтеги каармандардын эрдиктери сыяктуу сырткы окуялар гана эмес, таш жазуунун көркөм ички байлыктары – метафора, салыштыруу, эпитет, аллитерация, гипербола, аллегория ж.б. да анын толук дастандык формага шайкеш келерин бекемдеп турат» (65, 26).

Орхон тексттери болгон Күлтегин, Билге каган, Тонукук эстеликтери эпостук мотивдерге ээ болуп, байыркы адабий тилдин үлгүсү катары эсептелет.

Байыркы кыргыз тексттери да уйкаштыкка ээ, курулушу, сюжеттик жагы да эпостук өзгөчөлүктөргө шайкеш. Ошондуктан булардагы өзгөчөлүктөр жана жалпылыктар кыргыз адабиятынын байыркы башаты катары бааланат.

§ 2. Антика афоризмдери жана кыргыздын накыл сөздөрү

Чыгыш менен Батыштын тарыхый байланышы байыркы замандарда эле болуп келген. Борбордук жана Орто Азия элдеринин этнографиялык, социалдык жагдайларына байланыштуу маалыматтар байыркы Византия, латын, грек материалдарында камтылган. Кыргыздарга тийиштүү маалыматтар болбосо да, алар Чыгыш фонунда каралууга тийиш. Византия, грек, рим булактарында Борбордук Азиядагы элдерден кабар берилет. Геродоттун (биздин эрага чейинки 484-425-жж.) «Тарыхында» Борбордук Азиядагы жана коңшу аймактардагы жагдайлар туурасында маалыматтар бар. Байыркы скифтер менен бирге монголоиддердин Борбордук Азиядан таралганы б.з.ч. II-I миң жылдыктардагы элдердин улуу миграциясынын борборлорунун бири болгондугу жөнүндө кабарлар камтылган.

Иран тилдүү, алтай тилдүү да уруулардын болгондугу, аларды «сактар» деп аташаары айтылат. Гректик байыркы географ Страбондун «Географиялык жазууларында» да жаңы кылымдын башталышындагы Орто Азиянын этникалык жактары эске алынган.

Байыркы маалыматтарга таянганда Борбордук Азия менен байыркы Византия, грек, латындардын кандайдыр даражада карым-катышы болгондугун көрөбүз.

«Атактуу байыркы баскынчы Александр Македонский (б.з.ч. 336-323-жылдарда башкарып турган) Орто Азия элдерине өзгөчө белгилүү болгон. Уламыштарга караганда бир кыйла азиялык элдер, мисалы хорезмдиктер жана бадахшандыктар анын эр жүрөк аскерлеринин түздөн-түз укум-тукуму болуп эсептелишет. А турмак алар ушундай жалган ата-теги менен сыймыктанышкан. Орто кылымдагы уламыштар улуу полководецтин ысымын биздин республиканын аймагы менен да байланыштырган. Андай легендалардын биринде полководец Чүй өрөөнүн басып алып, ал жерден Шу

деген мифтик хандын уулун кубалап чыккан деп айтылат. Дагы бир уламыш боюнча Кытайга каршы жортуулга кетип баратып, Александр Ысык-Көлдүн түштүк-чыгыш жээгине перстердин ак сөөк адамдарынын үй-бүлөөлөрүнөн барымтага таштап кетип, алар Барскон шаарын негиздеген имиш.

А чындыгында улуу македониялык да, анын жоокерлери да Кыргызстандын аймагына тереңдеп кире алышкан эмес. Чыгыш тарабынан алардын жеткен чеги Ош облусунун Лейлек району аркылуу агып өткөн Кожо-Бакырган-Сай суусу болгон. Сыр-Дарыянын түндүгүрөөк жана анын сол куймасы Кожо-Бакырган-Сайдын чыгышыраак жагынан грек-македондук баскынчыларды көчмөндөр өткөрбөй коюшкан. Алар кышында ошол дарыялардын жээктерине кыштап, жайында азыркы Кыргызстандын тоолорун жайлап жүрүшкөн эле. Ал көчмөндөрдүн башчыларынын бейиттери Кетмен-Төбөнүн тоолуу өрөөнүндө болушу ыктымал. Ал жерден археологдор «падышалык» типтеги көрүстөндөрдү табышып, алардын бир тобун казышкан.

Орто Азияны Сыр-Дарыяга чейин басып алгандан кийин Александр Македонский жергиликтүү калктын катуу каршылыгына дуушар болот. Б.з.ч. 329-жылы согдиялык аскер башчысы Спитамен көтөрүлүш чыгарып, Маракант (Самарканд) шаарын ээлеп алат. Александр Спитаменге каршы аскерлеринин бир бөлүгүн жиберип, өзү шаар чепти (азыркы Ходженттин ордунда) курууга киришет. Кийин ал Александрия Эсхата (Четки Александрия) деп аталып калган» (66, 28-29).

Орто кылымдарда деле гректик, византиялык булактар Орто Азия жана Борбордук Азия боюнча даректерди баяндайт. Византия империясы Орто Азия менен соода, элчилик, маданий байланыштарын жүргүзүп келген. Махмуд Кашгари бабабыз: «Ыраак жердин кебин кербен жеткирет», - деп айткандай, кеп кербендер аркылуу да таралган.

Түрк элементтеринин азыркы Түркияга кириши XI кылымдан алда канча мурда эле болгон. Ал жөнүндө рим, византия, сирия, араб, армян ж. б.

булактар күбө. Түрктөр Кичи Азияга ар кайсы жолдор менен кирген: Иран, Кавказ аркылуу гана кирбестен, батышта – Балкан, түндүктө Кара деңиз аркылуу киришкен. Армян автору (V к. Фавтос Бузанд) IV к. 30-жылдарында гунндардын түндүк Кавказда жана Каспий деңизинин жээктеринде жашаганын айтат.

IV к. 375-жылы гунндар башында турган сансыз көчмөн уруулар Каспий талааларынан Батышка карай жылат. Ошентип, элдердин улуу жер которуусу башталат, бирок VI кылымда гунндар тарыхый аренадан сүрүлүп калат (124, 53, 54). Демек антикалык афоризмдердин ар кайсы кылымдарда түрк элдерине, түрктөрдөн да аларга таралышы ажеп эмес.

Тарыхчы Т. Кененсариевдин гунндардын улуу көчү жөнүндө көз карашын, айткан пикирин келтирүү ылайык: «Улуу көчтүн жүрүшүн кеңири жана глобалдуу кароо керек. Себеби Евроазия континентиндеги акыркы үч миң жылда пайда болгон Кытай, Индия, Борбордук Азия, Жакынкы Чыгыш, Төмөнкү Азия, антикалык, Европа цивилизациялары бири-бирине байланышпаган локалдуу процесстер эмес. Алар бири-биринен таасирденген, үлгү алган диалектикалык карым-катыштагы процесстер. Хунн, түрк, монгол, герман сыяктуу көчмөн жана жарым көчмөн элдер ал цивилизацияга активдүү таасирин тийгизишип, бүтүндөй империялардын, мамлекеттердин өнүгүү багытын бура алышкан, жаңы этностордун пайда болушуна, Евроазиянын саясий картасынын (айрыкча Манжуриядан Дунайга чейинки улуу талаанын ареалындагы жерлердин) өзгөрүшүнө себепчи болушкан.

Улуу көчтү биздин пикирибизче үч чоң доорлорго бөлүү абзел. Алар: 1. Б.з.ч. III кылымдан б.з. V кылымына чейинки Хунн же Гунн доору; 2. Б.э. VI-XII кылымдардагы Түрк доору; 3. XIII-XV кылымдардагы Монгол доору. Улуу көчтүн көрсөтүлгөн доорлорундагы кыймылдаткыч күчтөрү жана себептери идентивдүү: баары Алтай-Байкал чөлкөмүнөн башталат, баары көчмөндөр, баары Батышты көздөй жылышат, үч доордо тең башкы ролду түркий же түркү-монгол уруулары жетектейт. Албетте, улуу көчтүн жүрүшү,

Европанын Чыгышы, Улуу Талаанын Батыш чеги болгон Дунай бассейнинине келгенде чачырап, басаңдай баштайт да, андан ары аны германдар, славяндар сыяктуу башка элдер улап кетишет. Тагыраак айтканда, улуу көч биринчи доордо Африканын түндүгүнө чейин, экинчи доордо Дунайга чейин, үчүнчү доордо түштүк орус талааларына чейин жеткен. Ошондуктан биз Улуу Көчтүн мурункудай концепциясынан айырмалап, анын мөөнөтү биздин эрага чейинки 1 миң жылдыктын III кылымдарынан баштап, биздин эранын XIII кылымдарына чейин созулган, узак жана этаптуу, татаал жана глобалдуу Евроазиялык процесс деп таанууну сунуш кылаар элек» («Заман Кыргызстан», № 11, 1-март 2006).

«Менандрдын «Тарыхынын» кол жазмаларынын биринде, византиялык элчи Земархтын Истеми каган менен жолукканы, ал болсо Земархка «херхир» даражасындагы колго түшкөн кызматчы аялды белек кылгандыгы жазылган...

XIII кылымдын башында жана ортолорунда монгол аскерлери Борбордук Азияны, Иранды, Кавказды, Чыгыш Европаны багындырып, Борбордук Европанын Адриатикасына чейинки территорияларга жортуул жасап турушкан. Монголдордон чочулашкан европалык королдор жана Рим папасы монгол хандары менен саясий, экономикалык, соода байланыштарын кеңейтүүгө аракеттенишкен. Ошол учурлардагы монгол империясынын башында турган Гуюк хан жана андан кийинки Хубилай хандын тушунда аларга римдик католикттик чиркөөнүн миссионерлери Плато Карпини, Вильгельм Рубрук жана соодагер саякатчы Марко Поло барышып, ар түрдүү кызмат өтөшүп, кийинчерээк барган жерлериндеги жана жолдорундагы көргөн-билгендерин латын тилинде жарыялашкан.

Плато Карпини жазган «Антивариялык архиепископ Ионна де Плато Карпинин татар аталган монголдордун тарыхы» аттуу эмгегинде анын азыркы Кыргызстандын территориясы аркылуу эки жолу өткөндүгү (1246-1247-жылдар) Борбордук Азиянын ошол кездеги элдери монголдор,

уйгурлар, наймандар ж. б. жөнүндө жана алардын үрп-адаттары, диний ишенимдери, мамлекеттик, аскердик түзүлүштөрү жазылган.

Анын «1253-жылы жайындагы Чыгыш өлкөлөрүнө болгон Вильгельм де Рубруктун саякаты» аттуу китебинин айрым бир бөлүктөрүндө монголдор аркылуу Тянь-Шандын түндүгүндөгү шаар-кыштактардын талкалангандыгы, Талас өрөөнү сүрөттөлүп, Талас шаарында (1253-ж.) тевтондордун (немецтердин) жашашары эскертилген. «Тевтондор, франктар ж. б. европалыктар сыяктуу эле монголдор аркылуу XIV кылымдын 30-жылдарындагы алар басып кирген Европадан тоо-кен жумуштары үчүн алып келинген адистерден болушкан. Карпининин эскерүүсүндө «кыргыздар», «уранхайлыктар» менен Енисейде жайгашышат.

Марко Полонун «Дүйнөнүн ар түрдүүлүгү китебинде», Орто Азия жана Борбордук Азиянын XIII кылымдагы тарыхы боюнча маалыматтар бар. Марко Поло Монгол империясынын территорияларында 22 жылга жакын жашаган. Анын бир туугандары соодагерлер Николай менен Матвей 30 жылча жашап, монгол жана түрк тилдерин өздөштүрүшкөн. Марко Полонун китебинде Орто Азиялык Хайду хандын, Кыргызстандын (Чу-Талас дарыясынын боюнда) территориясында (XIII к. 60-ж.) Монгол империясынан бөлүнүп, Хубилай хан менен далай жолу (30 жылга жакын) согушканын анын Тянь-Шандагы өкүлү Боракты (Баракты) жеңгенден кийин 1269-жылы Таласта курултай чакырылып, жаңы мамлекеттин расмий түзүлгөндүгү жарыяланган (101, 14-20).

Демек антикалык замандарда эле Батыш менен Чыгыштын байланышы болгондугуна күмөн саноого болбойт. Ошондуктан антикалык афоризмдерди, макалдарды кыргыз тилиндеги макалдарга салыштырып берүү, алардагы окшоштуктарды белгилесе, экинчи жагынан, ал афоризмдер элибизге сиңип, ой казынабызды быйытат. Макалдардын окшош болуш себептерин аныктоо оңой-олтоң иш эмес. Антика афоризмдери менен кыргыз макалдарынын маани-мазмундаш болушу, ой түйүндөрүнүн бирдейлиги

кызыгууну туудурбай койбойт. Антика афоризмдерин которуп, салыштырып кароонун негизи да ушундан келип чыкты.

Кайсы калктын болсо да басып өткөн тарыхынын байыркы башаты өзгөчө орунда турат. Жазуусу бар элде акылмандыгы кагазда сакталса, жазуусу жок элдерде калк казынасы муундан муунга мурасталып, оозеки жашап келген. Элибизде эзелтеден: «Акыл оошот, ырыс жугушат», - деген акылман кеп бар. Адам адам болгон соң, жашоо-тиричилик, турмуштук окшоштук, дүйнөгө көз караш, таанып-билүү таалимдери ар кайсы элде ар башка тилде айтылса да, мазмуну бирдей көрүнүштөр көп эле кездешет. Эзелки байланышы болбогон элдерде да айырмасы анча байкалбаган ой тыянактары жолугат. Ал окшоштуктар – турмуштук тажрыйбанын тыянагы, болбосо, элден элге оошкон ойдун сапар-саякаты. Антикалык афоризмдерге байыркы грек, латын макалдарына, учкул сөздөрүнө, акылмандарынын ой-толгоолоруна суктанбай коё албайбыз.

Кылымдардан кылымдарды аралаган латын афоризмдери акылмандыктын үлгүсү катары жашап келет. Ал канчалык байыркы болсо, бүгүнкү күн үчүн ошончо жаш, ошончо баалуу. Анда кыска, нуска айтылган таасын ойлор, ташка тамга баскандай тактык, тереңдик бар.

Ойлордун олуттуулугу, аз сөзгө арбын ойлорду сыйдырган сыйкырдуулук сөз өнөрүнө болгон кызыгууну арттырат. Арадан алда канча кылымдар жер жүзүнөн мурда кеткен муундардын мурас ойлору, адеп-ахлак таалимдери, этикалык, эстетикалык таасирлери бүгүнкү күн үчүн айтылгандай туюлат. Учугу үзүлбөй уланып келген элдик акылмандык болбосо, өркүндөөнүн өрүш алмагы да кыйынга турары белгилүү. Жалбыракта жабышкан тамчы шүүдүрүмгө жаркыраган Күн бүтүн сыйган сыяктуу афоризмдерде да сан ойлордун ааламын батырган сакадай сандык жатат. Антикалык афоризмдер китепте тематикалык топторго бөлүштүрүлүп берилген. Байыркы философтордун айткандарына элибиздин акылмандыгы үндөшүп турат. Демек, элдик акылмандык энчилеш болот.

Бир туруп аймагы алыс болгон байыркы грек, римдиктердин учкул сөздөрүнүн кыргыз элинин макалдарына далма-дал келиши ойлондурад. Ал да тегин эмес, Байыркы Рим менен Борбордук Азия түрктөрүнүн байланышы болгону тарыхта белгилүү. Ал түгүл байыркы Орхон енисей жазуусунун түбү арамей жазуусуна барып такалышы тарыхый байланыштын айкын күбөсү. Биз антикалык учкул сөздөрдүн орусча берилишин дайыма эле сөзмө сөз которбой, кыргызча маанисин же жакын эквиваленттеринен да келтирдик. Автору болсо, орусча берилишинде жазылып, кыргызча вариантына шилтеме жасалган жок. Автору белгисиз элдик афоризмдерге белги коюлбады. Бирок адбиятка шилтеме жасалып, бети көрсөтүлдү.

Антикалык авторлор да өзүнө чейинкилердин сөзүн пайдаланган, элдик накылдарды колдонгон, турмуштук жагдайларга жараша өз сөздөрүн, ой тыянактарын чыгарышкан. Адам кайда болсо адам. Турмуштук көрүнүштөргө көз салуу, ой жүгүртүү, тыянак чыгаруу окшош макалдардын келип чыгышына негиз болот.

Өмүр, өлүм, жакшылык, жамандык, махабат, ата-эне, карылык, жаштык д.у.с. көрүнүштөр кайсы элге болсо да бирдей мүнөздүү. Ошондуктан эч кандай карым-катышы жок элдерде деле окшош жыйынтыктар болуп калат. Андай афоризмдер, макалдар сөзмө-сөз кайталанбаса да ой окшоштуктары бирдей жолугат.

Өмүр, өлүм түбөлүктүү нерсе. Ал жөнүндө жер жүзүндөгү адамдардын баарында макалдар, накыл сөздөр бар, ошого карап анын баарын бир булакка тасого болбойт, бирок алардын байланыштар аркылуу биринен бирине оошконун да жокко чыгарууга болбойт. Экономикалык, маданий, тарыхый жактан байланышы бар элде бири-бирине оошу көп эле тармактарда кездешет.

Айтылуу Цицерондун: Никто не может избежать смерти (52, 53) деген афоризминдеги ой кыргыз макалдарында деле адамдын ажалдан качып кутулбасы айтылат: «Өктөгөн жанга өлүм бар», «Өлүмдөн эч ким качып

кутулбайт», «Өлбөстү кудай жасабайт, сынбасты уста жасабайт».

Макалдарда укмуштай акылмандык камтылган. Тике айтар сөздү кыйытуу аркылуу «Керегем сага айтам, келиним, сен ук, уугум сага айтам, уулум, сени ук» деп сыпайы кайруу менен чоң тарбиялык үлгү көрсөтүшкөн. Карыны сыйлоо кайсы калкта болсо да бар. Антика афоризминде: Молодому - готовить, старому – потреблять (52, 45) деп айтылса, Цицерондо: Долг юноши – уважать старших (52, 44), - дейт. Бул эки ой тең кыргыз макалдарында жолугат.

Ал эми төмөнкү антикалык афоризмдер кыргыз макалдары менен далмадал келиши кызыгууну тудурат: Яблочко от яблони недалеко падает (52, 26). – Алма сабагынан алыс түшпөйт. Люди встречаются, а горы не могут (52, 23). – Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт. Ворона ворене глаз не выклюет (52, 101). – Карга карганын көзүн чокубайт.

Мораль, адеп-ахлак ар бир элге мүнөздүү. Каалоо, үмүт, тилек, жан, мүнөз, абийир, ар-намыс, акыйкат, кыянат, эрдик, коркоктук, сарандык, ачкөздүк, коркунуч, күнөө, шашмалык, илендилик, ишеним сыяктуу ж. б. көрүнүштөр жашоо-тириликке көрк берген да, көлөкөсүн түшүргөн да көрүнүштөр бар.

Ден соолук жөнүндө айткан антикалык философтордун ойлору да кыргыз макалдарына үндөш. Оору-сыркоо деле бүт жер шаарындагы адамзатка орток нерсе. Ден соолукту байлыктын башына койбогон калк дүйнөдө болбосо керек. Аны асыроо жөнүндө асыл ойлор ар бир калкта айтылат: Здоровье – высшее благо (52, 216). – Байлыктын башы – ден соолук. Кыргызда: «Биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык – беш соолук», - деп улуттук өзгөчөлүк менен айтылат. Мал менен күн көргөн кыргыздардын макалы мал менен байланышта каралышы табигый көрүнүш. Себеби көчмөн турмуш кечирген элибиздин байлыгы, көргөн күнү малга байланыштуу болгондон улам макалдарында да төрт түлүк мал жөнүндө сөз арбын болот: «Ат – адамдын канаты», «Баркырак

төөнүн бары ийги», «Бир уйдун мүйүзү сынса, миң уйдун мүйүзү зыркырайт», «Койдун сүтү – коргошун, кой кордогон оңбосун» ж.б. У всякого свой нрав. Теренций (52, 77). – Ар кимде бар ар кыял, ал кыялды ким тыяр. Лицо – зеркало души (52, 85). – Жүз-жүрөктүн күзгүсү. Кыргыздарда ушуга жакын: «Түсү ийгиден түнүлбө», «Баланын ыраңына жараша ат кой», - деген макалдар жолугат. Добро и зло связаны друг с другом. Манилий (52, 98). – Жакшылык менен жамандык эриш-аркак. «Жамандык менен жакшылык, эгиз болуп бир келет, бир караңгы бир жарык, түндөн кийин күн келет», - деген кыргыз макалы жогорку афоризм менен мааниси жагынан окшош. Каждому свое красиво. Цицерон (52, 103). – «Ар кимдики өзүнө, Ай көрүнөт көзүнө», - деген кыргыз макалы жогорку антикалык афоризм менен маанилеш. Для ленивых всегда праздник (52, 112). – Жалкоого күндө майрам, күндө той. Лень – мать всех пороков (А, 113). – Бар балаанын башы – жалкоолук. «Жалкоонун шылтоосу көп». В чем смысл старческой скупости – не понимаю. Цицерон (52, 114). – Картайганда сараңдыктын мааниси эмне – түшүнбөйм. Кыргыздар: «Картайганда дүнүйө чекеге бүтөт», - дейт. Жадному - все мало (52, 114). – Ач көзгө баары аз көрүнөт. «Ач көздүн өзү тойсо да көзү тойбойт». Алчность ослепляет людей (52, 115). – Ач көздүк адамды сокур кылат. Кыргыз тилине котормо аркылуу кирген макалдар да бар. Алар кыргыз тилинин табиятына ылайык рифмалашып которулган: Лучше поздно, чем никогда. Ливий (52, 131). – Эч болбогуча кеч болсун. Кто из нас без греха (52, 134). – Күнөөсү жок ким бар? Айыпсыз адам жок. Ошибаться – человеческое свойство. Ошибаться свойственно человеку. Сенека Старший (52, 135). – Адашкан адамга мүнөздүү. Бул афоризмге маанилеш элдик акылмандыктын өзүбүздөгү даяр, ийине ийгиликтүү келтирилген үлгүлөрү бар: «Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк жок (болбойт)», «Адашкандын айыбы жок, кайтып үйүрүн тапкан соң». Пьянство – это добровольное безумие (52, 141). – Мастык – ыктыярдуу жиндилик. «Мастан жинди качып кутулуптур». Антикалык афоризмдердин

дагы бир бөлүгүн абстрактуу түшүнүктөр, философиялык башка категориялар: убакыт, жыл, башталыш, бүтүш, чен-өлчөм, чындык, жалган, эркиндик, күч, бийлик, тагдыр, бакыт, азап, ишеним, үлгү, кокустук сыяктуу ойлор түзөт.

Бул категориялардын бардыгы үчүн айтылган арбын эле макалдар элибизде бар, бирок ар тилдин, ар элдин өз өзгөчөлүгүнө жараша айырмачылыктар жолукпай койбойт: Необходимость не знает отдыха. Цицерон (52, 199). – Зарылдык эс алууну билбейт. Бездонной бочки не наполнишь. Лукреций (52, 198). – Түпсүз челек толбойт.

Акылмандардын афоризмдерин кыргызча которуп алуу кыргыз макалдарынын байышынын сырткы булагы болуп саналат. Биз аларды которуу менен, өз тилибизге сиңирип алсак, анын өзгө элден киргени да билинбей калат. Элден элге оошкон кыйла макалдар кайдан, качан, кимдерден киргени билинбей, төл макалга айланып кетет. Бир эле ойдун бир нече өзгөчө вариантта айтылган синоним макалдары келип чыгат.

Грек, рим элдик афориздеринин, философторунун акылман ойлорунун бир кыйласы которулуп берилгенде, алардын маанисин карап көргөндө, кыргыз макалдары менен жалпылыгын, окшоштуктарын көрөбүз. Ошондой эле жатык которулса, макалга айланып кете турганы байкалат. Ошондуктан котормонун макалдарды байытууда да чоң роль ойной турганын унутпоо зарыл. Айрым афоризмдерди калька жолу менен бергенде, ошол эле мааниде же ага жакын кыргыз макалы жолугат.

Из песка веревки не свить. Колумалла (52, 197). – Кумдан аркан эшпейт. Кыргыз жомокторунда: «Таштан тарамыш, кумдан өтүк тигип бер», - деген хан талабы дал ушуга үндөш. Верить глазам, чем ушам. Сенека (52, 187). – Кулакка караганда көзгө көбүрөөк ишен. «Уккан – ушак, көргөн – чын», «Миң уккандан бир көргөн» сыяктуу сөздөр – элибиздин акылман ой казынасында байыртан сакталып келаткан мурас сөздөр. Бедность – не порок (52, 187). – Кедейлик кемтик эмес. «Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес», -

деген кыргыз макалдары турмуштук бирдей эле жагдайларды чагылдырат. «Кедейлик кемтик эмес» - котормо макал. Нужда всему научит тех, кого она коснется. Плавт (52, 187). – Бул ой кыргызда таамай-таасын айтылган: «Бардык не дедирбейт, жоктук не жедирбейт». Не быть жадным – уже богатство, не быть расточительным – доход. Цицерон (52, 187). – Ач көз болбоо – байлык, ысырапкор болбоо – киреше.

Плод богатства – обилие, признак обилия – довольство. Цицерон (52, 185). – Байлыктын үзүрү – молдук, молдуктун белгиси – топук (канагат). Кыргызда: «Каниет карын тойгузат», - деп ток этери айтылат. Где нет женщин, там нет настоящей радости (52, 184). – Аялсыз жерде анык ырахат жок. Антикалык жогорку афоризмдеги ой акын Б.Сарногоевдин: «Аял жок жерде эр көрксүз, ак куу жок жерде көл көрксүз», -деген ыр саптарына далма-дал келип турат. Акындын бул ыр саптары макал катары элге сиңип кетти. Демек таамай, кыска айтылган ойлор акыры макалга айланып кетери ушул мисалдан да көрүнөт.

Макалдардын тилдик жагы окшошпосо да, маани жагынан окшоштуктары көп эле жолугат. Теги бир түрк элдеринин макалдарында сөздөрү да окшош болуп, бирок фонетикалык жагынан айырмалар же башка сөз менен алмашылган жагдайлары учурайт. Тектеш эмес аймагы ченемсиз алыстагы антикалык афоризмдердин да биздин макалдарыбыз менен маанилеш жолугушун кандайча түшүндүрүүгө болот? Бул окшоштук кандай келип чыкты, бири экинчисинен кантип алды? Айрым афоризмдер бир эмес, бир нече элде бирдей мааниде жолугат: Темирди кызуусунда сок, Катындын чачы узун, акылы кыска, Жети өлчөп, бир кес, Көп угуп, аз сүйлө, Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз өңдүү макалдар кайсы гана калкта жок.

Батыш менен Чыгышка орустар илгертен көпүрө болуп келаткан калк. Алар аркылуу арбын макалдардын кириши да ажеп эмес. Ошондой эле араб, ирандар аркылуу да, элдик оозеки чыгармалардын шарданы менен да макалдардын кириши күмөн туудурбайт. Макалдардын оошуу жолу менен

келгендигин же өзүнүкү экенин аныктоо арзанга турбайт. Биздин макал десең, башка да бир калк өзүнүкү катары эсептейт. Ошону менен бирге бирдей ойду айтууда ар бир калк өз бүтүмүнө жараша өткүр, таамай макалдарды жаратат. Макалдардын баарын эле кабыл алынган макал катары карай берүү аша чапкандык болот. Ар бир элдин өзүнүн турмуштук туундусунан жаралган макалдарын да унутпоого тийишпиз. Санаттардан, жомоктордон, санжыралардан жана башка жагдайлардан жаралган калктын макалы – алардын өздөрү жараткан казынасы. Ар бир калк бир ойду өз тилинде өңдөп, ыргагын ылайыктап, элге алынгыдай кылып, тарбиялык максатта чыгарат. Макал элдин элегинен өтүп, эл эсине терең сиңип, муундардан муундарга уланып, өмүр сүрөт.

Огонь, море, женщина – вот три несчастья (52, 179). – От, деңиз, аял – мына үч бактысыздык. Кыргызда: «От, суу – тили жок жоо», «Койнунда жатып билинбейт, аялдан ашкан душман жок», - деген да сөз айтылат. Булар антикалык афоризмде айтылган ойго дал келип жатат. Счастье легче найти, чем сохранить. Публилий Сир (52, 178). – Бакытты табуу оңой, сактоо кыйын. Элибизде: «Бакыт – тоголок, мейнет – жалпак», - деген бутага таамай тийген сөз бар. Автору белгисиз болгон кыргыздын байыркы акылмандарынын ойлору грек, рим философторунун афоризмине атаандаш колдонулганы бизди терең ойго алып барат. От соединения сил растут и малые дела (52, 171). – Муну: күчтү бириктиргенден майда иштер да өнүп чыгат дегенче, элибизде айтылган: «Күч – бирдикте», - дегенди алсак, кыт куйгандай кынала түшөт. Пока ты полон сил и далек от старости. Гораций (52, 167). – Кайратың ташып, карылыктан алыс кезде. Элибиздин «Тишиң барда таш чайна, тиштен кийин аш кайда», - деген макалы жогорку афоризмге сөзмө-сөз дал келбесе дагы мааниси жагынан жакын. Истина сама себе защищает. Цицерон (52, 165). – Чындык өзүн өзү коргойт. Элибизде: «Кеп чынынан бузулбайт», - дешет. Устами младенцев глаголет истина (т. е. дети не соврут) (52, 160). – Бала калп айтпайт. Желая правды, языка не сдерживай.

Публилий Сир (52, 161). – Чындыкты айткыч келсе, тилинди тартпа. «Сөз келгенде сөздү айтпаса сөздүн атасы өлөт», - деген кыргыз макалына бул афоризм маанилеш.

Есть мера в питье. Варрон (52, 151). – Ичкендин чеги бар. «Аш ичсең, акылың менен ич». Для печали есть предел, для страха – нет. Плиний Младший (52, 157). – Кайгыда чек бар, коркунучта чек жок. Кыргыз элиндеги «Кайгыны кайрат жеңет», «Коркконго кош көрүнөт, кошогу менен беш көрүнөт», - деген макалдар жогорку антикалык афоризмдеги ойлорду камтыйт. Вставать с рассветом очень полезно (для здоровья) (52, 214). Эзелтен элибизде айтылган: «Эрте турган жигиттин бир ырысы артык», - деген кеп дал жогорку сөз менен үндөшүп турат.

Укук маселелерине байланыштуу афоризмдер: Правосудие – основа государства (52, 222). – Акыйкат – мамлекеттин негизи. Кыргыздар да акыйкат башкарууну абалтан эңсеп келишкен: «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок», - деп бүтүм чыгарышкан.

Кыргыздардын байыркы заманда мамлекет күткөнү менен, алардын башкаруу системасы жөнүндө кабарлар жок. Бирок экономикалык теңсиздикти терминдери далилдеп турат: каган (кан), кара будун (калк, эл), бий, бай, кул, нарсүгүр «кызматчы аял», күң, тегин «принц».

Грек, римдиктерге юридикалык маселелери катта жазылгандыктан афоризмдери, айткан сөздөрү сакталып калган. Кыргыздар «Жакшынын аты өлбөйт, молдонун каты өлбөйт», - деген макалы менен сабаттуулуктун зарылдыгын айтышкан.

Афоризмдерде эмгек, илим, билим, акыл, тарых, философия, сөз, чечендик, искусство жаатында көптөгөн акылман ойлор орун алган, дүйнөлүк казынага кошулган. Эски үлгүлөр эч качан эскирбейт, ойлондурут, ой толготот, ошол замандын абалынан кабар берет: С годами мы становимся умнее. Теренций (52, 250). – Жыл өткөн сайын акылдуураак боло баштайбыз. «Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста». Лысина – не порок, а

свидетельство мудрости. (52, 250). – Агарган чач – айып эмес, акылмандыктын белгиси. «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет»
 Небольшое счастье выпадает на долю мудрого. Цицерон (52, 251). – Арзыбаган бакыт акылмандын үлүшүнө тиет. Чужим пороком мудрый исправляет свой. Публилий Сир (52, 251). – Акылман өзгөнүн кемчилиги менен өзүнүн кемчилигин оңдойт. Как капля долбит камень не двухкратным, а многократным падением, так и человек становится мудрым не от двухкратного, а от многократного чтения. Джордано Бруно (52, 251) – Тамчы ташты эки жолу эмес, көп жолу таамп тешкендей, адам дагы эки эмес, көп жолу окуу менен акылман болот. «Тамчы тама берсе, таш жарат», «Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот».

Ум человека питается учением и мышлением. Самостий (52, 252). – Адам акылы окуу жана ой менен азыктанат. Элибизде жогорку афоризмге үндөш айтылган макалдар бир кыйла: «Ой сөздүн булагы», «Ойдун түбү жок, сөздүн чеги жок», «Окусаң озорсуң, окубасаң тозорсуң», «Окуу- билим азыгы, билим-ырыс казыгы». Сомнение есть первый подступ к разуму. Публилий Сир (52, 252).- Шек саноо - акылдын алгачкы баскычы. Мудрость – источник наук. Цицерон (52, 252). – Акылмандык – илимдин булагы. «Акыл айга жеткизет, өнөр көккө жеткизет». Ум – бог для каждого. Гераклит (52, 253). – Акыл – ар кимдин кудайы. Ум всегда занят исследованием чего-либо. Цицерон (52, 253). – Акыл ар качан ар нерсени изилдөө менен алек. «Акыл - алтын, ой - күлүк», - деген кыргыз макалы жогорку афоризм менен үндөшүп турат.

Акылмандыкты, чечендикти байыртан баалашкан. Эгерде акылмандын айтканы өзүнө арга кыла албаса, анда акылмандыктын акылманга пайдасыздыгы, тил кудуретинин күчү, тилди кастарлай билүү, тилден жакшылык да, жамандык да болору, эмгектин кубат-күчү антика афоризмдеринде бир кыйла орунду ээлейт. Бул маселелер кыргыз макалдарында деле учурап, мааниси жагынан бири-бирине жакын келгендери

жолугат.

Нет пользы мудрецу в мудрости, если он сам себе не может помочь. Цицерон (52, 253). – Өзүнө-өзү жардам кыла албаса акылмандыктын акылманга пайдасы жок. Сокровище сердце и ума. Овидий (52, 254). – Жүрөктүн жана акылдын казынасы. «Жүрөк менен кан бирге, жүлүн менен жан бирге». Дар речи – дан всем, душевная мудрость – не многим. Катон Младший (52, 257). – Тилди баарына берген, акылмандыкты азына берген. «Тил көргө түшүрөт, көккө көтөрөт», «Тил-акыл жарчысы». Умному - достаточно одно слово (52, 258). – Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз. Кыргызда да, алтайларда да бул акылман кеп айтылат.

Чем кто ученее (умнее), тем он скромнее. Цицерон (52, 257). – Ким канчанчалык окумуштуу (акылдуу) болсо, ал ошончолук жөнөкөй. Не знать истории – значит всегда быть ребенком. Цицерон (52, 259). – Тарыхты билбөө – бала бойдон калуу. Держать язык за зубами (52, 266). – Тилинди тишиңе кат. «Тишим сынбасын десең тилинди тый», «Тил баш жарат». Факты важнее слов. Саллюстий (52, 271). – Далил сөздөн маанилүү. Элибизде: «Куру сөз курсак тойгузбайт», - дейт. Книги доставляют мне удовольствие. Цицерон (52, 275). – Китеп мага ырахат тартуулайт. Поэтами рождаются. Цицерон (52, 277). – Акын болуп төрөлүшөт.

Бездействие ослабляет тело, а труд укрепляет: первое приводит к преждевременной старости, а последний удлиняет молодость. Целье (52, 238). – Бекерлик денени алсыратат, а эмгек чыңайт: биринчиси мезгилинен эрте карытат, а акыркысы жаштыкты узартат. «Эринчээкке конбос бак, эмгектин түбү ырахат». Лучше не начинать, чем остановиться на пол пути. Сенека (52, 239). – Жарым жолго токтогуча, баштабай койгон оң. «Баштаба, баштаган соң -таштаба». Кто не работает, тот пусть не ест (52, 241). – Иштебеген тиштебесин.

Сказано – сделано. Овидий (52, 242). – Айтылды – аткарылды. «Айтылган сөз атылган ок». Что посеешь, то и пожнешь. Цицерон (52, 242).

– Эмне эксең, ошону оросуң. Обучая, мы учимся сами. Сенека (52, 244). – Үйрөтүп, биз өзүбүз үйрөнөбүз. Опыт всему учитель. Цезарь (52, 244). – Тажрыйба-баарына мугалим. Капля долбит камень. Овидий (52, 245). – Тамчы таш тешет. Сытое брюхо к ученью глухо (52, 247). – Ток курсак – үйрөнүүгө жок курсак. Молчи, но помни (52, 302). – Унчукпа, бирок унутпа. Берегитесь заходить слишком далеко. Вергилий (52, 298). – Өтө алыс баргандан абай болгула. Если хочешь жить для себя, живи для других. Сенека (52, 280). – Эгер өзүң үчүн жашагың келсе, өзгөлөр үчүн да жашагың. Слушай много, говори мало (52, 287). – Көп ук, аз сүйлө. Куй железо пока горячо (52, 292). – Темирди кызуусунда сок. Кого не бьет слово, того не будет бить и палка. (Сократ 52, 281). –Сөз өтпөгөнгө союл да өтпөйт. Кыргыздагы: «Таяк эттен өтөт, сөз сөөктөн өтөт»,- деген макалына жогорку афоризмдин ой-пикири далма-дал келип турат. Калкыбыздын макалдарынын кадыр-касиетин жер жүзүндөгү калктардын руханий дөөлөттөрү менен салыштыруу аркылуу өзүбүздүн мурастарыбызды алда-канча тереңирек биле түшүбүзгө болот.

Кыйла кылымдар бою сакталган макалдар, афоризмдер элдик оозеки чыгарма катары тилден тышкары жашабайт. Элдин тилинин агымында кылымдан кылымга, доордон доорго өтүп, жандуу кыймылын токтотпой, өткөндөн бүгүнкүгө сапарын улаган бул учкул сөздөр өмүр сүрүп келет. Чыгыштын афористтик маданияты байыркы жана ар түрлүү. Байыркы Шумерлерде эле макалдар тематикалык топтордо чогултулуп, бүгүнкү күндөргө чейин сакталып калган экен. Чыгыш поэзиясы, чыгыш философиясы, чыгыш кол өнөрчүлүгү, чыгыш макал, учкул сөздөрү бүткүл Европа континентине даңкы тараган. «Акылмандыкты үйрөнүү ар кимди алдуу жана кең пейил кылат» (Ян Коменский). Жогорудагы «Кто не работает, тот не ест» деген В. И. Ленинге таандык деп жүргөн афоризм антикалык афоризм экен. Кыргыздардагы «Темирди кызуусунда сок», «Жоктон бар болбойт», «Эмне эксең ошону оросуң», «Карга карганын көзүн чокубайт»,

«Досундун бергенинин тишин ачпа», «Жаш келсе – ишке, кары келсе – ашка», «Бала калп айтпайт», «Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз» сыяктуу макалдардын антикалык доордогу макалдар менен окшош болушу жашоо турмушка болгон көз караштардын логикалык мазмунунун бирдейлигинде. Ал эми алардын айырмачылыгы – образдын курулушунда, реалдуу жана турмуштук түшүнүктөрдүн ар түрдүүлүгүндө.

«Живая речь несла в себе драгоценные крупницы поэзии и практического смысла народов Востока. Постигая речь дальних народов, путешественники и землепроходцы узнавали мудрые восточные изречения, перенимали меткие выражения, красившие речь. Чем оживленнее становились связи Европы и Азии, тем лучше узнавали друг друга люди Запада и Востока, и все-таки вплоть до начало XIX века большинством Восточных стран их культура оставались загадкой» (88, 18). Ырасында эле Чыгыштын көп нерселери көмүскө жана табышмактуу бойдон калып келгендиги чындык. Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй сөз баккан байыркы кыргыз бабаларыбыз грек, рим философторундай эле бийик даражада ой жүгүртө билишкен.

§ 3. Махмуд Кашгаринин (Барскони) «Дивану лугатит түрк» сөздүгү жана кыргыз макалдары

Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын, Коркут ата – түрк элдериндеги ысымы орток чыгаандар. Теңиртоону жердеген элдер үчүн Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит-түрк» сөз жыйнагы – урпактарга баа жеткис мурас. Бул эмгек ата-бабаларыбыздын муундарга калтырган руханий дөөлөттөрүнүн бири. Чыгыш аалымдарынын бири Али Эмири (1857-1923) китептин баасын: «Бул китеп эмес, Түркстан өлкөсү. Түркстан түгүл – бүткүл дүйнө!» - деп баалаган.

«Китепкөй Али Эмири менен мугалим Килисли Рифаттын туш келип калгандыгы чоң роль ойноп, өз доорунун ажайып каухары болгон «Түрк

тилдеринин сөз жыйнагынын» кол жазмалык тагдыры ың-жыңсыз өмүр сүрүү коркунучунан кутулуп, илим ааламындагы өчпөс жылдызга айлануу шыбагасына ээ болду» (116, 11). М.Кашгаринин «Диванын» түп нускасы сакталбаса да, Али Эмири менен Килисли Рифаттын аркасында өлбөс чыгарманын өмүрү сакталып калган. 1300-жылы Осмон I негиздеген Султанат XV-XVI кылымдарда чоң өнүгүүгө өсүп жеткен. Осмон дөөлөтү кол жазмаларды да жарыялоо, жыйноо иштерине чоң маани берип, китепканаларын байыткан. Ошол салт кийинки кылымдарда да улантыла берген.

Тарыхчы Т.К.Чороев изилдөөчүлөргө таянып: «Махмуддун атасы Барсканда (Барскондо) бектик кылып, Ысыккөлдүн чөлкөмүн бийлеп тургандыгы толук ыктымал», - дейт (116, 36). М.Кашгаринин «Диваны» XI кылымга таандык. Бул улуу мурас - түрк элдери жөнүндө калтырылган кылымдар бою сакталып, өз маанисин жоготпой турган эстелик. «М.Кашгарини эң алгачкы илимпоз – түрколог деп да, XI кылымдагы түркология илиминин Радлову деп да баалап жүрүшөт. Бул деңгээлге аны ойдон тоого, талаадан чөлгө өтүп, жер кезген диалектологдук мээнетти гана жеткирген жок. Эң негизгиси – ал жөн гана саякатчы эмес, түрк тилдерин жана диалектилерин топтолгон маалыматтын негизинде таасын сыпаттап берүүгө баш койгон аалым» (116, 52). Анын илимий мурасы баардык түрк элдери үчүн, өзгөчө кыргыз, казак, уйгур, өзбек калктарынын тил, адабият, маданиятына орток казына болуп саналат.

М.Кашгари түрк элдерин түгөлдөй кыдырып материал чогулткан, бирок кайдан баштап, кайсы жолдор менен чогултканын, саякат багытын эч жерде жазган эмес. Ошентсе да, кириш бөлүмүндө түрк элдерин санап бергендиги эле оңой олжо эмес. Ал: «Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим.

Алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнагымды) тартибин татынакай өтө сымбат кат кылдым», - деп чечен, жорго сөз менен шөкөттөп жазган. Ушундан эле Махмуд Кашгаринин сөз чебери, учкул сөзгө устаттыгы, улуу тилчилиги көрүнүп турат.

Махмуд Кашгаринин материалдарында тарыхый, географиялык маалыматтар да бир кыйла. Сөздүктө Иртыш, Өтүкөн, Катун-сыны (чыгышта), Булгар, Сувар, Итил (Эдил Батышта) эскерилет. Булардын эскерилүүсүнүн өзү эле маанилүү маалымат.

Махмуд Кашгари түрк тилдерин изилдөөдө мындай деп бүтүм чыгарат: «Тилдердин ичинен эң шандуусу огуздарга таандык. Эң туурасы йагма, тухсыга жана Иле, Иртыш, Йамар, Эдил дарыяларынын өрөөндөрүндө жайгашып, Уйгур өлкөсүнө чейин конуш тапкандарга таандык... Кыргыз, кыпчак, огуз, тухсы, йагма, чигил, ограк, чарук элдеринин «нукура түркчө жалгыз тили бар. Кай, йабаку, татар, басмылдар – булардын ар бөлүгүнүн өз тили бар. Ошону менен катар эле түркий тилде алар дурус сүйлөшөт».

«Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө кыргыздар жөнүндө маалыматтар жетиштүү санда берилген. Ал өз эмгегин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» деп бекеринен атаган эмес. Эгер ал жалаң гана уйгур тилин үйрөнүп, жалаң гана ошол элдин сөздүгүн түзгөндө өз эмгегин «уйгур тилинин сөздүгү» деп гана атап коймок. Бирок ал кириш сөзүндө көрсөткөндөй ошол кездеги түрк элдеринин (түрктөр, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын) сөздөрүн чогултуп чыккан. «Мен, -деп жазган Махмуд Кашгари кириш сөзүндө,- түрктөр, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын шаарларын, кыштак жана жайлоолорун көп жылдар кезип чыктым, сөздөрүн топтодум, ар кыл сөз маанилерин үйрөнүп, аныктап чыктым. Мен бул иштерди тил билбегендигим үчүн эмес, балким бул тилдердеги ар бир кичинекей өзгөчөлүктөрдү да аныкташ үчүн да иштедим... Аларга ошончо көңүл бурдум дейсиң, -түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма жана кыргыз

калктарынын тилдери бүтүндөй дилиме жат болду. Аларды ар жагынан жыйнактап, негизги бир тартипке салдым. Бул чыгарма адабий эстелик болсун деп, кудайга сыйынып, бул китепти түздүм. Китеп «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» деп аталды. (Дивану луготит түрк,1- том, 44-бет).

Махмуд Кашгари жалаң гана сөздөрүн эмес, ал ошол элдердин адабий материалдарын да чогулткан (15,131,132).

«Диванда» 7500 термин камтылып, чечмеленген. Ал терминдерге байланыштуу 290 макал, лакап, 4 кошок, элдик дастандардын үзүндүлөрү, жаз, сүйүү ырлары камтылган. Махмуддун «Диваны» бизди XI кылым менен жалгаштырып турганы бир эсе таң калтырса, бир эсе сыймыктантат. Миң жыл мурда кеткен бабалардын сөзүн бүгүн уккандай болобуз. Кээ бир сөздөр унут болсо, айрымдары жазуунун аркасында өзгөчөлүктөрү менен учурайт. «Дивандагы» макалдардын ар бирин конкреттүү салыштырсак, азыркы эле кыргыз макалдары менен окшошторун да, айрым макалдардын бөтөнчөлүктөрүн көрөбүз. Балким, азыркы күндө жолукпаган «Дивандагы» макалдар байыркы кезде кыргыздарда да колдонулган болуу керек. Убакыттын өтүшү менен унут калган же башкача мааниге өткөндөрү да болушу ыктымал.

Макалдардын тектештигин караганда сөзсүз эле сөзмө-сөз туура келишине таянганыбыз болбойт. Андай дал келүүлөр да болот, бирок маани-мазмуну туура келип, сөздөрү айырмалуу болсо, ал тилдик бөтөнчөлүктөр экенин эске алуубуз керек. Ошондуктан макалдагы түшүнүксүз же эскирген сөздөр-ал узак мезгилдин өтүшүнүн натыйжасында сейрек колдонулуп же унут болуп, архаизмге айланып калганын да унутпоо зарыл.

XI кылымдагы сөздөрдүн айтылыш, жазылыш өзгөчөлүктөрүндө да олуттуу туура келбестиктер болушу табигый көрүнүш. Аздыр-көптүр болсо да ошол учурда айтылган сөздөр кабыл алынган башка сөздөр менен алмашылып калышы мүмкүн. Ошондуктан бир аз айырмасы менен учураган макалдарды «бул кыргыздыкы эмес» деп өзүбүздүн тилибизден

оолактатканыбыз жарабайт. Ошол макалдын мазмуну тилибизде барбы, кандай туура келет, кандай бөтөнчөлүктөргө ээ, ошого назар оодарганыбыз абзел.

Биз байыркы башат катары карап жаткан Махмуд Кашгаринин «Диванындагы» макалдарды биринчи алып, ага кыргыз макалдарын параллель коюу аркылуу салыштырып, өзгөчөлүктөрүн, окшоштуктарын ачабыз. Андагы кыйла макалдар кыргыз тилинде күнү бүгүн сакталса, кыйлалары жолукпайт. Андай жолукпаган макалдарды байыркы кыргыздарда болгон эмес деп бүтүм чыгарууга болбойт.

Деген менен байыркы бабалар сөзү өз бөтөнчөлүктөрү менен угулуп турат, ошолордон байыркы изибизди баамдап алганыбыз оң. Ал эми «Дивандагы» айрым макалдар азыркы кыргыз тилиндеги макалдар менен маани- мазмуну, грамматикалык жагы, синтаксистик курулушу дээрлик сакталгандыгын көрөбүз. Далилдерге кайрылалы:

Түлки өз иниге үрсө, узуз болур. Бул макалда «узуз» сөзүнөн башкалары азыркы түрк элдерине түгөл түшүнүктүү. Ал түгүл кыргыз тилинде бул макал азыр да «Түлкү ийнин карап үрсө котур болот», - деп айрымасыз айтылат. Бир эле макал экени эч кандай күмөн туудурбайт.

Бул макалдын байыркы экендиги, кылымдар бою туруктуулугун сактап, ошол мезгилдеги түрк элдеринде түгөлдөй түшүнүктүү болгондугун азыркы түрк элдеринде да учурагандыгынан улам орток макал экендигин баамдоого болот. Макал өтмө мааниде колдонулат. Мында түлкү котур болгону үчүн ийнин жаман көрүп үрүп жаткан жок. Бул макал менен өзүнүн өскөн жерин, элин, мекенин жамандаган, акарат кылып таштап кеткен адамдын оңолбостугун, ал наалатка каларын айтып жатат.

Эрмегүгө эшик арт болур. Бул макал бир караганда чоочун көрүнгөнү менен, түгөлү менен түрк сөздөрү. Эрмегүнүн уңгусу – «эрмек». Бекер адам эрмектешет. «Арт» сөзү кыргыз тилинде кеңири колдонулбаганы менен, жерсуу аттарынын тутумунда жолугат, арт «ашуу» маанисинде: Кызарт

«Кызашуу», Музарт «Музашуу», Эшекарт «Эшек ашуу», Балгарт «Балык ашуу» ж. б. Демек жогорку макалдын мааниси – Эрикчелге эшик- ашуу. Ушундай эле: Эрмегүгө булыт йүг болур. Бул макалдын мааниси «Жалкоого булут жүк болор» же «Жалкоого булут да жүк».

Макалдарды өз ара салыштырууда, албетте, фольклордук чыгарманын ар бир сөзүнө да назар оодарууга туура келет. Чыгарманын биринчи элементи тил болгон соң, макалдардагы түшүнүксүз, бүдөмүк сөздөргө да көңүл буруп, тактай кетүү макалдын табиятын тереңирээк түшүнүүгө, ал түгүл кыргыз макалдарындагы же тилибиздеги айрым байкалбаган түшүнүктөрдүн төркүнүн табууга мүмкүндүк берет. XI кылымдагы «арт» сөзү азыркы тува тилинде ашуу маанисинде кадыресе эле айтылат. Кыргыз тилинде болсо топонимдердин гана тутумунда сакталып, өз алдынча колдонулбай, «ашуу» сөзү басымдуу колдонулуп кеткен.

Төмөнкү макалдарды котормосуз эле түшүнсөк болот: Куш канатын, эр атын. Кыргызда: «Ат адамдын канаты», - дейт. Куш канатына таянса, эр атына таянары белгилүү.

От тесе агыз күймес. Кыргызда: «От дегенден ооз күйбөйт» деген макал элибизде эзелтен айтылат. Кыргызда: «Көсөө узун болсо кол күйбөйт», - деген макал мындан миң жылдар алда канча мурда колдонулганын «Дивандагы» макал далилдеп турат: Күзеки узун болсо, элик күймес. Фонетикалык жагынан гана айрымаланбаса, мына бул макал кыргыз макалынын өзү: Таг тагга кавушмас, киши кишиге кавушур. Бул – байыркы кыргыз тилиндеги айтылышы. Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр тилдин тарыхый өнүгүшүндө кийин пайда болгонун эске алсак, бул макалды толук кыргыз макалы дейбиз. Таг «тоо» кыргызда Күмүштак деген топонимдеги «так» «тагдын» өзгөргөн түрү. Демек жогорку макал – азыркы кыргыз макалынын өзү. Сөзмө сөз алсак: Тоо тоого кабылбас, киши кишиге кабылышар. Биздеги: «Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт», - деген макалга дал келет. Киши сөзлөшү, йылкы йызлашуу. Кыргызча мааниси:

Киши сүйлөшүп, жылкы жытташып таанышат. «Адам сүйлөшкөнчө, жылкы кишенешкенче», - деген кыргыз макалы бар. Мына бул макалдын ушул калыбында сакталып, бүгүн да турушу кандай керемет: Ики кочкар башы бир ашычта пышмаз. Сөзмө сөз алсак: Эки кочкор башы бир ашычта (казанда) бышпас. Макалдын мааниси эки мыктынын бири-бирине жол бербестиги, текеберлиги, батышпастыгы жөнүндө айтылган.

VII-VIII кылымдарда бийлик жүргүзгөн Огуз хандын замандашы Коркуттун накыл сөздөрүнөн да бүгүнкү күндө макалга айланып кеткени бар: Эл агасы бирөө болсо, эл түзөлөт, экөө болсо эл бузулат. Мурунку акылмандар айткандай: «Бир кынга эки кылыч сыйбайт, бир журтка эки төрө сыйбайт» (60, 63). Кыргыздар да, казактар да бул макалды бир аз өзгөртүбүрөөк – «Эки кочкордун башы бир казанга кайнабайт», - деп айтышат. Кыргыз макалдарына окшоштуктар Коркут атада да жолугат: “Өлгөн адам тирилбес, чыккан жан кайра келбес”, “Текеберликти теңир сүйбөйт”, “Эзелки душман эл болбойт”, “Ээрдин батканын ат билер” сыяктуу терең накыл сөздөр камтылган.

Коркмыш кишиге кой башы кош көрнүр. Кыргызча которбой койсок деле түшүктүү. Кыргызда: «Коркконго кош көрүнөт» же «Коркконго кош көрүнөт, кошогу менен беш көрүнөт», - деген макал «Дивандагы» макалдын узак жашаган өмүрүнө күбө. Көз жетпеген жерге сөз жетет деген – ушул.

Кайнар өкүз кечигсиз болмас.- Кайнар суу кечүүсүз болбойт. Мунун бардыгы түрк сөзү болсо да чечмелөөнү талап кылат. Ага карап аларды алыстатууга болбойт. Кайнар - кыргызда кайнар булак (топонимде Үчкайнар, Кайнар) болуп жолугат. Жылуу жана шар суу маанисинде. Өкүз «өгүз» (уй маанисинде эмес) «суу» маанисинде айтылат (Жети-Өгүз да суу маанисинде). Ошондой эле: Уйгур йыгач узун кес, темир кыска кес котормого муктаж эмес. Бул макал кыргызда: «Жыгачты узун кес, темирди кыска кес» же «Жыгач кессең – узун кес, темир кессең – кыска кес», - деген варианттарда жолугуп, ошол эле макал, ошол эле маани өзгөрүүсүз сакталган элдик

афоризм ошол калыбы бузулбай, бүгүнкү күнгө жеткен.

Эл калды төрү калмас. –Мамлекет калды, каада калбас. Бул макалдагы эл «мамлекет» маанисинде. Ушул эле мааниде байыркы түрк жазма эстеликтеринде да бар. Мамлекет жоголуп, ордуна башка мамлекет болсо да төрү «адат», «каада-салт» калбай тургандыгын баяндаган. Тевей мүнүб кой ара йашмас. Кыргыз тилинде созулма үндүү кийин келип чыкканын эске алсак, кыргыз тилиндеги төө «тевейдин» өзгөргөн түрү, б. а. «Төө минип, кой арасына жашынбайт» маанисинде. Дегеле «Дивандагы» кайсы макалды алсак да тилибизге тиешеси жогун сейрек учуратабыз. XI кылымдын айрым сөздөрү азыр башкача угулганы менен, алгачкы маанилер азыр да ошол күчүндө күнү бүгүн жашап жатканы кызык. Беш эрнек түзөт. – Беш манжа түз эмес. «Беш кол тең эмес».

Макалдардагы түшүнүксүз сөздөргө кайрылбасак, макалдардын мааниси ачылбай калат. Ошондуктан Махмуд Кашгаринин «Дивандагы» сөздүгүн карап, андагы маанисин билип, кыргыз макалдары менен салыштырганда гана макалдын мааниси ачылат. Макалдагы эрнек – салаа, манжа. Кыргыз тилиндеги манжа фарсыча панч – беш маанисиндеги сөз.

Айбандардын кылык-жоругун байыркы түрктөр өтө мыкты билишкен. Ошондуктан алардагы мүнөздүү белгилерди адамдарга ыйгарып айтышкан. Төрт түлүк малдагы, канаттуулардагы, үй жаныбарларындагы өзгөчөлүктөр жалпыга бирдей кабыл алынгандыктан, сөз эмне жөнүндө жүрүп жатканын макалдардын өтмө маанисинен эле көзгө даана тартыла калат:

Йылан кендү эгрисин билмес, тевей бойнын эгри тер. – «Жылан өзүнүн ийрисин билбейт, төө мойнун ийри дейт. Ыт ыстырмас, ат тепмес теме – Ит каппайт, ат теппейт дебе. «Итти каппайт дебе, атты теппейт дебе», -деген кыргыз макалы бар. Аач не йемес, ток не темес – Кыска, нуска айтылган бул учкул сөз кыргыз тилинде да байыркы калыбында: «Ач не жебейт, ток не дебейт» болуп айтылат. Башка вариантта да ушундай эле учурайт: «Ачтык не жедирбейт, токтук не дедирбейт». Арслан карыса сычган өтин көзөзүр –

Арстан карыса, чычкан ийнин күзөтөр. «Картаң арстан чычканчыл» маанисинде.

Төрт түлүк малдын төрөсү да, жүк көтөргөнү, ысык-суукка чыдамдуусу да – төө. Төөнүн башчысы – буура. Кирген буурага адам жакындай албайт, андай учурда алар өтө коркунучтуу. Жаалы кармаган эки бууранын бири-бири менен кармашканынан улам алардын капталындагы майда көгөндөр кырыларын келтирип, эки башчынын эрегишинен кара калкка кандай зобун келерин айткан.

Икки бугра икешүр өтре көгөкүн йанчылуур – Эки буура эгешсе, ортодо көгөн жанчылар (кырылат). «Эки дөө кармашса, ортодо кара чымын кырылат», - деген кыргыз макалынын эле маанилеш көрүнүшү. Кулан кудугка түшсө курбака айгыр болур – Кулан кудукка түшсө, курбака айгыр болор. «Кудукка түшкөн айгырдын кулагы менен бака ойнойт», - дейт кыргыздар. Муну кыргыз макалы дебеске эч негиз жок. Сүсеген узка теңири мөңүз бермес. – Сүзөнөөк уйга Теңир мүйүз бербеген. Тайган йүгүргенин тилкү севмес. – Тайган жүгүргөнүн түлкү сүйбөс деп сөзмө сөз алсак да болот. Бирок кыргызда калыптанган: «Ичи ооруган күлкү сүйбөйт, ит күлүгүн түлкү сүйбөйт», - деген макал бар. Ит күлүгү тайган экени белгилүү. Бул – байыркы макалдын эле жаңырыгы. Эркеч эти эм болур, эчкү эти йел болур. – Эркеч эти эм (дары) болор, эчки эти жел болор, - деп бүгүнкү күндө да айтылат. Кыш конуку от – Кыш коногу – от. Бул сыяктуу макалдарды ушул тапта да жандандырып, колдонгонубуз абзел болор эле. Алар- байыркы бабаларыбыздын баарыбызга калтырган мурасы. Андыктан аларды которуп, барктап пайдалануу урпактык парзыбыз. Эрик эрни йаглыг эрмегү башы канлыг – Эмгекчилдин эрди майлуу, эринчээктин башы кандуу. Эмгек элкинде калмас – Эмгек ээнде калбас. Эмгек элөөсүз калбайт. Хан ышы болсо, катун ышы калур – Кан иши болсо, катын иши калар. «Кандын иши чыкса, катындын иши калат».

Байыркы замандан бери эле элдик оозеки чыгармаларда хан - калк башы,

анын айтканы, дегени эки эмес. Хан ишине ханыша көмөк көрсөтөт, бирок кийлигишпейт. Ошондуктан хандын бүтүмү бүтүм, катындын иши экинчи катарда. Элдик идеал да хандын калыс болушун, ханышанын бийликтен алыс болушун айткан.

Бөринің ортак кузгунуң йыгач башында – Бөрүнүкү тең орток кузгундуку жыгач башында. Кыргызда: «Бөрүнүкү тең орток, кузгундуку куу жыгачтын башында», - деп айтылат. Жырткычтардын эң коркунучтуусу бөрүнүн кырганы карга-кузгундарга да жем болот. Карга-кузгун олжосун жыгач башына, жан жеткис жерге алып кетип, жалгыздап жейт. Бул макал ошондон улам келип чыккан. Турмуштук байкоодон улам ал көрүнүштү адамдардын адеп-ахлагына ылайыктап, өтмө мааниде колдонушкан.

Эрдемсизден кут чертилүр. – Эрдемсизден кут чертилер. Эрдемсизден кут кетер. Жалкоодон кут качат. Тевей силкинсе, эшекке йүк чыкар. – Төө силкинсе, эшекке жүк чыгар. Төө силкинсе, бир эшектик жүк чыгат.

Жашында мээнеткеч болсо, карылыгын жашында камсыз кылса, жаздын ишине кышта, кыштын ишине жазда даярдык көрсө адамдын иши илгери жылары макалдарда таамай берилген: Кичикде катыгланса, улгазу севнүр. – Кичинесинде (жашында) каржалса, улгайганда сүйүнөр. Жашында кыйноо көргөн карыганда сүйүнөт. «Жашта берсин мейнетти, карыганда берсин дөөлөттү», - деген кыргыз макалына үндөш. Бирок бул макал кийин чыккан, анткени «мейнет», «дөөлөт» деген сөздөр араб сөздөрү. Тикмегинче үнмес, тилемегинче болмас. – Тикпегенче өнбөс, тилебегенче болбос. Тикпей өнбөс, тилебей болбос. Түнлө йүрүп күндүз севнүр, кичикде эвлениб улгазу севнүр. – Түндө жүрүп күндүз сүйүнөр, кичинесинде (жашында) үйлөнүп, улгайганда сүйүнөр. Түндө жүргөн күндүз сүйүнөт. Эрте үйлөнгөн улгайганда сүйүнөт. Йазын катыгланса, кышын севнүр. – Жазында кыйналса, кышында сүйүнөр. Жаз кыйналган кыш сүйүнөт. Иңен иңресе, боту бозлар. – Инген иңгиренсе бото боздор. Иңген иңгиренсе, бото боздойт. Арпасыз ат ашумас, аркасыз алп черик сыйумас. – Арпасыз ат ашалбас, аркасыз алп черүү сындыра чаба

албас. Арпасыз ат ашуу ашалбайт, аркасыз эр колду чаба албайт. Черүү (кол, армия), черик түбү бир сөз. «Жарманын кызуусу менен черүүгө аттаныптыр», - деген лакап да айтылат. Аркасыз эр черик сыйумас. – Аркасыз эр черүүнү (кол, аскер, жоо) чаба албайт. Аркасыз эрде ал болбойт. Эрде арка-жөлөк болбосо, ал күч болбосу ырас. Этли тырыңаклы эзирмес. – Эттүү тырмактуу айрылбас. Тырмак эттен айрылбайт.

Жоокерчилик заманда алдуусу жоону басып, алсызы качкан. Качканга кара жер тар болгон. Адамдагы коркоктук, баатырлык, көп сөздүүлүк, ыксыз тытышуу, өз, жат жагдайлар «Дивандагы» макалдарда таасын, ачык айтылган. Мындагы сөздөр төп келбеген менен ойдун бирдейлиги байыркы жана кыргыз макалдарында даана байкалат:

Качыш болса, кайа көрмес. – Качыш болсо, кайа (аска, зоо) көрбөс. Качканда кара тоо көзгө көрүнбөйт. Качканга кара тоо көрүнбөйт. Курук кашук агызка йарамас, куруг сөз кулакка йакышмас. – Куру кашык оозго жарабас, куру сөз кулакка жакпас. Куру кашык оозго жарабайт, куру сөз кулакка жакпайт. Кыргызда: «Куру сөз курсак тойгузбайт», - деген макал айтылат. Нече йитик бичек эрсе өз сабын йанумас. – Нече (канча) жетик бычак болсо, өз сабын жаныбайт. Канча курч болсо да, бычак өз сабын кесе албайт. Бир карга бирле кыш келмес. – Бир карга менен кыш келбес. Жалгыз карга менен кыш келбейт. Сөкүшүб урушур, отра тон титишүр. – Сөгүшүп урушар, ортодо тон тытышар. Сөгүшүп урушат, ортодо тон тытылат. Атасы ачыг алмыла йесе, аглының тышы камар. – Атасы ачуу алма жесе, уулунун тиши камалар. Атасы ачуу алма жесе, уулунун тиши камалат. Йатның йаглыг тикүсинде (н) өзнүң канлыг йузрук йиг. – Жаттын майлуу кесиминен этинен өздүн кандуу муштуму ийги. Жаттын майлуу этинен өздүн кандуу муштуму артык. Кыргыздын: «Жат жарытпайт, өз өлтүрбөйт», - макалына тектеш. Билмиш йек билмезүк кишиде (н) йиг. – Билген шайтан билбеген кишиден жакшы. Тааныбас кишиден тааныган шайтан жакшы. «Үйүр алышкан жоо атышарга жакшы». Байыркы түрк тилинде йек «шайтан». Кыргызда:

«Жерден жек чыкты, эки кулагы тик чыкты» – дейт. Жек көрүү, жек көрүндү да ушул сөз менен тектеш. Тайак биле таймас, танук сөзүн бүтмөс. – Таяк менен тайбас, танык (күбө) сөзү (сүз) бүтпөс. Таяктуу тайгылбайт, күбөсүз сөз бүтпөйт.

Жашоо тажрыйбасы адамдарды гана эмес, айбандарды да ар кандай амалдарга үйрөтөт. Кекилик душманды балдарынан оолактатып, алаксытып атайы канаты сынган болуп, далбастап качымыш болот. Бөрү канчалык карасанатай болсо да, бөлтүрүк тууган соң, жакын аймактагы короого тийбейт. Ошого карата төмөнкү макалдар чыккан:

Бөри кошнысын йемес. – Бөрү кошунасын жебес. Бөрү коңшусун жебейт. Йазыда бөри улыса, эвде ыт багры тартышур. – Жазыда бөрү улуса, үйдө ит боору тартышат. Жазыда (талаада) бөрү улуса, үйдөгү иттин боору ачийт. “Бөрү – элдердин аң сезиминде кылымдар бою оң мааниде жашап келген. Түрк эли гана эмес, дүйнөнүн башка элдери да карышкырды ардактап, урматтап келгенин көрөбүз. Дүйнөлүк мифологияда карышкырлардын адам баласын сактап калышы, ага жардамдашы, чогуу жашашы, тукум улашы ж.б. идеялар чагылдырылган миф легендалар толуп жатат. Бөрү Эненин образына Ч.Айтматов “Кыямат” романында эң сонун кайрылбадыбы. Бала жыттуу бөлтүрүктөрүнөн, жан шериги Ташчайнарынан ажырап күйүттүү Акбара айдагы Бөрү Энеге көз жашын көлдөтүп муң зарын айтып отурбайбы?! Айтматовдун Бөрү Эне мифологиясына жана реалдуу карышкырлардын образдарына терең сүңгүп чагылдырылышы – Адам менен жаратылыштын биримдүүлүгүн дагы бир жолу ырастоосу” (5, 43-44).

Кеңешип кылган иштин так чечилери, аталаш менен энелештин алыс, жакыны, меймандостук, билим туурасында да алыскы кылымда айтылган баба сөздөрү азыркы кыргыз макалдарында деле сакталып калган. Ошол кездеги турмуштук көрүнүштөр бүгүнкү күн үчүн деле актуалдуу: Кең тон обрамас, кеңешлиг билиг артамас. – Кең тон тозбос, кеңештүү билги бузулбас. Кең тон тозбойт, кеңешкен иш бузулбайт. Көздөн йыраса,

көңүлдөн йеме йыраар. – Көздөн ыраактаса, көңүлдөн дагы ыраактар. «Көздөн алыс – көңүлдөн алыс», - деген кыргыз макалы менен жогорку макал тектеш. Каңдаш кума урур, игдиш өрү тартар. – Аталаш көмө урар, энелеш өргө тартар. Бул макалда аталаштан энелеш жакындыгы айтылган. Кыргызда: «Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө болсун», - дейт. Эндик ума эвликни агырлар. – Адепсиз конок үй ээсин оорактайт. Эссиз конок үй ээсин мактайт. Эссиз ээсин сыйлайт. Кыргыздагы: «Аш аз болсо, ээсин сыйлайт», - маанисине жакын. Кут белгиси билик. – Кут белгиси – билим.

Байыркы түрктөрдүн ырым-жырымдык көз караштарын макалдардан байкайбыз: Ай толун болса, элигин имлемес. – Ай толгон болсо, кол менен ымдабайт (көрсөтпөйт). Толгон Айды кол менен көрсөтпөйт. Кыргызда да Айды кол менен көрсөтпөйт, Айга карап отурбайт. Алы черикде, билге тирикте. – Алы черүүдө, билги жыйында (сыналат). Баатыр жоодо, чечен доодо сыналат. Сачыратгудын коркмыш куш кырк йыл азры йыгач үзе конмас. – Чачыраткыдан (кылтактан) корккон куш кырк жылы айры жыгач үстүнө конбос. Кылтактан корккон куш кырк жылы айры жыгач башына конбойт. Ым билсе, эр өлмес. – Ым билсе, эр өлбөс. Ым «жашыруун белги». Көздү ымдоо да жашыруун белги. Кыргыз тилинде «ым» өз алдынча айтылбаса да, мүчөлөр менен бирге колдонулат. Кыргызда: «Ымдаганды билбеген сыйпалаган куу сокур», «Чакырганга барбаган ымдаганга зар болот», - дейт. Экир болса, эр өлмес. – Экир (дары чөп) болсо, эр өлбөс. Экир болсо эр өлбөйт.

Авчы нече ал билсе, азыг анча йол билер. – Аңчы нече амал билсе, аюу ошончо жол билер. Аңчы канча амал билсе, аюу ошончо жол билет. Аалын арслан тутар, күчин уйук тутмас. – Айла менен арстан тутар, күч менен карачкы тутпас. Карачкы – чымчыктан коргоо үчүн эгинге коюлган айбаалы. Тагыг укрукын эгмес, теңизни кайгыкын бүкмес. – Тоону укурук менен ийбес, деңизди кайык менен бөгөбөс. Тоо укурук менен курчалбайт, деңиз кайык менен бөгөлбөйт. Излик болса эр өлдимес, ичик болса ат йагрымас. –

Издик (чарык) болсо, эр аягы сүрүнбөс, ичилик болсо, ат (жону) жоорубас. Чарык болсо, аяк оорубайт, токум болсо, ат жоорубайт. Андуз болса, ат өлмөс. – Андыз (дары чөп) болсо, ат өлбөс. Андыз болсо, ат өлбөйт.

Жашында мээнеткеч болсо, карылыгын жашында камсыз кылса, жаздын ишине кышта, кыштын ишине жазда даярдык көрсө адамдын иши илгери жылары макалдарда таамай берилген. Андыздын кандай чөп экенин билбейбиз, бирок кыргыздарда азыр да макалда сакталып калган.

Байыркы макалдар бир эле элге таандык эмес. Ар кайсы уруулардан, элдерден чогултулган макалдар болгондуктан, андан бери кыйла заман өтүп, азыркы түрк тилдүү элдердин калыптануусу да ар башка, ар кайсы мезгилдерге туш болду. Араб, фарсы элементтери макалдардан да орун алды. Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги «от ичтим» деген сүйлөмдөгү от күйө турган нерсе эмес. От «дары чөп» катары берилет. Демек, «от» чөп экендиги азыркы кыргыз тилинин материалдары менен деле түшүндүрүлөт: атты отко кой, оттоп жүрөт, откор. Байыркы түрктөрдүн чөптү дарылыкка колдонгонун макалдарынан көрөбүз. Алар андыз, жалбыз, мамыры жана башкалардын дарылыгын да белгилешкен.

Азуклуг арук эрмес. – Азыктуу арык болбос. Азыктуу арыбайт. Алплар бирле урушма, беглер бирле турушма. - Алптар (күчтүүлөр) менен урушпа, бектер менен турушпа. Алптар менен салышпа, бектер менен чыгышпа. «Таалайлуу менен талашпа, бактылуу менен басташпа». Түзүн бирле уруш, утун бирле үстөрме. – Түз (адам) менен уруш, кара өзгөй менен кармашпа. Жакшы менен жакалашсаң да, кара өзгөй менен кармашпа. Кеңешлик билик үзрешүр, кеңешсиз билик опрашур. – Кеңештүү билги (иш) үзүрлүү болор, кеңешсиз билги (иш) опурталдуу болор. Кыргыздагы: «Кеңешип кескен бармак оорубайт», - маанисиндеги макал. Сынамаса арсыкар, сакынмаса утсукар. – Сынабаса арданар, ойлонбосо утулар. Сынабаса арданат, ойлонбосо утулат. Йакадакы йалгалы эликдеки ычгынур. – Жакадагы (ны) жалгагыча, колдогу жоголот.

Махмуд Кашгаринин заманында эле айрым түрктөр буддизм жөнүндө кабардар болгондугун макалдар ырастайт. Ошол убакта эле диний маселелердин жагдайлары, тоюндун (динчилдин) талапташ, пикирлеш экендиги таамай айтылат: Бир тойун башы агрыса, камуг тойун башы агрымас. – Бир тоюндун башы ооруса, бардык тоюндун башы оорубас. Тоюн – будда кечили. Бир тоюндун башы ооруса, миң тоюндун башы оорумак беле. Йагыны ашакласа, башка чыкар. – Жоону ашатса (кемсинтсе) башка чыгар. Жоону жокко санаса, башка чыгат. Кузугда сув бар ыт бурны тегмес. – Кудукта суу бар, ит мурду тийбейт. Кудукта сууга ит мурду тийбейт. Балык сувда, көзи таштын. – Балык – сууда, көзү – тышта. «Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө».

Йазаг аты чарук, күчи азык. – Жөөнүн аты – чарык, күчү – азык. Кылну билсе кызыл кизер, йарану билсе йашыл кизер. – Кылды билсе, кызыл киер, жараны билсе, жашыл киер. Кызыктыраарын билсе, кызыл киет, жагынарын билсе, жашыл киет. Карга карысын ким билир, киши аласын ким тапар. – Карга карысын ким билет, киши аласын ким табар. Карганын карысын ким билет, кишинин аласын ким табат. Тавгач ханнын туркусы телим, теңлемезиб бычмас. – Тавгач (Кытай) кандын жибеге көп, теңдебей (өлчөбөй) бычпас. Тегме киши өз болмас, йат йагук түз болмас. – Түрлүү киши өз болбос, жат жакын түз болбос. Нече мундуз эрсе эш эзгү, нече эгри эрсе йол эзгү. – Канча макоо болсо да эш жакшы, канча ийри болсо да жол жакшы. Макоо болсо да жолдош жакшы, ийри болсо да жол жакшы. Токум йүзүб кудурукта бичек сыма. – Согум союп, куйруктан бычак сындырба. Согум сойсоң бычагыңды куйруктан сындырба. Эвек сиңек сүтке түшүр. – Шашкан чымын сүткө түшөт. Чакса түтүнүр, чалса билинүр. – Чакса түтөр, чалса билинер. Чакса түтөйт, чалса билинет.

Аш татыгы туз йугрын йемес. – Аш татыгы туз, бирок туз жалаң желбейт. Нечеме опрак кезүк эрсе йагмурка йарар. – Нече опурак (эски) кийим болсо жамгырга жарар. Жаман кийим болсо да жамгырга жарайт.

Каныг кан биле йумас. – Канды кан менен жуубас. Кан кан менен жуулбайт. Оглан ышы ыш болмас, оглак мүнүзи сап болмас. – Улан (бала) иши иш болбос, улак мүйүзү сап болбос. Кыргыздагы: «Бала-бала, баланын иши чала», - маанисиндеги макал. Көни барыр кейикниң көзінде (н) азын башы йок. – Көөнү барар кийиктин көзүнөн башка башы жок. Көөнүнчө кеткен кийиктин көзүнөн башка иши жок.

Макалдарды салыштырууда азыркы кыргыз тилинде сакталганын да, сакталбаганын да көрөбүз. Ар бир макал терең философиялык ойлорду гана камтыбастан, ошол кездеги түрктөрдүн дүйнө тааным, тарыхый маалыматтарынан да кабар берет.

Калын булутуг түни сүрер, караңкү ышыг урунч ачар. – Калың булутту түбү сүрөр, караңгы ишти пара ачар. Калың булутту кара шамал сүрөт, кандын караңгы ишин пара түрөт. Урунч – пара (взятка), ошол кылымда эле (XI) болгон. Таму капугын ачар тавар. – Тозок капкасын байлык ачар. Тозоктун дарбазасын байлык ачат. Теңсизде тегирмен тургурса, йарагысызда йар барар. – Жайсыз жерге тегирмен тургузса, жарамсыз жар пайда болор. Тескебей тегирмен салса, жарамсыз жар пайда болот. Тойын тапугсак теңри сефинчсиз. – Тоюндун (будда кечили) табынганы (сыйынганы) теңирге сүйүнүчсүз. Тоюндун табынганын Теңир сүйбөйт. Алын арслан тутар күчин сычган тутмас. – Амал менен арстан тутар, күч менен чычкан тутпас. Амал менен арстан алат, күч менен чычкан кармабайт. Суф көрмегинче этүк тартма. – Суу көрбөгөнчө өтүк тартпа. «Суу көрбөй, өтүгүндү чечпе»,- дейт кыргыз. Көк темүр керү турмас. – Көк темир тек турбас. Көк темир тек турбайт. Кул йагы, ит бөри. – Кул – жоо, ит – бөрү. Тылын түгмишни тышын йазмас. – Тил түйгөндү тиш жазбайт. Тил түйгөндү тиш чече албайт. Бул макал деле кыргыз макалы. Эр сөзи бир, эзер көки үч. – Эр сөзү бир, ээр көгү – үч (б. а. эки тизгин, бир чылбыр). Улук йагыры огулка калыр. – Улуу жоору уулга калат. Улуунун жамандыгы уулга калат.

Макалдар фольклордун өзгөчө жанры болуу менен, өзүнүн кыскалыгы, таамай, курчтугу менен гана айрымаланбастан, ал элге массалык жайылгандыгы, түшүнүктүүлүгү менен да айырмаланат. Жомокту, эпосту, ырларды билбегендер четтен чыгат. Ал эми макалды укпагандар сейрек кездешет.

Макалдар туруктуулукка ээ, б.а. ал салттуу айтылып келаткандыктан, оозеки айтууда калыптанып, өзгөрүүгө оңой менен моюн сунбайт. Албетте, коомдук өзгөрүүгө ылайык айрым жаңы мааниге, мазмунга өткөн макалдар да болушун жокко чыгарууга болбойт. Бирок бул көрүнүштү массалык түрдө бардык макалдарга таратууга болбойт.

Ытка увут атса, улдаң йемес. – Итке уят бүтсө, ултаң жебес. Абийир күткөн ит аякка баш салбайт маанисинде. Оглак йиликсиз, оглан биликсиз. – Улак жиликсиз (чучуксуз), улан (бала) билимсиз. Күз келиги йазын белгүрер. – Күз келерин жаз билгизер. Күздүн келечегин жаз билгизет. Күздүн күчүн жаз билгизет. Куруг йыгач эгимес, курмыш кириш түгүлмес. – Кургак жыгач ийилбес, курган кириш түйүлбөс. Улугны улугласа, кут болур. – Улууну улууласса, кут болор. «Улуудан уял, кичүүдөн иймен». Эрдем башы тыл. – Эрдем (адеп) башы – тил. Кадаш темиш коймадук, казын темиш коймыш. – Тууган деген (де) койбогон, кайын деген (де) койгон. «Эр төркүнү эшиктен, катын төркүнү төрдөн», - деген кыргыз макалына маанилеш. Кул савы калмас, кагыл багы йазылмас. – Кул сөзү калбас, кагыл (куу чырпык) байламы жазылбас. Кул сөзү калбайт, куу чырпык байламы жанбайт. Калын кулан чуфгасыз болмас. – Калың кулан башчысыз болбос. Жер союлган кулан да жетекчисиз болбойт. Тылын тергиге тегир. – Тилиң тергиге (дүйүм аш) тиер. Тилиң ширин болсо, жебеген ашты жегизет. Олдачы сычган муш ташакы кашыр. – Өлөр чычкан мышыктын ташагын кашыр. Өлөр чычкан мышыктын ташагын кашыйт. Бул кыргыздагы: «Өлөр эчки койчунун таягына сөйкөнөт», - деген мааниде. Йахшак үзе от болмас, йакрак била увут болмас. – Шагылда от (чөп) болбос, тазда уят болбос. Ташта от (чөп) жок, тазда уят

жок. Калын каз кулавусуз болмас. – Калың каз башчысыз болбос. Болдачы бузагу өкүз ара белгүлүк. – Болор музоо өгүз арасынан белгилүү. Кыргызда: «Болор кулун желеде булкунат, болор уул бешикте жулкунат», - дейт. Муш оглы муйав тугар. – Мышык баласы мыео туур. Мышык мый тууйт. Оглан сув төкер улуг йаны синүр. – Улан (бала) суу төгөр, улуунун жанбашы сынар. Улан төккөн суудан улуунун жанбашы сынат. Йугурканда артук азак күсүлсе үшийүр. – Жуурканда артык аяк көсөлсө үшүүр. Жууркандан чыккан аяк үшүйт. Буздан сув тамар. – Муздан суу тамат. Йүзгө көрмө эрдем тиле. – Жүзүн көрбө, жүрүшүн тиле. Жүзүнө караба, жүрүмүнө кара. Өкүз азакы болгынча, бузагу башы болса йик. – Өгүз аягы болгончо, музоонун башы болсо ийги (жакшы). «Өгүздүн аягы болгончо, музоонун башы бол», - деп кыргыздарда да айтылат. Көб сүкүтгө куш конар, көрклүк кишиге сөз келир. – Көп сөгөткө (талга) куш конор, көрктүү кишиге сөз келер. Кыргыздагы: «Жаманга чөп илээшет, жакшыга сөз илээшет», - деген макалга мааниси жакын. Йыгач үчине йел тегир, көрклик кишиге сөз келир. – Жыгач (бак) учуна жел тиер, көрктүү кишиге сөз келер. Бак учуна жел тиет, барктуу кишиге сөз тиет.

Кайсы элдин макалы болсо да коомдук мааниге ээ, өз коомунун турмуштук жагдайларын чагылдырып, тарбиялык, эстетикалык таасир берет. Улуттук өзгөчөлүктү макалдардан даана көрөбүз. Макалдардын турмушту туура чагылдырган өзгөчөлүгүн да белгилебей коюуга болбойт. Ал турмуштун эң талуу жактарын таамай айтып, жаап жашырбайт, бүдөмүк да бербейт. Канчалаган муундардын тажрыйбасынан өткөн турмуштук макалдардан жаздым нерселерди көрө албайбыз.

Бар бакыр йок алтун. – Бар – бакыр, жок – алтын. Бар – бакыр (жез, арзан), жок – алтын (кымбат, баалуу). Эвдеги бузагу өкүз болмас. – Үйдөгү музоо өгүз болбос. Өтлүг йынжу йерде калмас. – Көздүү мончок жерде калбас. Кыргыздагы: «Көздүү мончок жерде калбайт», - деп айтылган сөз менен тектеш. Эвмек тозгурса көзи йолка болур. – Аял тойгузса, (мейман)

көзү жолдо болор. Тойгон меймандын көзү жолдо болот. Алп эриг йаврытма, ыкылач аркасын йагрытма. – Алп эрди жабыркатпа, күлүк аркасын жоорутпа. Муну: «Баатырдын көөнүн оорутпа, күлүктүн жонун жоорутпа», - деп алсак ылайык, кыргыз макалындай эле болуп калат. Сув ичүрмесге сүт бер. – Суу ичирбегенге сүт бер. Суу бербегенге сүт бер. Кыргызда: «Муш бергенге аш бер», «Таш менен урганды, аш менен ур», «Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер», - деген макалдар ушул мааниге тутумдаш. Куш йавузы сагызган, йыгач йавузы азган, йер йавузы казган, будун йавузы барсган. – Куш жаманы – сагызган, жыгач жаманы – азган, жер жаманы – казган, эл жаманы – барсган. Эзгүлүкни сув азакында кемиш башында тиле. – Жакшылыкты суу түбүнө чөгөрсө да, суу үстүнөн көрөсүң. Ары кафчытса усырур. – Арды капалантса чагар. «Арды ардантса арына келет, азапты колуна берет», - деген мааниде. Опрак йасыкдын тозлуг йа чыкар. – Торсулган капчыктан топурактуу жаа чыгат. Тамтыгы кеткен капчыктан тартымы жок жаа чыгат маанисинде. Сөздө гана аз айырма болбосо, төмөнкү макалдар кыргыз макалынын эле өзү: Табуг таш йарар, таш башыг йарар. – Мансап таш жарар, таш баш жарар. Күниниң күлине тегү йагы. – Күнүнүн күлүнө дейре жоо. Күнүнүн күлү жоо. Бир тилкү терисин икиле соймас. – Бир түлкүнүн терисин эки жолу сойбойт. Эзгү эр сөңүки эрир аты калыр. – Жакшы эр сөөгү эрир, аты калар. Жакшынын сөөгү чирийт, аты калат. Киши аласы ичтүн, йылкы аласы таштын. – Киши аласы ичтен, жылкы аласы тыштан. Бул макал «Киши аласы - ичинде, жылкы аласы. – тышында», - деген кыргыз макалынын дал өзү. Сокак бычар, сакал охшар. – Сайгакты бычар, сакалын ойнор. Алым кеч калса, азакланур. – Алым (карыз) кеч калса, аяк талар. Кайтпаган карыздын азабын аяк тартат.

Муш йакрыка тегишмес, айур киши нэңи йарашмас. – Мышык майга тийишпес (жетпес), айтар: киши нерсеси жарашпас. Мышык майга жетпей, кишинин тамагы жарашпайт деп айтат. «Мышык майга жетпей сасык дейт», - кыргызда. Ирсек эрге тегмес, эвек эвге тегмес. – Эрсиреген эрге тийбес,

шашкан үйгө жетпес. Эрсиреген эрге тийбейт, ашыккан үйгө жетпейт. Ач эвек ток төлек. – Ач алактайт, ток камаарабайт. Йазыдакы сүвлин эзергели, эздеги такагу ычгынма. – Жазыдагы кыргоолго чыксаң, үйдөгү тоокту унутпа. Эшйек айур башым болсо, сундырыда сув ичкаймен. – Эшек айтар: башым болсо, деңизден суу ичемин. Эшек: «башым аман болсо, деңизден суу ичермин», - дейт. Куш тузака маң учун илинүр. – Куш тузакка жем үчүн илинер. Куш жем үчүн тузакка илинет. Кыргызда: «Ободогу куш да жем үчүн торго түшөт», - деп айтылат. Эрге муң тегир, таг сеңырыңа йел тегир. – Эрге муң тиер, тоо сеңирине жел тиер. Бырын-бырын мың болур, тама-тама көл болур. – Бирден-бирден миң болор, тама-тама көл болор. Тириг эсен болса, таң өкүш көрүр. – Тирүү эсен болсо, таң көп көрөр. Жан эсен болсо таңды көп көрөр. Эмиклик урагут көсекчи болур. – Эмчектүү аял тамаксоо болор. Эмчектүү аял тамаксоо. «Тууган катын туурдугун жейт». Йавлак тыллик бегден керү йалынус тул йег. – Жаман тилдүү бектен көрө жалгыз тул жакшы. Богооз бектен бойдок катын жакшы. Ашыч айур түбүм алтун, камыч айур мен кайдаман. – Казан айтар: түбүм алтын, чөмүч айтар: мен кайдамын? Казан: «түбүм алтын», - десе, чөмүч: «анда мен кайдамын?» – дептир. Сартның азуку арыг болсо, йол үзе йер. – Сарттын азыгы таза болсо, жол үстүндө жээр. Азыгы таза сарт азыгын жол үстүнө жаят. Өкүнгүчи үминде артатур. – Өкүнүүчү ыштанын артат. Өкүнгөн өз ыштанын өзү артат. Кыргыздагы: «Ыштанын булгаган колун аябайт», - деген макал менен мааниси бир. Карга казга өткүнсө буту сынур. – Карга казга окшосо, буту сынар. Кыргызда тескерисинче: «Карганы туурайм деп каздын буту сынат», - деп айтылат. Каз карга сыяктуу шакка жакшы коно албайт. Тешүк сувда белгүрер. – Тешик сууда белгилүү. Тешикти суу билгизет. Ат тегүзлүги ай болмас. – Аттын актыгы Ай болбос. Ак боз ат Ай эмес.

Тевей бедүк эрсе майакы бедүк эрмес. – Төө чоң болгону менен корголу чоң эмес. «Төөнүн өзү эле төө, корголу төө болбойт». Куртга бүзиг билмес йерим тар тер. – Кемпир бий билбес, жерим тар дээр. Бий билбеген кемпир

«жерим тар» дейт. Бий билбеген кемпирге жер тар. Ортак эрден артук алмас. – Ортот (дос) эрден (достон) артык албас. Дос достон артык албайт. Каз копса, өрдөк көлиг игенүр. – Каз копсо (учса), өрдөк көлдү ээлер. Каз учкан көлгө өрдөк ээ. Кыргызда айтылган: «Өрдөк жокто чулдук бий», - деген макал ушуга маанилеш. Колдачыка миң йагак, барча биле айрук тайак. – Сураганга миң жаңгак, баары менен айры таяк. Күч алдын кирсе, төрү түнлүктөн чыкар. – Күч алдыдан кирсе, мыйзам түндүктөн чыгар. Зордук (зулумдук) эшиктен кирсе, мыйзам тешиктен чыгат. Барыг отру тутса, йокка санмас. – Барды утуру тутса, жокко санабас. Барды бардай тутса, жокко саналбайт. Тевей йүк көтүрсө камыч йеме көтүрүр. – Төө жүк көтөрсө, чөмүчтү да көтөрөр. «Жүк көтөргөн төө жүгөндү оорсубайт» маанисинде. Көккө сагурса, йүзгө түшүр. – Көккө түкүрсө, жүзгө түшөр. Көккө түкүргөн түкүрүк көзгө түшөт. Кыргызда айтылган: «Тү деген түкүрүк, көзгө түшсө макүрүк», - деген макалга маанилеш. Эр оглы муңазмес, ыт оглы күлөрмес. – Эр уулу муңайбас, ит уулу мүдүрүлбөс. Адам муңбас, ит мүдүрүлбөс. Элик тутгынча от тут. – Колду тутканча от тут. Колду ушалаганча корду ушала. Ыш йарагында, сарт асыгында. – Иш – айласында, сарт – пайдасында. Йылан йарбуздын качар, канча барса йарбуз отру келүр. – Жылан жалбыздан качар, канча барса жалбыз утуру келер. Кыргыздагы: «Аңгектен качсаң дөңгөккө» же «Кайда барсаң Мамайдын көрү», - деген макалдарга маанилеш. Ата тону огулка айраса атасын тилемес. – Ата тону уулга жараса, атасын тилебес. Атанын тону уулга жарашса, атасынын амандыгын тилебейт. Йалыңук оглы муңсуз болмас. – Адам уулу муңсуз болбос. Муңсуз адам болбойт. Бугдай катында сарфач сувалур. – Буудай аркасында сарбаш суу алар. Буудайдын аркасы менен сарбаш суу ичет. Кыргыздагы: «Күрүчтүн аркасы менен күрмөк суу ичет», - маанисиндеги макал ушуга маанилеш. Өд кечер киши тоймас, йалыңук оглы меңү калмас. – Убакыт кечер, киши тойбос, адам уулу түбөлүк калбас. Убакыт кетет, киши тойбойт, адам уулу түбөлүк калбайт. Атан йүки аш болса, ачка аз көрүнүр. – Атан жүгү аш болсо, ачка аз көрүнөт. Агылда

оглак тугса, арыкда оты үнер. – Короодо улак туулса, арыкта оту өнөр. Короодо улак туулса, талаада насиби кошо өнөт. Кыргыз элиндеги: «Эгиз улакка айры шыбак», - деген макал жогорку макалга тектеш.

Кагун карма болса, ызысы икки элигин тегир. – Коон карма (талоон) болсо, ээси эки колдоп талашар. Коон талоонго түшсө, ээси кош колдоп талашат. Негин тутар беклейү өзи йемес, саранлыкын йиглайу алтын йыгар. – Неге тутар, бекитип өзү жебес, сараңдыктан ыйлай алтын жыяр. Баарын жебей бекитип оозун тыят, сараңдыктан жаш төгүп алтын жыят. Кырк йылка тегин бай чыгай түзленүр. – Кырк жылга чейин бай, кедей түздөлөр (теңелер). Байга кедей кырк жылда теңелет. Күнгө бакса, көз камар. – Күнгө бакса (караса) көз камар (уялар). Күнгө караса, көз уялат. Сөгүт сүлице казын касыңа. – Сөгөт (тал) сөлүнө, кайың кабыгына. Тал мөлүнө, кайың кабыгына (жараша). Ыт чакыры атка тегир, ат чакыры ытка тегмес. – Ит чекири атка окшойт, ат чекири итке окшобойт. Тезек карда йатмас, эзгү эсиз катмас. – Тезек карда жатпас, жаман менен жакшы катышпас. Йер басрукы таг, бузун басрукы бег. – Жер салмагы тоо, эл салмагы бек. Жер салмагы тоо менен, эл салмагы бек менен. Кыз бирле күрөшме, кысрак бирле йарышма. – Кыз менен күрөшпө, кысырак менен жарышпа. Кыз менен күрөшпө, байтал менен жарышпа. Байыркы кезде кыз менен күрөшүп жыгылуу, байтал менен жарышып артта калуу өлүмгө тете уят иш болгон. Эркектин намысын коргошкон. Кыргызда: «Байтал чыгып байге албайт», - деген макал ошондон калган. Кичик улугка турушмас, кыргуй соңкурка карышмас. – Кичик улукка турушпас, кыргый шумкарга катышпас. Кичине чоңго туруштук бере албайт, кыргый шумкарга тең келе албайт. Арслан көкресе ат азагы тушалар. – Арстан күркүрөсө, ат аягы тушалар. Арстан күркүрөсө, ат аягы калтырайт. Барчын йамагы барчыңка, карыш йамагы карышка. – Жибек жамагы – жибекке, жүн жамагы – жүнгө. Жибек жибек менен жамалат, жүн жүн менен жамалат. Таз ат тафарчы болмас. – Котур атка жүк артып болбос. Жүдөө ат жүккө жарабайт. Йырак йер савын аркыш келдүрүр. – Ыраак жердин сөзүн

кербен келтирер. Ыраак жердин кабары кербен менен келет. Эриңеңе элик кары бөз үм тикемес. – Бойдокко элүү кез бөз ыштандыкка жарабайт. «Бойлукта байлык жок», - деген кыргыз макалы ушул макалга маанилеш. Татсыз түрк болмас, башсыз бөрк болмас. – Татсыз түрк болбос, башсыз бөрк болбос. Тат – исламды кабыл албаган уйгур жана кытайлар. «Дивандагы» «тойун, «тат», «сүбүзгөн» өңдүү диний сөздөр ошол мезгилдин реалдуу турмушунан калган.

«Дивандагы» төмөнкү макалдар кыргыз макалдарынан айырмасыз: Кош кылыч кынка сыгмас. – Кош кылыч кынга сыйбайт. От түтүнсиз болмас, йигит йазуксыз болмас. – От түтүнсүз болбос, жигит жазыксыз болбос. Алымчы арслан, беримчи сычган. – Аласачы арстан, бересечи чычкан. Аласа – арстан, бересе – чычкан. Субузганда эв болмас, тубурганда ав болмас. – Субузганда үй болбос, топуракта аң болбос. Субузган – ибадаткана, көрүстөн (мусулман болбогондордуку). Көрүстөндө үй болбойт, боз топодо аң болбойт. Аң – кийик маанисинде. Эски тилдеги ав – уу, аңчылык. Таз келиги бөркчиге. – Таз келиги (келер жери) бөркчүгө. Таздын келер жери – бөркчү. Бөркчү – баш кийим тиге турган жай, адам. Йитүклиг анасы койун очар. – Жоготкон энесинин койнун ачар. «Алдырган апасынын койнун ачат», - деген кыргыз макалы бар. Жогорку йитүклиг – житиктүү; жит – житүү, жоголуу. Житик – житкен, жоголгон нерсе, - лыг – луу сын атоочтун мүчөсү. Кыргыз тилинде эне менен бирге «ана» да колдонулган: ана катын, жогорку макалдагы «анасынын койнун ачат» дегендеги «ана» сөзү туруктуу айтылат. Йаш от күймес, йалафар өлмес. – Жаш от күйбөс, элчи өлбөс. Жаш от күйбөйт, элчи өлбөйт. Суу отун күйбөгөн сыңары элчиге да өлүм жок деген маани айтылган. Кыргыз макалында да: «Элчиге өлүм жок», - деген кеп байыртан калган. Йазмас атым болмас, йаңылмас билге болмас. – Жазбас атым болбос, жаңылбас чечен болбос. Жаздым атпас мерген болбос, жаңылбас чечен болбос. Кыргыз тилиндеги: «Жаңылбас жаак болбойт, мүдүрүлбөс туяк болбойт», - деген макал жогорку макалга мааниси туура

келет. Йалнук меңү тирилмес, сынка кирүб кирү йанмас. – Адам түбөлүк тирүү болбос, көргө кирип, кайра жанбайт. Адам түбөлүк жүрбөйт, көргө кирген соң келбейт. Мааниси: «Кеткен келбейт, алганын Алла бербейт». Тегирменде тугмыш сычган көк көкрекине коркмас. – Тегирменде туулган чычкан көк күркүрөгүнөн коркпос. Тегирменде туулган чычкан күндүн күркүрөгүнөн коркпойт. Кары өкүз болдука коркмас. – Кары өгүз балтадан коркпос. Картаң өгүз балтадан коркпойт. Умайга табынса огул болур. – Умайга табынса уул болоор. Умайга сыйынган уулдуу болот.

“Кыргыздар сыйынуучу рухунун бири – Умай Эненин касиетине өтө жогору баа беришип келишкен. Ал балдардын төрөлүшүндө жана төрөлгөндөн кийинки убактарда камкордук кылуучу мифтик эне болуп эсептелет. Бул мифтик түшүнүк “Энелик доору” менен тыгыз байланыштуу.

Умай Эне жаралуунун, жашоонун, өмүрдүн булагы, жарык дүйнөгө келген ымыркайдын ыйык күзөтчүсү, сактоочусу. Умай Энеге сыйынуу. Андан жакшылык күтүү адам баласына дем күч берет эмеспи.

Курсакта бала Умай Энеге “Кыз болом, уулу болом” деп ыйлайт экен, ошондо ал касиети менен теңеп, “Кыз болом” деп ыйлаганын уул кылып, “Уул болом” деп ыйлаганын кыз кылып куянга шапаттайт экен. Куянда көк из калат.

Умай Эненин образы эпостордо да орун алган. Алсак, Манастын өзүнө Умай Эне жардам берет:

Умай Эне бериште,
 Урду келип баланы.
 Урганына чыдабай,
 Ужутту көздөй барганы.
 “Ак амири чык деди,
 Айтканымды ук” деди.
 Анда бала муну айтат:
 “Ыгы менен айда –деп,

Ырыскым менин кайда? – деп,
 Уруп кирди умайың,
 Ур деген улук кудайым”.

Балдарды эмдегенде “Менин колум эмес, Умай Эненин колу” дешкен.

Эмчилер өткөн,
 Эми бизге калган,
 Домчулар өткөн,
 Дому бизге калган,
 Менин колум эмес,
 Умай Эненин колу.
 Оорунду көтөрө албайт,
 Кара жер өзүң көтөр,
 Кайт! Кара жерге кайт! – деп (тамак, жүрөк көтөрүү)

учуктоо ж.б. учурунда айтылат.

Бөбөктүн бетин “Умай Эне жууйт” деп күнүгө жуубайт, “Умай Энеге тапшырдым” деп баланы жалгыз уктатып кетишет. Умай Эне түшүнүгү түрк, монгол элдеринин диний түшүнүктөрүндө, фольклорунда да жетиштүү деңгээлде сакталган.

Этнограф С.М.Абрамзон Умай Эненин таралыш географиясын айтып келип, минтип жазат: “В генетическом отношении древнетюркская, алтайская, киргизская Умай, узбекская Аамбар-ана, якутская Аисыт – разные ипостасы одного и того же образа”.

Аялдардын төрөтү катуу болсо, алтайлыктар:

Ал аястан айып кош,
 Умай -Эне, Куш –Эне,
 Этегинди жайып түш,
 Жолу менен колдосун,

-деп Умай Энени жардамга чакырышкан” (5, 40-42).

Түнле булыт өртенсе, эвлүк уры келдирмишче болур. – Түндө (кечте)

булут өрттөнсө (кызарса), аялың эркек келтиргенче болор. Кыргызда: «Күн кызарып батса, катының эркек туугандай сүйүн», - деген кеп бар.

Жогорудагы макалдардан кыргыз макалдары менен далма-дал келген макалдарды карап, аларды байыркы кыргыз макалдары деп да айтууга болот. Бул жөн гана башка түрк элдеринен алыстап, кыргыздарга жакындаткан жалган патриоттук эмес. Бул фактылардын негизинде айтылган ой. Эгерде башка түрк элдеринде да айтылган макалдар болсо, бул жалпы түрк элдерине таралган макал болуп саналат. Андай орток айтылган, кенен таралган макалдарды түрк элдеринин тектештигинен, бири-бирине оошкон макалдар деп эсептөөгө туура келет. М.Кашгари ошо кездеги түрк элдеринин оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнөн, макалдарынан жетишээрлик жыйнаган.

Сынчы, окумуштуу проф. К.Артыкбаев: «Кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде биздин көңүлүбүздүн чордонунда эң биринчи иретте Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ат түрк» сөздүгү менен Баласагындык Жусуптун «Кутадгу билиг» поэмасы турууга тийиш... Анткени, ал эстеликтерди орток адабий мурастар деп айтууга бардык жактан толук негиздер бар болуп отурат. Ал эми мындай негизи жоктор, бир эл экинчи элдин маданий кенчин эч убакта талаша да, же болбосо бизге да таандык орток адабий мурас деп айта алмак эмес» (15, 115, 134).

Макалдардын өмүрү узак. Кылымдардан-кылымга жашай бере тургандыгын М.Кашгаринин «Дивану лугатит түрк» сөздүгүнөн, байыркы түрк жазма эстеликтеринен, антика афоризмдеринен, «Коркут ата китебиндеги» накыл сөздөрдөн көрөбүз.

Теги бир тектеш элдердин руханий дөөлөттөрү биз үчүн да өзгөчө мааниге ээ экендигин эске алганыбыз абзел. «Өлгөн тирилбес, өткөн кайтып келбес», - дейт Коркут баба. Чынында эле өткөндөн сабак алууга болот, бирок анын кайрылбасы анык. Байыркылардын сөздөрүнөн чечендиктин, акылмандыктын үлгүсүн көрөбүз.

Макалдардын узак өмүр сүрүшү адам турмушу менен ажырагыс жашап,

акылман айтылгандыгына байланыштуу. Элдин элегинен, турмуш сыноосунан өткөн макалдар аны жараткан калктын каада-салтын, жашоо шартын, коомдук түзүлүшүн, тарыхын чагылдырат. Кайсы калк болсо да өзгө калктар менен катнашы жок жашабайт. Турмуш жагдайына, тарыхый абалына жараша өзгө эл менен тике же кыйыр байланышта болот. Материалдык эле алыш-бериш болбостон, сөз, ой алакаларынын алкагында да алыш-бериш жүрөт. Лексикондордун гана кабыл алынышы болбостон, макалдардын да кабыл алынышы жүрөт. Түрк элдеринин таралуу аймагы Чыгыш менен Батышка чейин созулгандыктан, гректер, римдиктер, орустар, арабдар менен рухий байланыштары макалдардан да байкалат. Мындай рухий таасирлер, кабыл алуулар ой-сезимдин байышына алып келет. Эл өзүндө болбогонду өзгө элден алып бөксөсүн толуктайт, аны өз менчигине айландырат. Алар сиңип, элге алынып кеткен соң, анын бөлөк-бөтөндүгү билинбей, улуттук дөөлөткө айланат.

II ГЛАВА

КЫРГЫЗДАРДЫН АЛТАЙ, ХАКАС, ТУВА ЭЛДЕРИ МЕНЕН БОЛГОН ТАРЫХЫЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ ЖАНА МАКАЛДАРЫ

§ 1. Алтай, кыргыз тарыхый байланыштары

Кыргыздардын Сибирь элдери менен тарыхый, этнографиялык, этникалык байланыштары тарыхчы, тилчи, адабиятчылардын иликтөөлөрүнө алынып, баалуу жыйынтыктар чыгып келатканы маалым. Байыркы кыргыздардын Саян-Алтай чөлкөмүндө жашаган элдер менен болгон тарыхый байланышы Түрк каганаты түзүлгөнгө чейин эле болуп келгендигин тарыхый даректер тастыктайт. Борбордук Азияда Кыргыз каганатынын түзүлүшү менен, алтайлыктар, тува, хакас, шор, башка коңшу урууларга кыргыздардын күчтүү таасири тийип турганын, ошол эле мезгилде, алардын да таасири белгилүү даражада кыргыздарга тийгенин этникалык материалдар белгилеп турат. «Кыргыз» деген этнонимдин Сибирь элдеринде гана жолукпастан, башка түрк, монголдордо да жолугушу кыргыздардын тарых аренасында чоң роль ойногондугун көрсөтөт. Кыргыздардын жазуу эстеликтерде, уламыштарда, элдик оозеки чыгармаларда эскерилиши, ошондой эле тилдик, адабий, үрп-адат, каада-салт, этногенез жаатында болгон жакындыктар тегин жерден келип чыкпагандыгын байкоого болот.

«Кыргыздар көп сандуу, согушчан эл болушкан; хакастарда хыргыстын хыргычы» – «кыргыз каармандыгы», калмактарда («хэргс») кыргыздар «каардуу», «жаалдуу» деген кошумча ат менен белгилүү болушкан». Саян-Алтайдын тоолуу-токойлуу аймагын мекендешкен түндүк алтайлыктар (шорлор, чулумдар, куманды, чалкандар, тувалар) же энесайлык кыргыздардын мурдагы кыштымдары түндүк аймакта жашаган көчмөн-

кыргыздардын катаал чабуулдарын бүгүнкү мезгилде да эскеришет. Түндүк алтайлыктардын фольклорунда кыргыздар басып алуучулар катары да баяндалат» (29, 69).

Тарыхчылар В.В.Радлов, И.А.Аристов, В.В.Бартольд, С.М.Абрамзон, Н.А.Баскаков, И.Б.Молдобаев, С.И.Алымкулова кыргыз-алтай этникалык маселелери боюнча баалуу пикирлерди айтышкан.

«Тектеш эки элдин курамындагы этникалык аталыштарга назар салганыбызда алардын басымдуу бөлүгүнүн байыркы түрк жана ага чейинки мезгилдерде эле пайда болгондугу байкалат. Кыргыздардын жана алтайлыктардын курамындагы кыргыз, кыпчак, дөөлөс (төөлөс), тогуз, татар, азык, төрдөш этнонимдери Орхон-Энесайдагы руникалык жазма эстеликтеринде өз алдынча уруулар, уруулук бирикмелер катары чагылдырылат. Аталган байыркы уруулар жана элдер кыргыздардын жана алтайлыктардын курамына этнокомпоненттер катары белгиленет... Түштүк алтайлыктардын жана кыргыздардын курамдарындагы «мундуз» этноними эки элдин тарыхый жалпылыгын реалдуу түрдө чагылдырат. Аталган элдердин ири уруулук аталыштарында гана эмес, майда этникалык аталыштардагы параллелдер илимий негиздүү мааниге ээ. Мисалы, кыргыздын мундуз уруусундагы кочкор мундуз, зулум мундуз этнонимдери алтайлыктардагы «коткор мундус», «чулум мундус» урук аттары менен параллелдүүлүктөрү аныкталды. Төрдөш, кочкор мундус, зулум мундус, көгөл (көк) найман, улаан, таздар, чакшылык, (бугу) – кобалы, кебек, көбөк, тогуз (багыш) ж.б.у.с. бир катар этнонимдер эки элдин гана уруулук курамдарынан кездешет. «Манас» эпосунда кыргыз жана алтайлыктардын курамына жуурулушкан найман (калың найман, орчун найман), дөөлөс, кыпчак ж.б. ири уруулар жөнүндө маалыматтар бар. Кыргыз санжыраларында төөлөс, мундуз, найман, кыпчактар эң байыркы уруулар катары баяндалат. Кыргыздардын жана алтайлыктардын уруулук аталыштарындагы жалпылыктар да этногенетикалык алакаларды

чагылдырат» (71, 187, 188).

Кыргыз-алтай адабий байланыштары жөнүндө адабиятчылар Р.З.Кыдырбаева, Э.А. Абдылдаев, Т. Абдракунов «Алып-Манаш» жана «Манас», «Эр Төштүк» жана «Маадай-Кара» эпосторуна салыштырма иликтөө иштерин жүргүзүшкөн. Өзгөчө тарыхчы-этнограф И.Б. Молдобаев «Манас» эпосун терең изилдөөнүн натыйжасында кыргыз-алтай, Түштүк Сибирь жана Монголиянын этникалык чөйрөсү тууралуу тарыхый жалпылыктарды, байланыштарды аныктаган.

И.Б. Молдобаев, С.М. Абрамзондун кыргыз жана алтай элдериндеги уруулардын аталышындагы параллелдерди белгилегенин өз эмгегинде атап көрсөткөн: кыпчак, найман, меркит, төөлөс (түндүк кыргыздарда дөөлөс), керейит (алтайларда кергит), мундуз (алтайларда мундус). Ошондой эле чоң уруулар эмес, чоң уруулардын ичиндеги майда уруулардагы окшоштуктарды да жазган: кара найман, көкө найман (алтайларда көгөл найман), кочкор мундуз (алтайларда коткор мундус), жарыке (мундуз ичинде) алтайдагы жарык, чулум кашка (алтайларда чулум мундус). Буга башка да жалпы этнонимдерди кошууга болот: могол (кыргыздарда моңол, моңолдор), парат (кыргыздарда барат, бараттар), тогус (кыргыздарда тогуз уул, тогузак, тогузбай). С. М. Абрамзон төөлөс (дөөлөс) жана мундус (мундуз) кыргыз менен гана алтайларда жолугарын атайын баса белгилеген. Дөөлөс, мундуз кыргыздын эл болуп түзүлүшүндөгү байыркы компоненти болуп саналат. Кыргыз, алтай, дөөлөс, мундуз урууларынын алгачкы түбү бир болгон болуу керек. Анткени бул урууга карата айтылган макал ушул кезге чейин алтайларда да, кыргыздарда да бирдей жолугат: «Төөлөс (дөөлөс) төрүн бербес (бербейт), өлсө, көрүн бербес (бербейт)». «Манаста» да кыргыз-алтай уруулары: кыпчак, найман, дөөлөс айтылганына караганда, булар дагы кыргыздардын составындагы байыркы уруулар. Манастын Алтайда төрөлүшүнүн өзү эле алтай менен кыргыздардын тарыхый алакасынан дарек берип турат. Демек, эки элдин макалдарындагы окшоштук да, тектештик да

тегин жерден чыккан эмес.

«Кыргыздардын жана алтайлыктардын ата-бабаларынын маданий-этникалык алакалары Кыргыз каганаты саясий аренага чыга баштаган мезгилден тарта күч ала баштайт. Археологиялык маалыматтар боюнча кыргыз маданиятынын алтайлык варианты болжол менен Тоолуу Алтайдын аймагы менен дал келет. Түндүк тараптан кыргыздар жана кимактардын чек арасы бүгүнкү Тоолуу Алтайдын түндүк тоо кыркалары аркылуу өткөн» (71, 184).

Орхон, Енисей тексттеринде да кыргыздардын Алтайда эскерилиши сөзсүз түрдө кыргыздардын башка түрк жана моңголдор менен алакасы болгондугун жокко чыгарбайт. Алтайлардын арасында кыргыз деген этнонимдин ушул бүгүнкү күнгө чейин болушу тарыхтын чиеленген байыркы түйүнү болуп саналат. Алтай менен кыргыздардагы этнонимдик окшоштуктар алардын түпкү жалпылыгын белгилейт. Түрк тилдеринин классификациясында да алтай, кыргыз тилдери бир классификациялык топко жатат. Түрк элдеринин ичинен тилдик жагынан кыргыз тилине эң жакыны алтай тили болуп саналат. Аны тилдик салыштыруудан, макалдардан да көрөбүз.

Изилдөөгө алынган макалдарды окуп түшүнүүгө жеңил болсун үчүн төмөнкү өзгөчөлүктөрдү окурман эсине салалы деген максатта сунуштайбыз: Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр коңшу турган казак, уйгур, өзбек тилдерине мүнөздүү эмес. Аралыгы алыс болгон алтай, хакас, тува, шор тилдеринде созулма үндүүлөр жолугат, бирок бул тилдердеги созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы дайыма эле туура келе бербеген учурлары да бар. Ошондуктан бул тектеш тилдердеги өзгөчөлүктөрдү жөнөкөй окуучуга окуганда кыйынчылык келтирбеши үчүн, мүмкүн катары багыт берип коюу зарылдыгы келип чыгат:

Кырг. уул, жаак, ооз, боор, жоон, оор; алт. уул, жаак, оос, буур, жоон, уур; тув. оол, чаак, аас, баар, чоон, аар; хак. оол, наах, аас, паар, чоон, аар;

шор. оол, наах, аас, паар, чоон, аар. Кырг. сөөк, төө, ээр, айыл, жаңы, сагыз, суйук, мүйүз, күкүк; алт. сөөк, төө, ээр, айыл, жаңы, саңыс, суйук, мүүс, күүк; тув. сөөк, теке, эзер, аал, чаа, саат, суук, мыйыс, хек; хак. сөөк, тибе, изер, аал, наа, саас, суух, мүүс, көөк. Жогорудагы созулма үндүүлөрдүн негизинен туура келгени менен, тува, хакас тилдеринде кыргыз, алтай тилинен өзгөчөлөнгөн учурлар бар:

г, к, х, ң тыбыштары менен аяктаган эки, андан ашык муундуу сөздөргө таандык уландылар уланганда жогорку үнсүздөр түшүп калып, созулма үндүүлөр пайда болот: тув. табак, табаам; кудук, кудуум; херек, херээм; балык, балыым; кырг. табак, табагым; кудук, кудугум; керек, керегим; балык, балыгым. Хакас тилинде да ушул типте созулма үндүүлөр пайда болот: азах, азаам; кирек, киреем; мылтых, мылтиим; хутух, хутиим; кырг. аяк, аягым; керек, керегим; мылтык, мылтыгым, кудук, кудугум. Хакас тилинде г, к менен бүткөн сөздөргө таандык мүчө уланганда, г, к түшүп калып, созулма үндүү пайда болот:

таг, таа; суг, суу; түк, түү; кырг. тоо, тоосу; суу, суусу; түк, түгү.

Хакас тилинде үндүү менен бүткөн сөзгө барыш жөндөмөсү уланганда үнсүз сыйлыгышып, созулма үндүү келип чыгат: хак. киме, кимее; чазы, чазаа; кизи, кизее; кырг. кеме, кемеге; жазы, жазыга; киши, кишиге. Тува тилинде да ушундай эле: кизи, кижээ; кадарчы, кадарчаа; кырг. киши, кишиче; кайтаруучу, кайтаруучуга. Үндүү менен аяктаган сөзгө атоочтуктун – ган мүчөсү жалганганда да созулма үндүү пайда болот: хак. киспе, киспеен; сөле, сөлеен; таныба, таныбаан; кырг. кеспе, кеспеген; сүйлө, сүйлөгөн; тааныба, тааныбаган. Тува тилинде да атоочтуктун – ган мүчөсү жалганганда анын башкы үнсүзү түшүп калып, созулма үндүү пайда болот: эгеле, эгелээн; сана, санаан; санава, санаваан; бижи, биживээн; сөгле, сөглээн ж.б. Хакас, тува тилдеринде бир муундуу этиштер ң, г, п тыбыштары менен аяктап, ага чакчыл -п уланса, созулма үндүүлөр пайда болот: хак. тап, таап; сап, саап «чаап»; саг, саап «саап»; тоң, тооп «тоңуп»; тув. бол, бооп «болуп»; кел, кээп

«келип»; хөм, хөөп «көөмп»; дон, дооп «тонуп». Бул өзгөчөлүк кыргыз тилинде да бар: көөмп, чаап (50,169-174).

«Кээ бир кыргыз диалектилеринде учураган эринчил дифтонглар (тыбыштык тиркемелер менен созулмалардын ортосундагы арабөк форма) алтай кижилердин (ойроттордун) диалектисинде сакталгандыгын эске ала турган болсок, анда биз Тянь-Шань, Памир тоолорундагы кыргыздар менен алыскы Енисей-Алтай тоолорундагы элдердин тилдериндеги тыбыштык өзгөрүштөрдүн процесси да бирдей экендигин байкайбыз. Мындай бир нече тилдердеги фонетикалык окшош процесстер бир территорияда жана тыгыз байланыштыкта өтө узак мезгил ирегелеш жашап туруунун натыйжасында гана пайда болушу мүмкүн. Демек, кыргыз диалектилеринин материалдарына караганда кыргыздардын ата-бабалары Түштүк Сибирдеги алтай кижилери, тува, хакастардын ата-бабалары менен узак мезгил бирге жашаган кезде алардын тилинде созулма үндүүлөр пайда боло баштаган экен. Мындай болгондо алар кайсы территорияда биргелешип же ирегелешип жашаган: Тянь-Шандабы же Енисей-Алтайдабы? Тарыхый фактыларга караганда, мисалы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде VI-VIII кылымдарда кыргыздардын Енисей сагаларында жашагандыгы жөнүндө айтылса, кытай летопистери ал кабарларды ырастоо менен бирге андан кийинчерээк мезгилдерде да кыргыздардын Алтай, Хангай тоолорунда Чыгыш Тянь-Шанга чейин жашагандыгын билдирет, башкача айтканда, азыркы кыргыздардын ата-бабалары созулма үндүүлөр пайда боло баштаган мезгилде тува, хакас, алтай кижилердин ата-бабалары менен Енисей, Алтай тоолору тарабында биргелешип (же ирегелешип) жашаган экен. Кыргыздар менен Түштүк Сибирдеги элдердин тилиндеги окшош белгилер созулма үндүүлөр боюнча гана эмес, тыбыштык системанын башка жактарында да, ал тургай, тилдин морфологиялык жана синтаксистик системасы менен сөздүн составында да, абдан көп учурай тургандыгы эми өзүнөн өзү түшүнүктүү. Бул окшоштуктар дале ошол тилдин тарыхы менен элдин тарыхынан

ажырагыс байланыштуулугу аркылуу түшүндүрүлөт» (126, 9-10).

Ошондой эле кыргыздар менен алтай, тува, хакастардын макалдарындагы окшоштуктар ошол тектештиктин натыйжасында келип чыкканын фактылык материалдар да жокко чыгарбайт.

§ 2. Алтай, кыргыз макалдары

Макал-лакаптар абалтан айтылып келген ар бир элдин ой толгоолорунан жаралган үлгүлүү, тарбиясы терең, таамай айтылган чечен сөздөрү болуп саналат. Алар кыска айтылса да нуска айтылып, адамдын ой-сезимин козгоп, турмуштук шартты таасын, туура чагылдырат.

Алтайлыктар макалды «кеп сөс» дейт. Кеп «сөз» маанисинде эмес. Кеп алтай тилинде «кийим», «форма», «үлгү» маанисинде. Демек кеп сөс «үлгү сөз» маанисинде колдонулат. «Кең кап жыртылбас, кеп сөс кубулбас» – Кең кап жыртылбас, макал кубулбас (өзгөрбөс), - деп макал сөздүн туруктуулугу, өмүрү узактыгы таамай берилген.

Эл өзүнүн узак тарыхында элдик оозеки чыгармаларынын бай үлгүлөрүн жаратат. Эл менен эл аралашат, байланышат, биринен бирине сөздөн тартып чыгармаларына чейин алмашуулар, таасир берүүлөр болот. Өзүнө таандык өзгөчөлүктөр да болору, сакталары белгилүү. Алтайдагы түрк элдеринин – алтайлардын, төлөнгүттөрдүн, телеуттардын, тувалардын, кумандылардын, чалкандылардын фольклору бири-биринен айырмаланат. Алар кийин бир улутка бириккендиктен, алардын чыгармалары алтай элдик оозеки чыгармачылыгы катары бирге изилденет. Байыртан коңшулаш жашагандыктан, бири-бирине чыгармалары оошкон. Макал-лакабы, табышмак, жомоктор, элдик ырлары болобу, белгилүү даражада окшош.

«Алтай-Буучай» деген поэтикалык туунду революцияга чейин он жети жолу алтай элдеринен жазылып алынган. «Башпарак» деген жомокту бардык алтайдагылар билишет. Мындай рухий алыш-бериш алтайлардын өз ичинде

гана болбостон, өзгө улуттар менен да тарыхый-маданий жагдайында болгон.

«Алып - Манаш» деген алтай поэтикалык версиялары өзбектерде, каракалпактарда, казактарда, башкырларда бар (аларда «Алпомиш», «Алпамыс», «Алпамша»). «Көзүйке» деген алтайлардын ыр жомогу казактарда «Козы-Көрпеш» болуп айтылат. «Алтай-Буучай» менен «Алтайын Сайын Салам» ыр жомокторунун сюжеттери буряттардын «Ирелей», «Харасгай – Мерген» менен «Аламжи – Мерген» деген чыгармаларына окшош. Шүнү (Чуну, Шуна) жөнүндө аңгеме-жомок алтайларда, туваларда, хакастарда, калмактарда да бар. Ал эми «Алып - Манаш» кыргыздын «Алп Манасы» менен тарыхый жактан генезиси манас изилдөөчүлөр (Р.З.Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, С. Мусаев) тарабынан кеңири изилдөөгө алынып, фундаменталдуу изилдөөлөр жаралганы белгилүү.

Кыргыздар – Борбордук Азияда узак кылымдык тарыхы бар эл. Анын 2200 жыл мурда мамлекетке ээ болгондугу тарыхый булактар менен тастыкталып отурат. Демек кыргыздардын алтай, тува, хакас ж.б. коңшу элдер менен алакада болгондугу талашсыз. Булардын ичинде тилдик, этностук жагынан кыргыздарга жакындыгы В.В.Радлов, Б.М.Юнусалиев, Н.А.Баскаков жана тарыхчылар тарабынан да белгиленген.

Биздин изилдөөлөрдө да тува, хакас макалдарына караганда, алтай макалдары кыргыз макалдарына алда канча жакын экендиги көрүнөт. Улуу сөздүн учугу болгон макал, лакаптар – ар элдин сөзүнүн ажарын ачкан көркөм дүйнө, кылымдардан кылымдарга сакталган асыл казына.

Алтай фольклорун XIX кылымда академик В.В.Радлов көп жыйнаган. Ал 1860-жылы, экинчи жолу 1861-жылы Бий суусунун аймагына, Алтын-Көлгө, Чолушманга, тува жерине чейин материал топтогон. Аны 1866-жылы басмадан чыгарган. Аларды немец тилине которуп бастырган. Ал эмгектин арасында макал-лакаптар, табышмактар да камтылган. «Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири» аттуу дүйнөлүк мааниси бар бул эмгек алтай тилин, адабиятын изилдөөчүлөр үчүн өтө зор мааниге ээ.

Алтайлардын кыргыздарга жакындыгы айрыкча макал сөздөрдөн даана көрүнөт. Ойлордун окшоштугунда гана болбостон, сөздөрдүн окшоштугунда да тилдик фактылар фонетикалык, грамматикалык жагынан дал келиши байыркы туугандыктын изи катары каралууга тийиш. Алыскы кылымдардын өткөнүнө карабастан, окшоштуктун изи ушул убакка чейин суубай келе жатышы тилдин кыйла туруктуулугун гана көрсөтпөстөн, элдин ой-санаасын, элдик оозеки чыгарманын да эл эсинде кыйла кылымдар сакталарын көрсөтөт. Макалдар ар кандай тематиканы камтып, ошол элдеги үрп-адатты, каада-салтты, турмуштук жагдайды чагылдырат. «Кайсы элдин макал, лакабы болсо да турмушка, көрүнүштөргө кылымдаган байкоолордун негизинде баа берип, адамгерчиликке багыттап, акылман кеңеш менен муун аралап жол баскан сапары арыбас кербен сыяктанат. Анын жүгүндө тарыхчы иликтей турган дарек, этнограф изилдеген үрп-адат, тилчи сураштырган сөз өңдөнгөн кыйла кызыктардын үлүштөрү кырк ооз сөздүн кыпындай түйүнү болуп салмактуу жатат. Бардар менен жоксуздун тең эместиги, камдар (бакшылар) менен карапайым элдин элдешпестиги, жалкоо менен эмгекчилдин арасы, бар менен жоктун жарасы, угузбай айткан ушакчынын жалаасы ар качан өткүр сөздүн өкүмүндө турат» (16, 181).

Турмуштук окшоштук макал сөздөрдөгү окшоштуктарга алып келери да турган иш. Алтайларда да бай, жардыга карата айтылган макалдар дал биздин макалдарды эске салат. Ал түгүл сөздөрү да окшош болгондуктан, булар кыргыз макалы катары кабыл алынат. Биздин андай макалдарды алтайлыктар алтайлардын макалы катары эсептешет. Булар – кандай болгон күндө да эки элдин эзелтен колдонуп келген орток мурасы, муундар энчиси. Колдо болгон алтай макалдары анчалык арбын болбогондуктан, аларды тематикалык топторго бөлүп карабастан, ар бир макалды кыргызчалатып берип, алардын тектеш, тектеш эместигине назар салууга туура келди.

«Жобош башты кылыш кеспес». – Жоош башты кылыч кеспес,- деп сөзмө сөз алсак да болот, бирок кыргызда: «Ийилген башты кылыч кеспейт»,

- деп калыптанган. Деген менен бул эки элдин макалы бир эле макалдын эки түрлүү айтылышы. Алтай, кыргыз макалдарынын арасында айрым сөздөрдү эске албаганда бир эле макал экени, болгондо да теги, чыгышы бир экендиги эч кандай шек туудурбай турган макалдар жолугат. Байын күндүлеген бай болор, бийин күндүлеген бий болор – деген макалдагы күндү «сый» маанисиндеги сөз. Демек, кыргыздарда да: «Байын сыйлаган бай болор, бийин сыйлаган бий болор», - деген макал жогорку макалдын өзү. Ошондой эле: Жебезе де, жуу таттуу, бербезе де, бай жакшы. - Жебесе да, май таттуу, бербесе да, бай жакшы. Алтайдагы жуу «май» маанисинде айтылат. Кыргыздагы: «Жесе дагы май жакшы, жебесе да май жакшы, берсе дагы бай жакшы, бербесе да бай жакшы», - деген макалда «май», «бай» уйкашып, кынтыксыз кыналган. Булардын айтылышы да, ою да бирдей. Алтайдагы: «жебезе де жуу таттуу» – жебесе да май таттуу дегенинин ары жагында «жесе дагы» деген маани баш багып турат. Ошондой эле экинчи саптагы «бербесе де, бай жакшы», - бербесе да, бай жакшынын артында «берсе дагы» деген маани жатат. Бул макалдын эки элде эзелтен айтылган орток макал экенинде эч кандай шек болушу мүмкүн эмес.

Алтайлардын макалдарында элдин оор турмушу, укуксуздук, көп иштеп, аз азыктанганы, жарытып кийим кийбей, «ийне көзүнөн күн көрүп, ит аягынан аш ичкен» жагдайлары да таасын айтылат: Ичи ачыкты ийт те тудар, ийни жырткыкты уй да сүзөр. – Ичи ачты ит да тутар (кабар), ийни жырткыкты уй да сүзөр. Жоктының ижи качан да күч. – Жоктуунун (жоксуздун) иши качан да күч. Байдын көзи ач, колы капкыр. – Байдын көзү ач, колу капкыр. Бай сыйлап берзе, сыйрып алар. – Бай сыйлап берсе, сыйрып алар. Ким бай - ол бий. – Ким бай – ал бий. Балтырган өлөң азырал болбос, бай кижин баатыр болбос. – Балтырган өлөң асырар (азык) болбос, бай кишин баатыр болбос. Эртелеп туруп, бачымдап алта. – Эртелеп туруп бачымдап атта (бас). Уйалбасаң, кам болоруң. – Уялбасаң, кам (бакшы) болорсуң.

Алтай макалдарында мактанчак, ушакчы, бой көтөргөн көпкөлөндөр да

сынга алынат: Жакшы кижиниң нажылары көп, копчы кижиниң өштүлөрү көп. – Жакшы кишинин нажылары (жолдоштору) көп, жалганчы кишинин өчтүүлөрү көп.

Алтайларда «жааш» кыргыз тилиндеги «жаан» деген сөзгө туура келет. Мындай бирди-жарым фонетикалык же лексикалык жагынан бир аз өзгөчөлөнгөн сөздөргө карап, макалдардын тектештигине күмөн саноого жарабайт.

Жалбак агаш отко жут, жаман кижини журтка жут. – Жалпак жыгач отко жут, жаман кишини журтка жут. Бул макалды кыргыз макалы катары эле кабыл алууга болот. Куру чапчактын табыжы жаан, куру кижинин эрмеги жаан. – Куру чапчактын дабышы чоң, куру кишинин сөзү чоң.

Элдин ынтымагы жөнүндө: Агын сууну салла кечер, ас улус жөплө жадар. – Агын сууну сал менен кечер, аз эл ынтымакта жатар, - дейт. Үнөм, сарамжал болууга үндөйт: Жаңыны жазап кий, эскини эптеп кий. – Жаңыны жасап кий, эскини эптеп кий. Бул макалдарды алтай тилин угуп, окубаган кыргыз да өз макалындай кабыл алары бышык.

Адамдын жүрүш-туруш, кылык-жоругу жөнүндө да кеңеш берген макалдар арбын: Жаш өлөңгө жааш керек, жаш балага эрке керек. – Жаш өлөңгө жаан керек, жаш балага эрке (эркелетүү) керек. Кыргызда «Жамандын жан досу көп, жанына пайдасы жок», - деген макал айтылат. Бул макалдардын маанисине караганда жакшы, жаман жолдоштор бири-биринен кескин айырмаланып, жакшынын жолдошу да жакшы, жамандын жолдошу да жаман болору таасын айтылат. Жогорудагы алтай, кыргыз макалдарында жаман кайда болсо да жаман деген тыянак чыгарылат.

Карганың сөзүн каптыргага сал, жааның сөзүн жанчыкка сал. – Карынын сөзүн капка сал, улуунун сөзүн жанчыкка сал. Кижини жаражыла болбос, кылык-жаңыла болор. – Кишинин жарашыгы болбос, кылык-жоругу болор, - деп, адамдын сырт келбети эмес, ички жан дүйнөсүнө терең маани берет. Бул макалдар адам жанын аруулукка тартып, адамды адепке

тарбиялайт.

Кыйла макалдар метафоралык мүнөздө айтылат: Мактанчактын таманы жукачак. – Мактанчактын таманы жукачак. Ийтке тепши саларда, ыркыранды. – Итке тепши саларда ыркыранды. Бышкан кол мен тудайын. – Бышкан кол менен тутайын (кармайын).

Адам бутуна туруп, жоксуздуктан арыла баштаганда, сараңдык кылса мурунку абалын көрүп билип жүргөндөр аны ардантып, биресе шылдыңга алып, мына бул макалды айтып коюшат: Ийтке түк бүдөрдө, ичике-эй деди. – Итке түк бүтөрдө ичикий деди. Кыргызда: «Чычканга түк бүткөн сайын калтырайт, - дейт. Ийт жибес те немеге умзанат. – Ит жебес немеге умсунат. Бул макал кыргызда: «Ит ичпес ашынан үмүт этет», - деп айтылат. Жогорку макалдардын төркүнү бир эле тектеш маанидеги ойду айтат.

Элдик оозеки чыгарманын ар башка түрүнөн, жомоктордон, элдик эпостордон, санат-насыят ырларынан да макалга айланып калгандары алтай, кыргыз элинде кеңири жолугат. Алтай жомокторунан кирген: Ат өлбөскө алтын беги, эр өлбөскө мөңкү беги. – Ат өлбөскө алтын беле, эр өлбөскө мөңкү беле. Алтайдагы «мөңкү» кыргыз тилиндеги «түбөлүк» деген сөздүн маанисинде айтылат. Тоо башындагы мөңкү да ушул сөзгө маанилеш. Кыргыздагы: «Аккула жандан кайранбы?» – деген учкул сөз да жогорку алтай макалына үндөш келет. Кайран деген сөз «кымбатпы?» деген мааниде.

Аккула окко учуп, Алмамбет шейит кеткенде, Манастын башына каран түн түшүп кайгырат. Бирок «жакшы мал жанга аралжы» деп, кайрат кылат, «Аккула жандан кайранбы» деп, демин ичине алат. «Кайран» деген сөздүн байыркы мааниси «кымбат», «асыл» дегенди туюндурат. Адам өлүп, жоктогондо да «эсил кайран» деп, өкүрүшөт. Алтайлар «кайран» сөзүн оң, кымбат, даражалуу маанисинде айтышат. Ошондуктан макалдагы маани байыркы бойдон сакталып, «Аккула жандан артыкпы» маанисиндеги макалда «кайранбы» сөзүнүн бүгүнкү күнгө чейин жашап келишин макалдын туруктуулугу туташ турушунда, маанисинде гана эмес, анын ар бир сөзүндө

экенин да баамдайбыз.

Алтай ырларындагы айрым саптардын макалга айланганын көрөбүз:

«Түнде түшкөн жымыртка,
Түлүрөп учкан куш болор.
Түүнчекте жаш бала,
Түбүн билер эр болор» -
Түндө түшкөн жумуртка,
Түлөп учкан куш болор.
Түйүнчөктө жаш бала,
Түбүн билер эр болор.

«Аркада тоным жукачак,
Айаска тоңып калбайын.
Ада туганым аскынчак,
Айдышпай өлүп калбайын!» -
Аркада тонум жука эле,
Аязга тоңуп калбайын!
Ага тууганым аз эле,
Айтышпай өлүп калбайын!

Макалга башка жанрлардан да киргендери көп. Чыгармалардын чечен сөздөрү да макалга айланып кетет.

Элдик эпостордо, жомок, тамсилдерде макалдар, санаттар акылмандыктын үлгүсү катары кызмат аткарып, ойдун айкындыгын тереңдетет, көркөмдүгүнө көрк кошот.

Фольклорист, манасизилдөөчү Р. З. Кыдырбаева белгилегендей: санат ырлар эпосто өзүнүн таамай, тактыгы, акылмандыгы боюнча макалдарга жакындашат, бирок алар макалдарга жакын болуп, макалдардын бир түрү, варианты катары кызмат кылат. Санат ырлар, диалог, монологдо персонаждардын кулк-мүнөзүн ачууга көмөк көрсөтөт, текст менен

жуурулушат. Окуянын өзөгүнө ажырагыс болуп байланышат. Аны «Манас» эпосундагы төмөнкү эпизоддордон баамдасак болот: Манас Ажыбайдын Карткүрөң атын катаал чалгынга бара турган Алмамбетке берүүсүн суранганда:

Каалгадай кашка тиш,
 Кашкайып чыгып алганы.
 «Кандар да бизден сурайт», - деп,
 Каткырыгын салганы...
 Атымды билген сынынан,
 Арстанга айткан сөзүнөн,
 Айланайын өзүнөн,
 «Эр кадырын эр билет,
 Эр билбесе ким билет?
 Ат адамга тең болор, - дейт.

Манас хан башы менен атын сураганына таарынмак түгүл, каткырып күлүп кубанып, анын өзүнөн да, сөзүнөн айланып, «Эр кадырын эр билет, эр билбесе ким билет?», - деп Манаска болгон сый-урматын көрсөтөт. Мында эрдин кадырына эр, баатырдын кадырына баатыр гана чыгарына басым коет. Жогорку санат эпостун текстине персонаждын сүрөтүн, кулк-мүнөзүн мүнөздөөчү каражат катары кызмат кылган.

Элдик санаттар макалдардай эле таасын, таамай айтылат. Алсак, Чубак Алмамбеттин башка улуттан экенин атайы чукуп, талуу жерине тиер сөз айтат:

«Эли элкин кул», - дешип,
 «Не кутурат бул», - дешип.

Чубактын «Чоң казатта» Алмамбетке кол баштатканына ич күүдүлүктөн айткан сөзү «Кулду кутурткан – Манас» деген логикага алып барат. «Кул» деген сөздүн тарыхый төркүнү тереңде жатат. Колду кул

башкарат деген Чубактын кордоосуна Алмамбет ызаланып, Манаска таарынычын айтат:

Калкынан азган кор экен...
 Элдүүнүн баары эр экен...
 Элинен азган жигитке,
 Эртелеп өлүм эп экен...

Ушул санаттардан Алмамбеттин кимдиги, анын ички бушайман, муңзары, психологиялык абалы даана көрүнөт.

Ажалы жеткен өлбөйбү,
 Башка келген балаага,
 Пендеси кургур көнбөйбү...
 Карап турсам шум жалган,
 Ушул эле дүйнөдө,
 Өлбөй тирүү ким калган.

Бул мисалдардагы элдик акылман санаттар эпикалык тексттерде сюжет менен жуурулушуп, тексттен тышкары кароого болбойт. Макалдар да элдик санаттар сыяктуу эпостук текстке көрк берип, сюжет менен аралашып бүтүн бирдикти түзөт:

Бадырек темир курч болбойт,
 Жердигинде башка өскөн,

Мындай иттер журт болбойт, - деп Каныкей Көзкамандардын элден бөтөн өсүп, аларга ишеним опурталдуу экенин көрөгөчтүк менен баяндайт. Ушул эле мааниде: «Өзөктөн күйгөн өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман», - деген макал Көзкамандардын Каныкей көрөгөчтүк кылганындай Манасты ууландырмак болгонунда баяндалып, сюжет менен камыр-жумур жуурулушуп турат.

Кыргызда: «Бөлүнгөндү бөрү жейт», - деген макал жалгыз адамдын элден-жерден бөлүнүп, жарып кетпесин билдирип: «Өзгө элде султан болгуча, өз элинде ултан бол», - деген макал менен да коштолот. «Манаста»:

Байкагын Чубак сөзүмдү:
 «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,
 Бөлүнүп калды кыргыз деп,
 Бөлөк элге кеп кетет», - дейт.

Окумуштуу Р.З.Кыдырбаева белгилегендей патриархалдык-уруулук коомдо бир урууга таандык болуу, бирге болуу бейпилдик катары эсептелген. Алардан бөлүнүү жаманчылыкка алып келип, акыры кайгылуу бүткөн. Ал эми коомдук мамилелердин өзгөрүүсү менен, өзгөчө феодалдык чачырандылыкта бул макал башкачараак мааниде түшүндүрүлөт. Эгер бул макал мурда уруулук өз ара мамилелердин туруктуулугун чагылдырса, феодалдык доордо кыргыз уруу, уруктарынын бардыгын баш кошкон биримдикке чакырган чакырык болду. Ал эпостун идеялык-көркөмдүк ою менен ширешип, көз карандысыздыкка чакырды. Кадырман Бакай Алмамбет менен Чубактын чатагында «Бөлүнүп калды кыргыз», - деп, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет», - деген макал менен катар алып, макалды эпос өзүнүн идеялык-көркөмдүк законуна багындырат.

Макал, лакаптар, элдик санаттар - эпостун бай жана ийкемдүү тилинин уюткусу. Алар эпикалык баяндоодо ар кандай түрлөнүп, кубулуп, байып, орун алмашып айтыла берет. Эпос элдик оозеки чыгармалар менен өз ара карым-катышта болот, ошол эле учурда өзүнүн эпикалык закону менен өнүгө берет (62, 262-268).

Алтайда макалга жакын бир канча чечен сөздөр бар. Алар сөздү жандандырат, кандайдыр бир нерселерди кубаттандырат, көрктөндүрөт: Ажым ас болды, бажым тас болды.- Ашым аз болду, башым таз болду. Кармай алзам – кулагым, кайра көрзөм көлөткөм. – Кармай алсам – кулагым, кайра көрсөм – көлөкөм. Үйгөн сугар ады жок, үрүп чыгар ийти жок. – Жүгөн салар аты жок, үрүп чыгар ити жок. Кыргыз элинде жогорку алтай макалына маанилеш: «Он экиде бири жок, уй байларга жиби жок», - деген макал айтылат. Бул алтай, кыргыз макалдары сөзмө-сөз дал келбесе дагы

мааниси бир.

Жер төшөктүү, жеңес (мох) жаздыктуу. Макалга жакын андан башка туруктуу сөз айкаштары да арбын: Карыган адам жаман кылык кылса: Кайнаганча мүн кирбес, карыганча ой кирбес, бу кайткан кижиге? – Кайнагыча сорпо кирбес, карыганча ой кирбес, бу канткен киши?

Кызылың кызыл ла, кылыгың кандый болбогой? Жаражың жараш ла, жаңың кандый болбогой? – Кызылың кызыл экен, кылыгың кандай болду экен? Жарашың жараш экен, жүрүмүң кандай болду экен? Бирөөгө салам жолдосо, саламынын чоңун жарыя айтат: Тай ат көдүрбес, тар эжиктең батпас эзеним жетиригер. – Тай ат көтөрбөс, тар эшиктен батпас саламымды жеткириңер. Бир кыйла жорго сөздөр, туруктуу сөз айкаштары макалга жуук: Саңыстый жапшынчак, саржуудый кайылчак. – Сагыздай жабышкак, саржуудай (сары майдай) эринчек.

Макалдарда антитеза арбын жолугат. Аларда жакшы-жаман, эмгекчил-жалкоо, жоош-тентек, билер-билбес, баатыр-коркок ж.б. арбын камтылат. Андап барзаң, акча алба. – Андап (мергенчилеп) барсаң, акча алба. Андаар алдында ийтти азыраба – Андаар алдында итти азыктандырба. Алтай макалдарында кыргыз макалдары сыяктуу эле бир, эки саптан, төрт саптан турган макалдар арбын: Жаан сөстө жажыт жок, улуу сөсте уят жок. – Жаан (чоң) сөздө жашык жок, улуу сөздө уят жок.

Жаман атка муң камчы,
жакшы атка бир камчы.
Жаман кижиге муң сөс,
жакшы кижиге бир сөс.

Бул макал котормону талап кылбайт, анткени ушул эле калыбында кыргыздарда да бар. Макалдардын арасындагы бирин-эки түшүнүксүз сөздөр тыбыштык айырма болбосо, алтай макалдары менен кыргыз макалдары анчалык деле айрымаланбайт. Эки башка эл болгон соң, байыркы макалдар менен бирге коомдун өнүгүшүнө, турмуштук жагдайларына жараша кийин

пайда болгон макалдар да арбын. Макалдарда жашоо-тиричиликте болгон жалпылык сакталбай койбойт. Салыштыруудан улам макалдардын канчалык даражада окшоштугу, айрымачылыгы көрүнөт.

Кейлензең, чечен болбозың мактанзаң, бай болбозың. –Келжиресең чечен болбойсуң, мактансаң, бай болбойсуң. Өчкөн от күйбес, өлгөн кижиге тирилбес. – Өчкөн от күйбес, өлгөн киши тирилбес. Айткан сөз - аткан ок. – Айткан сөз – аткан ок. Укпасты укпа, көрбөсти көрбө. - Укпасты укпа, көрбөстү көрбө. Тас тапканын салбас. – Таз тапканын салбас.

Алтайларда да, кыргыздарда да аңчылык, төрт түлүк мал жөнүндө ойлордун жалпылыгы байкалат: Кийик түгүңөң, кижиге кылыгыңаң.-Кийик түгүңөн, киши кылыгыңан. Жалакайдың сөзүн укпа, жаманның жөбинеге кирбеге. –Жалакайдың сөзүн укпа, жамандын кебинеге кирбеге. Ат киштегесе, таныжар, кижиге эрмектегесе, билижер. – Ат кишинегесе, таанышар, киши эрмектегесе билишер. Кыргызда: «Жылкы кишинешип таанышат, адам сүйлөшүп таанышат», - деп айтылат.

Жазылар оорунуң эми көп. – Жазылар оорунун эми көп. Алтай тилиндеги «эм» кыргыз тилинде да «эм» (дары), бирок эм сөзүнө караганда кыргыз тилинде дары сөзү синоним болуп, алтайларда байыркы «эм» ошол калыбында сакталып калган. Алтай тилине «дарт», «дары» деген сөздөр кирген эмес. Араб, иран сөздөрү аларга таасир этпеген. Кара сууга түкүрбө, калык-жонду жамандаба. – Кара сууга түкүрбө, калкты жамандаба.

Жалкоо менен эмгекчил жөнүндө: Эдердин колу ус, этпестин тили ус. – Этердин колу уз, этпестин тили уз (уз «чебер». Алтай тилинде сөздүн акыры «з» тыбышы менен бүтпөйт). Иштеңкейди иш те сүүр. – Иштемчилди иш да сүйөр (сүйөт). (Алтай тилинде созулма үндүүлөр эки үнсүздүн арасында бир үнсүздүн түшүшүнөн улам пайда болот). Жайдың жаңыс күн ижиге жылына жиир курсак болор. – Жайдын жалгыз күн иши жылына жээр курсак болор. Кыргызда: «Жайдын жалгыз күнү жыл асырар азык болот», - дейт. Иштеңкейдин иши көп, жалкуунуң эрмеги көп. – Иштемчилдин иши

көп, жалкоонун эрмеги (сөзү) көп. Кыймыктаган кижги кыр ажар. – Кыймылдаган киши кыр ашар. Суу жүреги – таш, кижги жүреги – аш. – Суу жүрөгү – таш, киши жүрөгү – аш. Күн ээчизең, кулагың жылыыр, мал азыразаң, курсагың тойор. – Күн ээрчисең, кулагың жылыр, мал асырасаң курсагың тоёр.

Алтай макалдарын кыргызчалатып, ага эквивалент издөөнүн деле зарылдыгы жок, анткени алар негизинен кыргыз макалдарындай эле туюлат. Окуган адам айрым сөздөрүн гана аңдап түшүнсө, алтай тилин кыргыз тилиндей эле кабылдоого болот: Бөрү коомай күдүчиниң койын тудар. – Бөрү коомай күтүүчүнүн коюн тутар. Муну кыргызчалаганда: «Камсыздын коюн карышкыр жейт» – болуп которулуп, дал кыргыз макалына айланып, макалдын бар талабына жооп берет. Тил жүгүриги – башка, бут жүгүриги – ашка. – Тил жүгүрүгү – башка, бут жүгүрүгү – ашка.

Жалкоону жанга санабаган алтай макалдары да жалкоого жай бербейт: Жаш одын отко күйбес, жалку кижги иш бүдүрбес. – Жаш (суу) отун отко күйбес, жалкоо киши иш бүтүрбөс. Жалку кижги айылзак. – Жалкоо киши айылсаак. Жада, курсак таппазың. – Жата, курсак таппассың. Жалку кижинин ады да жалку. – Жалкоо кижинин аты да жалкоо. Жалкоо адам жалгыз атын да жан өңдүү асырап мине албайт: Жалку кижинин адының арказын саңыскан челдеер. – Жалкоо кижинин атынын аркасын сагызган челдээр (чокуйт). Жалку эмес таң адарын сакыыр, жалку кижги күн бадарын сакыыр. – Жалкоо эмес киши таң атарын күтөр, жалкоо күн батарын күтөр. Жалку ийт куйругын айбылайт. – Жалкоо ит куйругун аймалайт. Жалбагынаң жатсаң, Күн де орой чыгар. – Жалпагынаң жатсаң, Күн да орой чыгар. Айры колуна иш тутпас кижги өрө чыкпас. – Айры колуна иш тутпас киши өргө чыкпас. Аtpастын огы алты кулаш. – Аtpастын огу алты кулач. Иштенбес кижги муң күнди кысканбас, иштенер кижги бир күнди кысканар. – Иштебес киши миң күндү кызганбас, иштенер киши бир күндү кызганар.

Билим, сабат жөнүндө: Бичикчи кижги жарыкта жүрөт, бичик билбес

караңүйде жүрөт. – Бичикчи (сабаттуу, бичик «китеп», «жазуу») киши жарыкта жүрөт, бичик билбес караңгыда жүрөт. Бичик билбес кижини сокордый. – Бичик билбес (сабатсыз) киши сокурдай. Күс күрөң бай. – Күз күрөң бай. Элдин эпчизи – тонның топчызы. – Элдин эпчиси – тондун топчусу. Кийик болзо, түктү болор, кижини болзо, атту болор. – Кийик болсо, түктүү болор, киши болсо аттуу болор.

Макалдардын табиятынан улам кандай гана калк болбосун, аларда жакшы, жамандын жорук-жосундары ашкереленет:

Жүс жараш болгончо, жүрөк жараш болзын. – Жүз (үң) жараш (жарашыктуу) болгончо, жүрөк (үң) жараш (жарашыктуу) болсун. Жакшының жолу - чындык, жаманның жолу - тыртык. – Жакшынын жолу – чындык, жамандын жолу - тыртык. Кийиктин көзи кырда, кижинин көзи кижиде. – Кийиктин көзү - кырда, кишинин көзү – кишиде. Жаман кижинин буды сегис, бажы тогус. – Жаман кишинин буту – сегиз, башы – тогуз. Жаман куш жутта учар. – Жаман куш жутта учат. Коркынчак кыр ажыра жудурыгын түүнөт. – Коркок кыр ашыра муштумун түйүнөт.

Алтайлардын төмөнкү макалдары менен кыргыз макалдарынан эч кандай обочо белгилерди көрө албайбыз. Булар бирдей эле шартта бир кездеги жакындыктан жаралган макалдар.

Бир ийт көрүп үрөт, бир ийт бодоп үрөт. – Бир ит көрүп үрөт, бир ит болжоп үрөт. «Бир ит көрүп үрсө, бир ит көрбөй үрөт», - деген кыргыз макалы бар. Бойыңды бойың мактаба, улус мактазын. – Боюңду (өзүңдү) боюң (өзүң) мактаба, улус (эл) мактасын. Этпестин токтогы жаан. – Этпестин токтомогу чоң (жаан). Жылмай сууда балык бар, жылмайганда кылык бар. – Жылма сууда балык бар, жылмайганда кылык бар. Кижиге оро каспа, бойың түжериң. - Кижиге ор казба, боюң (өзүң) түшөр. «Бирөөгө ор казсаң, терең казба, өзүң түшүп каласың», - деген кыргыз макалы бар. Ыйлаңкай көстүн жажы кургабас. – Ыйлаак көздүн жашы кургабас. Кыргызда: «Ыйлаактын жашы кургабайт» - деп коюшат. Уйку көс өйкөөр, уят маңдай жарар. – Уйку

көз өйкөр, уят маңдай жарар. Уйалбас кижиниң маңдайы калың. – Уялбас кишинин маңдайы калың. «Уятсыздын маңдайы калың». Баштактын бажы жарылар. – Баштактын башы жарылар. Сагалда санаа жок. – Сакалда санаа жок. Эзирик кижиниң эрмеги көп. – Эсирик (мас) кишинин эрмеги (сөзү) көп. Жортсоң жол аларың, жолугушсаң, сөс угарың. – Жортсоң жол аларсың, жолугушсаң, сөз угарсың. Чын сөс алтыннаң баалу. – Чын сөз алтындан баалуу. Жортуп болбос жол бузар, айтып болбос сөс бузар. – Жорто албаган жол бузат, айта албаган сөз бузат, – деп алуу кыргыз тилине алгылыктуу. Узун эдек бутка оролор, узун тил башка оролор. – Узун этек бутка оролот, узун тил башка оролот. Ак сагышты карартып болбозың, кара сагышты агартып болбозың. – Ак санааны карартып болбос, кара санааны агартып болбос.

Макалдын ар бири өзүнчө көп ойлордун түйүнүн боюна сиңирип, камтып турат. Алардын ар бирине талдоо жүргүзүү машакаттуу иш. Мына бул алтай макалдарында турмуштук жагдайлар таамай берилген.

Ийт кирзе, сөөк бер, кижки кирзе, курсак бер. – Ит кирсе, сөөк бер, киши кирсе, курсак (тамак) бер. Береечиниң колу жоксырабас. – Берешендин колу жоксурабас. Ийдиңе болушсаң, айылдаш болбозың. – Итиңе болушсаң, айылдаш болбоссуң. Жабагадаң мал болор, жокту кижки эр болор. – Жабагыдан мал болор, жоксуз киши эр болор. Мал азыраганы көс оды, бала азыраганы буур оды. – Мал асырагандын көз оту, бала асырагандын боор оту. Мал маарап өзөр, бала ыйлап өзөр. – Мал маарап өсөр, бала ыйлап өсөр. Кыс бала энезине болуш, уул бала адазына болуш. – Кыз бала энесине болушат, уул бала атасына болушат. Жаказы жок тон болбос, жааны жок журт болбос. – Жакасы жок тон болбос, жааны (чоңу) жок журт болбос. Алтайдагы «жаан» кыргыз тилинде деле кездешет. Жаан жакшылык «чоң жакшылык» маанисинде. Адаңның айткан сөзи алтыннаң артык. – Атаңдын айткан сөзү алтындан артык. Энези көрбөгенин кызы көрөр, адазы көрбөгенин уулы көрөр. – Энеси көрбөгөнүн кызы көрөр, атасы көрбөгөнүн

уулу көрөр. Суу көрбөгөнчө, өдүк чечпе, сурабаганча, жолго чыкпа. – Суу көрбөй, өтүк чечпе, сурабай жолго чыкпа. Атка минбей жадып, жоругын мактаба. – Атка минбей, жоругун мактаба. Одын – отко, очок – казанга. – Отун – отко, очок – казанга. Алтынды канча ла кире карартсаң кара болбос. – Алтынды канча кирдеп карартсаң, кара болбос. Ээн жер эрикчил. – Ээн жер эрикчел. Керектү тушта таш та жеңил. – Керектүү тушта таш да жеңил. Кыргызда: «Керектүү таштын оордугу жок», - деген макал ушу эле ойду кайталайт. Төрт туйгактуу ат та сүрнүгөт. – Төрт туяктуу ат да сүрдүгөт. Кыргызда: «Төрт туяктуу ат да мүдүрүлөт», - дейт. Булар – бир эле макал. Тайкылып жыгыларың, тайанып турарың. – Тайгаланып (тайгылып) жыгыларсың, таянып турарсың. Озо чыккан кулактаң соң чыккан мүүс узаар. – Озо (мурун) чыккан кулактан соң (кийин) чыккан мүйүз озор. Укпаганды угарың, көрбөгөнди көрөриң. – Укпаганды угарсың, көрбөгөндү көрөрсүң. Кулакка угулган неме көске көринер. – Кулакка угулган нерсе көзгө көрүнөр. Ат ичкен суу деп айу ичет, кой ичкен суу деп бөрү ичет. – Ат ичкен суу деп аюу ичет, кой ичкен суу деп бөрү ичет. Ушул макалды эч кандай которуусуз эле алганда, кыргыз макалы болуп турганы ар кимге айкын. Мындай макалдар өтө арбын.

Торко-тойлык-жорго-жолдук. – Торко – тойлук, жорго – жолдук. Суузаганда суудан татту неме жок. – Суусаганда суудан таттуу неме (нерсе) жок. «Суусаганда ичкен суу ширин эмей эмиңе?», - дейт кыргыз. Сааның жок то болзо, сабаң болзын. – Сааның жок да болсо, сабаң болсун. (Алтайда саба унут болсо да макалда сакталып калган). Күс күрөштү, жаз жарышту. – Күз күрөштүү, жаз жарыштуу. Кыргызда: «Күз – күрөш, жаз – жарыш» формасында кыска, нуска айтылат.

Бий, бай, жарды, жоксуз, жетим, сөз жөнүндөгү макалдардан теги бир же маанилеш айтылган макалдарды жолуктурабыз.

Киш жакалуу бий эмтир, кийинин көрөң ийт эмтир. – Киш жакалуу бий экен, кийинин (артын) көрсөң, ит экен. Бөрүниң балазы да бөрү болор. –

Бөрүнүн баласы да бөрү болор. Төмөнкү саптардан соң кыргыз, алтай элдеринин оозеки чыгармаларынын жакындыгын, теги бир экендигин көрөбүз: Тескери айдардан тескерлен. – Тескери айтардан тескерилен. Коп адып, мерген болбос, көп айтып чечен болбос. - Көп атып, мерген болбос, көп айтып, чечен болбос. Челдү эт тишке кысталар, чечеркек кижиге сөскө кысталар. – Челдүү эт тишке кысталар, чеченсиген киши сөзгө кысталар. Кескен бычак сөөккө токтоор, кеберлүү сөз сүмөгө токтоор. – Кескен бычак сөөккө токтоор, кеберлүү сөз сүбөгө токтоор. Өскүстиң колундагы өкпө дө жаан көрүнөр. – Жетимдин колундагы өпкө да чоң көрүнөр. Алтай тилиндеги «өскүс» байыркы түрк сөзү, «жетим» маанисинде. Аштаганның сагыжын ток билбес, жоктууң сагыжын бай билбес. – Ачтын санаасын ток билбес, жоксуздун санаасын бай билбес. Кыргызда буга тектеш: «Ач кадырын ток билбейт, жок кадырын бар билбейт», - деген макал бар. Бул макалдардан көрүнүп тургандай бирдей эле кырдаалга жараша айтылган эки элдин макалында тең бир ой, бир мани чагылдырылып, «санаасын», « кадырын» деген сөздөрдө гана айырма турат. Ар бир элдин макалдарынын «курулуш» материалы ар башка. Анын спецификалык өзгөчөлүгү дал ушунда. Эликтин мойнын ок кезер, эрдин мойнын жок кезер. – Эликтин мойнун ок кесер, эрдин мойнун жок кесер. Ушуга эле уйкаш: «Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет», - деген кыргызда макал бар. Бул жогорку макалга трансформацияланган макал болуп жаралган болуу керек. Анткени алтайларда «азамат» деген сөз жок. Бул араб сөзү. Ошондуктан «эр» дегенге азамат маанилеш, «эликке» аргымак маанилеш болгондуктан, сөздөрү ар башка, бирок бир эле маанидеги макалдар жаралган.

Алтайларда кам (бакшы), абыс (священник) жөнүндө курч айтылган макалдар «кыргыздардагы молдо, бакшыларды, көзү ачыктарды сынга алгандай эле айтылат. Сибирь түрктөрүнө ислам дини жеткен эмес, ошондуктан аларда кам (бакшы), абыстар сындалат: Сектү жылда ийт семис, тымуулу жылда кам семис. – Жут жылда ит семиз, тумоолуу жылда кам

семиз. «Олөңдүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет», - деген кыргыз макалы жогорку алтай макалы менен маанилеш.

Саңыскан көзи секте, кам көзи казанда. – Сагызган көзү тарпта, кам көзү казанда. Узун куйрук уйда бүткөн, уйалбас маңдай камда бүткөн. – Узун куйрук уйга бүткөн, аялбас маңдай камга бүткөн. Кумагы жок суу болбос, кудайы жок эл болбос. – Куму жок суу болбос, кудайы жок эл болбос. Теңериде кудай, телекейде кан. – Ааламда кудай, дүнүйөдө каган. Кудайга ижензең, куру каларың. Салымга ижензең, самтар жүрериң. – Кудайга ишенсең, куру каларсың. Салымга (тагдырга) ишенсең, самтыр (самтырап) жүрөрсүң. Кискеге ойын, чычканга өлүм».- Мышыкка оюн, чычканга өлүм. Тонго топчы керек, жонго эпчи керек. – Тонго топчу, жонго (элге) эпчи керек. Темирди кызытса, сынарын билбес, тенекти көкүтсө өлөрүн билбес. – Темирди кызытса, сынарын билбес, тентекти көкүтсө өлөрүн билбес.

Б.Бедюровдун «Алтай алкыштары» (Алтайдың бичиктер чыгараар издательствозының Туулу Алтайдагы бөлүгү, 1985) жыйнагына алтайдын эки жүз бир макалы киргизилген. Ал макалдардын бир кыйласы азыркы эле кыргыз макалдарына мазмун, сөз жагынан да туура келип, теги бир болуп турат: Буура карыыр, бодон өзөр. –Буура карыыр, бото өсөр. Баш жарылза, бөрүк ичинде, кол сынза, жең ичинде. –Баш сынса, бөрк ичинде, кол сынса, жең ичинде. Жакшы атка жол кыска, жакшы оюнга түн кыска. –Жакшы атка жол кыска, жакшы оюнга түн кыска. Тойгон жерде тогус конбо, отурган жерде одус конбо.- Тойгон жерге тогуз конбо, отурган жерге отуз конбо. Үүрдөң калган мал – бөрүгө жем. Элдең айрылган кижиге өштүгө жем.- Үйүрдөн калган мал - бөрүгө жем, элден айрылган киши өчтүүгө (душманга) жем. Аспасты туман астырар, конбосты түн кондырар. –Азбасты туман аздырар, конбосту түн кондуарар. Тумчукка жетсе, быза да жүскүн. – Тумшугуна (суу) жетсе, музоо да сүзгүч. Куу баштың карагына кумак толбос, ач кижиниң карагына алтын толбос. - Куу баштын көзүнө кум толбос, ач кишинин көзүнө алтын толбос.

Өлгөн инек сүттү болор, өлгөн кижини жакшы болор. - Өлгөн инек сүттү болор, өлгөн кишини жакшы болор. Тышты килтиреер, ичин калтыраар. -Тышын жылтыраар, ичин калтыраар. Кыргызда: «Тышын жалтырак, ичин калтырак», -деп калыптанган. Саар малдын сүттүзү керек, садар малдын субайы керек. –Саар малдын сүттүүсү керек, сатаар малдын субайы керек. Ак дегени алкыш, кара дегени каргыш. - Ак деген алкыш, кара дегени каргыш. Бир буды бу жерде, бир буды ол жерде. –Бир буту бул жерде, бир буту ал жерде. Кулагынан күн көрүнөт. - Кулагынан күн көрүнөт. Бул – арык деген мааниде. Жаңыс аттуу жарышчы, жаргак тонду күрөшчү. –Жалгыз аттуу жарышчаак, жаргак тондуу күрөшчөөк. Кысту кижини кыр ажар. - Кыздуу кишини кыр ашар.

Кыстың көзү кызылда. - Кыздын көзү кызылда. Ортозынаң кыл өтпөс.- Ортосунан кыл өтпөс. Ынак-ысык адамдар жөнүндө айтылат. Койнынаң кирер, кончынаң чыгар. –Койнунан кирер, кончунан чыгар. Бул макал кыргызда: «Койнунан төгүлсө -кончко», -деп да айтылат. Көп түкүрсө, көл болор, көп күрөсө, чөл болор. –Көп түкүрсө, көл болор, көп күрөсө, чөл болор. Кыргыздарда: «Көп түкүрсө көл болот», - деген гана биринчи сабы айтылып калган. Жаманның жакшызы болгончо, жакшынын жаманы бол. – Жамандын жакшысы болгончо, жакшынын жаманы бол. Жаман көлдө бака айгыр. -Жаман көлдө бака айгыр. Ушул эле маанини кыргыздарда: «Соолгон көлгө бака айгыр», -дейт. Көрбөс төөнү да көрбөс. - Көрбөс төөнү да көрбөс.

Кижини тону кирлеңкей, кижини аты терлеңкей. Бул кыргыздагы: «Кижини кийими кирчил, кижини аты терчил», - деген эле бир маанидеги макалдар. Кой оозунаң чөп албас, кортык жобош. –Кой оозунан чөп албас кортук жоош. Ийтин ээси бар, бөрүнүн кудайы бар. –Ийтин ээси бар, бөрүнүн кудайы бар. «Бөөдө каргыш бөрүгө тийбейт», -деген да бөрүнү да кудай сактайт маанисин камтыйт. Баш меелүү, балтыр эттүү. - Баш мээлүү, балтыр эттүү. Жакшы ийт өлүмин көргүспөс. –Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт. Жер кулагы жети кат. - Жер кулагы жети кат. Ыйлабаган балага эмчек бербейтен. -Ыйлабаган балага эмчек бербейт. Кыргыз элинде: «Бала ыйлабаса эмчек кайда», - деген макал

айтылат. Бөлүнгенди бөрү жиир, айрылганды аюу жиир. –Бөлүнгөндү бөрү жээр, айрылганды аюу жээр. Кыргыздарда: «Бөлүнгөндү бөрү жейт», - сабы гана сакталган.

Жогорудагы макалдардын бири да кыргыз макалынан ажырым-айырмалуу макалдар эмес. Бир тектен чыккандыктан, маани-мазмуну жагынан болсун, сөздөрү жагынан болсун дээрлик бирдей. Болгону ар бир тилдин өзүнүн гана фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн чагылдыргандыктан, азыноолак гана айырмачылыктар учурайт. Ал- мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ар бир тил өзүнө мүнөздүү гана өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. Алтай тили кыргыз тилине өтө жакын болгондуктан, анын ар бир макалы эле кыргыз макалы көздөнүп турат. Ошондуктан алтай макалдары кыргыз макалына, кыргыз макалы алтай макалына айланып кетиши анча деле кыйын эмес: Оос- менде, кулак-сенде. – Ооз - менде, кулак - сенде. Көрбөгөн кижини көскө жылуу.-Көрбөгөн кишини көзгө жылуу. Кызылым-кырда, жажылым-жарда. –Кызылым-кырда, жашылым-жарда. Кулакка-кулак, туйгакка-туйгак. –Кулакка-кулак, туйгакка-туйгак. Кудайдың бергенин куш та албас. –Кудайдын бергенин куш да албас. Эрдин эри, эгүнің сыныгы. –Эрдин эри, өгөөнүн сыныгы. Сөөктө жилик, сөстө билик. –Сөөктө жилик (чучук), сөздө -билик (билим). Маарап-маарап мал болоор, ыйлап –ыйлап эр болор. –Маарап-маарап мал болор, ыйлап-ыйлап эр болор. Эр үлизин эр жебес.- Эр үлүшүн эр жебес. Уурдаганча, сурап ал. - Уурдаганча, сурап ал. Жакшы эр атын мактаар, жаман эр үйүн мактаар. Кыргызда: «Жакшы атын мактайт, жаман катынын мактайт»,-деген макал айтылат. Жээнинди жаман көрбө, желең куру калар. - Жээнинди жаман көрбө, желең куру калат. Көчөрдө төө керек, кечерде кеме керек. - Көчөрдө төө керек, кечерде кеме керек. Ат өлзө, чакызы артар, ада өлзө, уулу артар. – Ат өлсө, мамысы артар (калар), ата өлсө, уулу артар (калар). Аттаң артык ат бүдөр, кижиден артык эр бүдөр.- Аттан артык ат бүтөр, кишиден артык эр бүтөр. Ээр кажы экү, эр сөзи эптү.- Ээр кашы экөө, эр сөзү эптүү. Өскүс

кулун ат болор, өскүс улан эр болор. –Жетим кулун ат болор, жетим уул эр болор. Озо санан, оноң айт.- Оболу ойлон, анан айт. Ат үретсең, аргамчың бек болзын, албатыны үретсең, айтканың түс болзын. –Ат үйрөтсөң, аргамжың бек болсун, адамды үйрөтсөң айтканың түз болсун.

Сөгүп үретпе, сөстөп үрет, адылып үретпе, айдып үрет. –Сөгүп үйрөтпө, сүйлөп үйрөт, атылып үйрөтпө, айтып үйрөт. Ачуунун үстүнө тус урба-Ачуунун үстүнө туз урба (салба). Атка ээр саларда, арказын сыймап сал, кыска сөс айдарда, кылыгын билип айт. - Атка ээр саларда, аркасын сыйпап сал, кызга сөз айтарда кылыгын билип айт. Куру тил-коңылдак өдүк. -Куру тил- коңултак өтүк. Тилиңди кыска тут, сагыжың быжыл тут.-Тилиңди кыска тут, оюңду бышык тут. Арал жакалай ала саңыскан, айыл аралай жүгүрүк копчы. –Арал жакалай ала сагызган, айыл аралай жүгүрүк ушакчы. Коокойго кой кабыртпа, копчыга сөс тыңдатпа. -Кокуйга кой кайтартпа, ушакчыга сөз тыңдатпа. Аңчы кижиге ач болбос.- Аңчы киши ач болбос. Эртечи-эки үлөштү, уйкучы-бир үлөштү. –Эрте турган эки үлөштүү, уйкучу бир үлөштүү. Уйкучы түжинде де уйкуда.- Уйкучу түшүндө да уйкуда. Жүдекти эчки сүзөр. - Жүдөөнү эчки сүзөр. Жылуу жерди жылан сүүр.- Жылуу жерди жылан да сүйөт. Аштаганга алтын эмес- аш керек. - Ачкага алтын эмес-аш керек.

Алтай миссионерлеринин мүчөлөрү тарабынан түзүлүп, 1869-жылы Казанда басылып чыккан «Алтай тилинин грамматикасына» алтай элинин бир нече макалдары киргизилген. Макалдарды ошол эмгектин жаңы басылышынан алып, кыргыз тилинин макалдарына салыштырып, котормосу менен бердик. Ал макалдардын алынган булагы шарттуу түрдө кыскартылып, адабият тизмесиндеги шилтеме менен берилип, бети көрсөтүлдү. Калган макалдардын алынган булактарына шилтеме берилген жок.

Аракыдан пал жакшы, алтын күмүш чыккан жердең аданың журту бек жакшы (36, 165). – Арактан бал жакшы, алтын, күмүш чыккан жерден атанын журту бек жакшы. Бул макалдагы салыштыруу өтө орундуу гуманисттик да,

патриоттук да духта айтылган. Ата журтка болгон урмат, сый, атанын алакандай жери болсо да алтын, күмүш чыккан жерден алда канча кадырлуу экени, ыйыктыгы макалда таасын берилген. Ата-энеден ажырап күн көрүүгө мүмкүн болсо да, ата-журттан айрылып күн көрүү мүмкүн эмес деген чакырык тургандай. Ата журт алтындан кымбат деген ой жатат. Чын была төгүнниң ортозы төрт элү. – Чын менен калптын ортосу төрт эли. Бул макалдын кыргыз макалы менен түпкү теги бир. Кыргыз жомокторунда да акыл сынагынан өткөн табышмактуу, купуя сырларды тапкырлык менен ачканда чечмеленген түйүн макалга айланып кетет. Кыргызда да: «Калп менен чындын ортосу төрт эли. Уккан – ушак, көргөн – чын», - дейт. «Калп» сөзү – кыргыз тилине кабыл алынган араб сөзү. Ал «жалган», «төгүн» деген мааниде. Бизге «калп» сөзү кирип, ал «төгүн», «жалган» деген төл сөздөргө караганда активдүү колдонулуп кеткен. Ал эми алтай тилинде байыркы «тегин» сөзү ошол калыбында калып, «төгүн» бизде сейрек айтылып калды. Ошого карап, бул сөздөрдүн алмашышынан алыстыкты издөөгө болбойт. Андан көрө ал сөздүн тарыхый себебин издөө, байыркынын изин байкоо, аныгын табуу зарыл. Кыргызда «калп» сөзү киргенге чейин «төгүн», «жалган» сөздөрү колдонулганы эч кандай шек туудурбайт. Демек бул макал алтай, кыргыз тилдеринде теги бир макал.

Тиленип алганча, тилегенге бергени жакшы (36, 200). – Тиленип алганча, тилегенге берген жакшы. Иштенгеним енем – биле адама, үйренгеним бойума (36, 200). – Иштегеним энем менен атама, үйрөнгөнүм өзүмө. Кыргызда бул макал: «Жасаганың биз үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн», - деп айтылат. Жогорку алтай макалы менен кыргыз макалы бир эле маани берет, тектеш. Сөздөрү түгөлдөй түрк сөзү, фонетикалык, лексикалык гана бир аз айырма бар. Алтай тилиндеги «бойума» кыргызча «өзүмө» деген маанини туюндурат. Алтайдагы «бой» кыргыздагы «өз» маанисинде. Ал эми «ада», кыргыз тилиндеги «ата» деген сөзгө туура келип, эки үндүүнүн ортосунда «т» тыбышы алтай тилинде «д» тыбышына өтүп кеткени болбосо,

бир эле сөз. Бул макал эки элде эч кандай котормосуз эле түшүнүктүү. Текенин мүүзи теңериге жеткенин кем көргөн? Төөниң куйругу жерге жеткенин кем көргөн? – Текенин мүйүзү теңирге (көккө) жеткенин ким көргөн? Төөнүн куйругу жерге жеткенин ким көргөн? Кыргызда деле: «Текенин мүйүзү көккө жетпейт, төөнүн куйругу жерге жетпейт», - болуп айтылат. Карызын бергиси келбеген адам: «Төөнүн куйругу жерге жеткенде аларсың». – дейт. Мында алтай, кыргыз тилдериндеги макалдардын бирдей эле окшоштугу көрүнөт. Темирди болзо кыска кес, агашты болзо узун кес. – Темирди болсо кыска кес, жыгачты болсо узун кес. – деп алтай тилиндегидей сөзмө сөз алсак, «болсо» деген сөз ашык баш сөз. Кыргыздар: «Темирди кыска кес, жыгачты узун кес». – дейт. Теги бир эле макалдар.

Төмөнкү алтай, кыргыз макалдарын салыштырсак деле теги бир ой айтылганын көрөбүз: Темир тонду өлбөс теген, тере тонду өлөр теген; темир тонду өлди, тере тонду өлбеди (36, 233). – Темир тондуу өлбөс деген, тери тондуу өлөт деген. Темир тондуу өлдү, тери тондуу өлбөдү. Паканың пазыгын көрүп туруп желегин не сурадың? (36, 235) – Баканын басыгын (басканын) көрүп туруп, желигин (желгенин) не сурадың? Жакшаа жанашса жакшызы жугар, жаманга жанашса жаманы жугар (36, 151). – Жакшыга жанашса, жакшысы жугар, жаманга жанашса, жаманы жугар. Ушул эле макал кыргыздарда: «Жакшынын жакшысы жугат, жамандын жаманы жугат» же «Жакшыга жанаш, жамандан адаш» – түрүндө айтыла берет. Демек, бул макал эки элде тең бирдей эле мааниде жолугат. Карга каска тежежип, пудун чупчунган (36, 151). – Карга казга теңелип, бутун чыгарган. Кыргызда: «Каргага теңелип, каздын буту сынат», - деп да айтылат. Алтай, кыргыз тилдериндеги бул макалдар бир тектин алкагында гана жаралган. Кудайга иженсең, бойуң жаңылба (36, 151). – Кудайга ишенсең өзүң жаңылба. «Кудайга ишенип куру жатпа, кудай колуңа салып бербейт», «Алма быш, оозума түш», - деп кыргыз элинде да айтылат. Аданың журты пек туткан аймагы жонго мак болор (36, 154). – Атанын журтун (конушун) бек туткан,

аймагы элге даңк (мактаныч) болор. Рака укмака, жуука көрмөкө (36, 155).
– Ыраакка укмакка, жуукка (жакынга) көрмөккө.

Ала пугада мин жок, алу кижиде ой жок (36, 156). – Алабугада сорпо жок, макоо кишиде ой жок. Алтайда да «алабуга» балыгынын Ысыккөлдүктөрдө да «алабуга» бойдон айтылышынын өзү эле алардын алкагынын алда качан биргелигин билдирет. Салкынду күндө энчү жок, сагышту түндө уйуку жок (36, 156). – Шамалдуу күндө тынчтык жок, санаалуу түндө уйку жок. Ас кижиде жөп жакшы, агын суда сал жакшы (36, 157). – Аз кишиде акылдашкан жакшы, агын сууда сал жакшы. Адазы жокто уул паштак, енези жокто кыс паштак (36, 157). – Атасы жокто уул баштаак, энеси жокто кыз баштаак. «Атасыз уул баштаак, энесиз кыз баштаак», - деген сөз да кыргызда кыяматтан айтылат. Агаш тазылынаң кодорылар, адазы балазынаң айрылар (36, 159). – Жыгач тамырынан коңторулар, атасы баласынан айрылар. Агач жымжагын курт пазар, жобош кижини сөс пазар (36, 243). – Жыгач жумшагын курт басат, жоош кишини сөз басат. Кыргызда: «Жыгач жумшагын курт жейт, киши жумшагын киши жейт», - дейт. Алтайдагы «жобош» «жоош» кыргызда деле ошол «чабал» маанисинде: «Жамандын бир аты жоош», - деп айтылат. Жаман кижини жакадан тудар, жаман ит аркадаң кабар (36, 243). – Жаман кишини жакадан тутар, жаман ит аркадан кабар. Уйку көс тежер (36, 243). – Уйку көз тешер. Тон ичинде эр жүрөр, аны кем билер? Токум алдында ат жүрөр, аны кем билер? (36, 243)– Тон ичинде эр жүрөр, аны ким билер, токум ичинде ат жүрөр, аны ким билер? Кыргызда: «Тон ичинде эр жүрөт, токум ичинде ат жүрөт», - дейт. «Тери тондун ичинде тердесин жигит өлбөзүн» (36, 255). – Тери тондун ичинде тердесин жигит өлбөсүн. Угы жок кижини полбос, үлгүзи жок өдүк полбос (36, 106). – Уругу (уруусу) жок кишини болбос, үлгүсү жок өтүк болбос. Кижиниң кыйыгы жер үстүндө, кудайдын кыйыгы жер алдында (36, 128). – Кишинин кыйыктамагы жер үстүндө, кудайдын кыйыктамагы жер астында. Ат карызы согумтык, эр карызы өлүмтик (36, 129). – Ат карысы – согумдук,

эр карысы – өлүмтүк. Уламыштардан улам да макалдар жаралып калат. Алтайдагы Алтынкөлдү орустар Телецкое озеро, б.а. Дөөлөс көлү дейт. Анын Алтынкөл болуп аталып калышынын себеби мындай.

Илгери Алтынкөлдү жакалай дөөлөс уруусу жашап турган. Чолушманда Чокул деген мерген аң уулап жүрүп, ат башындай алтын таап алат. Ачарчылык жылы ат башындай алтынды таап алып, сүйүнүп: «Ат башындай алтынды аяктай арпага алгыла», - деп жар салат. «Ачарчылыкта аш жок», - деп, аяктай арпаны алган киши чыкпайт. Чокул: «Ат башындай алтын туруп, аяктай арпага жарабадың. Сени көлгө ыргытам», - деп бийиктен көлгө ыргытып жиберет. Чокул алтынга ичи оорубай, журтка илгери-кийин аңыз болсун деп, мындай дептир: «Алтынды ыргыткан тоо Алтынтоо болсун, алтын түшкөн көл Алтынкөл болуп аталсын!» Ошондон бери дөөлөс көлү Алтынкөл аталып калыптыр. Ошондон улам: «Ат башынча алтын аяктуу ашка турбас», - деген макал жаралган экен. Ат пажынча алтын аяктуу ашка турбас (36, 150). Демек бул макал жогорудагы легендадан улам жаралган.

Алтайларда «Төлөс төрүн бербес», - деген макал кыргыздарда да жолугат. Кыргыздарда: “Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө, көрүн бербейт”, - деп экинчи компонент кошулуп айтылат. Орхон эстелигинде (Күлтегинде) төлес, тардуш уруулары башка чоң уруулардай эле өз алдынча эл катары эсепке алынат. Эстеликте төр //төрү сөздөрү төр «жогорку, сыйлуу орун», экинчиден, төр //төрү «мыйзам» маанисинде. Демек, төлөстөр өз төрүн, өз мыйзамын, салтын сактап, башкага бербесе, ал күч-кубаттуулуктун белгиси. Кыргыздагы: “Өлсө көрүн бербейт”, - деген саптагы ой көрүстөнүнө да башкаларды койдурбайт маанисинде айтылат. Ар кандай коомдук шарттарда уруулардын биригиши, бөлүнүшү болуп келген. Бирде кошулуп, бирде чачыраган. Уруу түгүл элдин да аренадан сүрүлүп калган учурлары болгон. Бир кездеги кыпчактар жоокерчилик замандан улам ар кайсы элдин курамына тарап сиңип кеткен. Төлөстөр (дөөлөстөр) алтайлардын жана кыргыздардын курамында жолугат. Ал коңшу казак, өзбек, уйгурлардын

уруулук курамында жок. Бул макал алтай, кыргыздарда байыртан сакталып, бүгүнкү күнгө чейин жашап келиши бул элдердин этнографиялык алакалары илгертен башталарына күбө.

Алтайларда мундус (мундуз) уруусу бар. Алардын ынтымагы жогу, бирин-бири артка тартары макалында айтылат: Мундус, мундус муңалуу, бука жуулуп уй болбос, мундус жуулуп жон болбос. – Мундуз, мундуз муңдуу, бука жыйылып уй болбос, мундуз жыйылып эл болбос.

Макал турмуштук жагдайлардын ар тарабын камтып, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн таасын көрсөтөт. Бул салт бардык элдердин макалдарында сакталган. Уруулардын чабышы, калыс болушу, ортону жараштыруу, араздаштыруу сыяктуу көрүнүштөр макалдардын предмети болуп келген: “Солто – элдин тогу, саяк – элдин шогу, бугу менен сарбагыштын барынан жогу”, - деген макал жогорку ойду ырастайт. Бугу менен сарбагыш бир атанын - Кылжырдын баласы болсо да, ынтымактын жогунан жоодон бетер чабышып, кара калкты калайманга салышкан. Ошонун айынан Ормон хан да каза болгон. Эки уруу бири-бирине жоо болуп калышкан. Ызаланган Балбай баатыр: “Саяк менен сагызганга убал жок”, - деп жаалы кармаган. Анын бул сөзү ылакап болуп, макалга айланган. Мындай уруулардагы жагдайлар да тарыхый макалдарга айланып каларын элдик оозеки чыгармалардан көп эле жолуктурабыз.

«Сен салар да, мен салар, атка чөптү ким салар?», - деген макал – тарыхый макал. Бул коңшу өзбек, казак калктарында да жолугат. Ал өзүнчө икаядан келип чыккан сөз: хандар заманында эки салар (аскер башчысы) болгон экен. Жолго алар жан жолдош албай чыккан имиш. Бир жерге келишип, түштөнмөкчү болушат. Ар кими канжыгасындагы бышкан оокаттарын, нандарын ортого коюп, тамактана баштайт. Карындары кампайганча жеп, жамбаштап жатып аны-муну кеп салышат. Бир маалда аттарынын ач болгону эстерине түшөт. Жолго чыгар маал, аттар азыксыз болсо, жол жүрө албайт. Чөптү ким салат. Экөө тең даражасы тең салар

болсо? Экөө тең озунуп салбай, бирин-бири сынап карап отура берет, биринин алдында бири жеңилдик кылууну ар көрөт. Эгерде жардамчылары болгондо: «атка чөп сал», - деп буйрук бермек. Акыры бирөө чыдамы кетип: «Сен – салар, мен салар, атка чөптү ким салар?», - деп жибериптир. Бул сөз ошол боюнча эл арасында макалга айланып кеткен. Эгер эки киши манчыркап, менменсинип, андан менин эмнем кем десе, экинчиси да ошондой ойдо болсо, «сен – салар, мен – саларлыкка» барып такалат. «Сен – салар, мен – саларлык кылбагыла!», - деп да айтылат. Ошондой абалда айтылган бул ыр да текеберликти аныктап, жогорку макалды эске салат:

Сиз турасыз деңкейип,
 Биз турабыз деңкейип.
 Жерге түшкөн камчыны,
 Ким алмакчы эңкейип.

Бул макал Сибирь түрктөрүндө жок. «Салар» Орто Азия түрктөрүнүн топурагында жаралган.

Арык – таа болзо, семиске паала, ас – таа болзо, көпкө паала (36, 150). – Арык да болсо семизге баала, аз да болсо көпкө баала. Кыргызда: «Арык болсо, семиздей көр, аз болсо, көптөй көр», - дейт. Ададан сыскан, енеден чыккан жаңыс мен (36, 159). – Атадан сызылган, энеден чыккан жалгыз мен. Каратонун карагайын палтадан кудай сактазын (36, 159). – Каратондун карагайын балтадан кудай сактасын. Жайнап тапкан малымнаң жедер күндө не туза (36, 160). – Жайнап тапкан малымдан житер (өлөр) күндө не пайда. Ерте турбас кадыттарды түнүгинең билерим (36, 163). – Эрте турбас катындарды түндүгүнөн билемин. Түндүк тартылбай, түтүн чыкпай калган элибизде жамандыктын же жалкоолуктун жышааны.

Туудан чыгып көрөйүн, турнаның үнүн угайын, кажаттан чыгып көрөйүн, кастың үнүн угайын (36, 163). – Тоодон чыгып көрөйүн, турнанын үнүн угайын, кашаттан чыгып көрөйүн, каздын үнүн угайын. Кайыңнаң катуу агаш жок, теректең пийик агаш жок (36, 165). – Кайыңдан катуу жыгач

жок, теректен бийик жыгач жок. Кайыңдан өтүккө мык жасашкан, башка жыгач мыкка жарабаган. Ошондон улам алтай элинде бул макал айтылып калган чыгар. Теректин узундугуна карата кыргыздарда да макал бар: «Теректей бой бергиче, теменедей акыл бер», - деген. Төөчө кара санагадан төөнчө ак санага жакшы (36, 165). – Төөчө (төөдөй) кара санаадан төөнөчтөй ак санаа жакшы (артык). Ат май – билен, кижин кеп – билен (36, 167). – Ат май (ы) менен, кишин кеп (кийим) менен. Кыргызда: «Кишинин көркү - чүпүрөк, жыгачтын көркү - жалбырак», - деген макал бар. Же «Кишинин көркү – кийим», - дейт. Колуң – была берерсиң, пудуң – была жоборзың (36, 167). – Колуң менен берерсиң, бутуң менен чарчарсың (жоболоң болорсуң). Бул макалга тектеш кыргыз элинде: «Колу менен жасаган, мойну менен тартат», - деген макал айтылат.

Енези жаманың кызын алба, ежиги жаманың үйине кирбе (36, 193). – Энеси жамандын кызын алба, эшиги жамандын үйүнө кирбе. Бул – кадимки эле кыргыз макалы: «Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт». Суук – пыла мелжешкен кулагы жок, пий – биле мелжешкен бажы жок (36, 193). – Суук менен эрегишкендин кулагы жок, бай менен эрегишкендин башы жок. «Суука өчөшкөн кулагын алдырат, бий менен өчөшкөн башын алдырат», - деген кыргыз макалына үндөш. Пудагы жон жаңыс агашка көрөргө эби жок (36, 202). – Бутагы жок жалгыз жыгач көрөргө комсоо (эби жок). Калганчы чак келерде, теңере темир полуп калар (36, 203). – Калган чак (акыркы кылым) келерде, теңир (асман) темир болуп калар. Кыш болгоңуң жаказы куруунан пилди, жай болгоңун жарды изигенинен билди (36, 207). – Кыш болгонун жакасы кыроосунан билди, жай болгонун жарды ийни жылуусунан билди. Жаман ит семирзе жанына кижин жуутпас, жаман кижин пайыза жанына кижин жуутпас (36, 211). – Жаман ит семирсе жанына кишин жуутпас, жаман кишин байыса жанына кишин жуутпас. Кыргызда «ит» ордуна «ат» айтылганы болбосо бир эле макал. «Жаман ат семирсе, жанына торсук байлатпас, жаман адам байыса, жанына айыл кондурбас», - деп айтылат. Кумдус – чылап кум

казып, кудулуп чыгар күн кайда? Камду – чылап кар челип, казынып чыгар күн кайда? – Кундузчулап кум казып, кутулуп чыгар күн кайда? Камкачылап кар челип, казынып чыгар күн кайда? Бул макалдын маанисинен эркиндикти эңсөөнүн муң-зарынын армандуу илеби уруп турат.

Айрым учурда адамдардын атынан да эскинин изине сереп салууга болот. Мына бул табышмак-суроо саптан бир нерсенин шоорат-изи байкалат: Жалбактап кар түшсө, көп жайырба, Көбөгим? Күлменектеп ойногон – ол немези, Көбөгим? – Жабалактап кар түшсө, көк жаарбы, Көбөгүм? Бурканактап ойногон – ал эмнеси, Көбөгүм? Бул кыргыздагы: «Талым кыз менен Көбөктүн» айтыш ырынын башатынын эки элде байырлаганы байыркы байланышка из чалдырат.

Алтай миссионерлери түзгөн грамматикада ушул эки саптын жолугушу эле биздин Көбөк менен алтай Көбөгүнүн алыскы үнү болуп жаңырып турганын байкоо кыйын эмес. Эгер алтай варианты колго тийсе, илимий изилдөөгө тарыхый табылга болоор эле. Көбөк жөнүндө грамматикада мындай саптар жолугат: «Ак Көбөктиң айдар сөс, алып жанчыка салар сөс, угарларга угар сөс, укпас жаманга улук сөс. Көбөк Пийдин айдар сөс, көрүп жанчыка салар сөс, пилерлерге пилер сөс, пилбес жаманга улук сөс. Көбөк, Көбөк көл кечер, көмүр тууда жол эдер» (36, 242). – Ак Көбөктүн айтар сөз, алып жанчыкка салар сөз, угарларга (укчуларга) угар сөз, укпас жаманга куру сөз. Көбөк бийдин айтар сөз, көрүп жанчыкка салар сөз, билчүлөргө билер сөз, билбес жаманга куру сөз. Көбөк, Көбөк көл кечер, көмүр тоодо жол этер. Жалтык-жултук согылган ол немези, Көбөгим? Жалтык-жултук согылган жалтындуу кылыш полбос по? (36, 279) – Жалтыр-жултур согулган ал эмнеси, Көбөгүм? Жалтыр-жултур согулган жалындуу кылыч болбоспу?

Ошондой эле Жерен чечен деген да жолугат: Жерен чечен ыйлап жатты, ачынып жатты. Жанындагы жес камыргай чокурлап жатты, учар куш аны келип угуп оттурды, жүрер аң келип тыңдап турды. – Жээрен чечен ыйлап жатты. Жанындагы жез сыбызгы сыздап жатты, учар куш аны келип угуп

отурду, жүрөр аң келип тыңдап отурду. Алтайларда да Жээренче чечендин айтылганы бекер эмес. Бул дагы тектештиктен келип чыккан.

Жакындыкты жеке эле макалдардан жолуктурбастан, сөз айкаштарынан да учуратабыз. Көзинин жажын көлдөй төгүп, мурдуның суун мустай төгүп, конок сайын ыйлап жүрди (36, 180). – Көзүнүн жашын көлдөй төгүп, мурдунун суусун муздай төгүп, конок сайын ыйлап жүрдү. Көзи жетпес, кулагы укпас кижиге (36, 195). – Көзү жетпес (көрбөс), кулагы укпас киши. Көп полуп чөп полгынча, ас полуп ус ползын (36, 183). – Көп болуп чөп болгончо, аз болуп уз болсун. Кыргызда: «Көп бүлөө – чөп бүлөө», -деп айтылат. Төмөнкү алтай макалын ушул турушунда эле кыргыз макалындай кабыл алабыз. Жаманың колына бергиче, жакшының жолуна сал (36, 183). – Жамандын колуна бергенче, жакшынын жолуна сал. Бул макалдын кыргыздарга эч кандай өгөйлүгү жок.

Ай Мырадым! Мырадым! пир агачта жүс пудак – пу кезейин тедиң бе? Пир бойуна жүс кижиге, жуулажайын тедиң бе? – Ай Мырадым! Мырадым! бир жыгачта жүз бутак – бу (муну) кесейин дедиңби? Бир боюна (өзүнө) жүз киши, жоолашайын дедиңби? Өлөдим деп өтпөгийң түгөспө, көчөдим деп көчөң түгөспө (36, 236). – Өлөмүн деп өтмөгүндү (ашыңды) түгөтпө (коротпо), көчөмүн деп көжөңдү түгөтпө (коротпо). Ай чыгар жаны пос болор, алтынды туткан ус болор (36, 242). – Ай чыгар жаны (тарап) боз болор, алтынды туткан уз болор. Чын өлөрдү кам албас, торо өлөрдү пай албас (36, 243). – Чын өлөрдү кам (бакшы) албас (алып кала албас), ачтан өлөрдү бай албас (алып кала албас). Таш туйгактуу эмтир, камыш кулактуу эмтир (36, 250). – Таш туяктуу экен, камыш кулактуу экен. Тулпардын сыны дал ушул сыяктуу элдик оозеки чыгармачылыкта көтөрүңкү тондо сүрөттөлөт.

Жогорку алтай макалдарынын ушул күнгө чейин эки элде бирдей жолукканы, абалкы калыбында сакталышы алардын теги бир макалдар экенин далилдейт. Ошондой эле бир эле мазмундагы, сөздөрдөгү гана

фонетикалык туура келүүлөр болбосо, бирдей мааниде кездешкен макалдар бар. Алар деле тектештик алкагынан алыс турган макалдар эмес, алтайлардын кыргыздардын тилдик гана жакын тектештиги болбостон, элдик оозеки чыгармасында да тектештиги күчтүү экенин дээрлик макалдар кадиксиз далилдеп турат. Алтай макалдарында араб, иран сөздөрү болбогондуктан, алар алтайлыктарда байыркы жаралышы калыбында калган. Алтай макалдарынын кыргыз макалдарына өтө жакындыгын, тектештигин салыштыруудан көрүп, байыркы замандын дарек-башатынан кабар алабыз.

§ 3. Хакас, кыргыз тарыхый байланыштары

Кыргыз, хакас этникалык байланышынын тарыхый тамыры байыркы замандарга барып такалат. Енисейлик кыргыздардын көпчүлүгү Теңиртоого жылган мезгилине чейин бирдиктүү болушкан. Хакастардын этникалык калыптанышына самодий, келт тилдүү элементтер да катышкандыктан, алардын тилине да таасир тийгизип, фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүктөр келип чыккандыктан, азыркы кыргыз тилинен, алтай тилинен да алысырак болот. Бирок Сибирдик кыргыздар хакастардын этногенезинде башкы ролду ойногонун элдик санжыралар да тастыктайт. Хакастардын курамындагы «кыргыз» сөөгү (уруусу) эң ири, көрүнүктүү орун ээлейт.

«Хыргыс» этноними хакастардын ири урууларынын дээрлигинен кездешери байкалган. Эгерде, хакастарда жалпысынан 1200 ата-теги (фамилия) белгилүү болсо, «хыргыс» сөөгү алардын беш пайызын түзгөн. Мисалы, XVII-XVIII кылымдарда азыркы Хакас-Минусин ойдуңунун калкы негизинен социалдык эки чоң топко бөлүнсө, Кашка сөөктөр (ак сөөк уруу, эл) катмарына кыргыздар, кара сөөк (боз сөөктөр, тексиз уруулар) катмарына кыргыздарга салык төлөгөн көз каранды уруулар, этнографиялык топтор – кыштымдар кирген. Нил дарыясынын өрөөнүндө «хыргыс» сөөгүнүн колдоочусу катары эсептелген «Иней тас» деген чулу таштар болгон. Бул

уруктун өкүлдөрү жыл сайын, июнь айы келген мезгилде бул жерге атап түлөө өткөрүшүп, сыйынышчу. Уламыштар «Иней тасты» кыргыздардын ташка айланып калган түпкү энеси катары баяндайт. «Хыр хыс» – ак буурул чачы бар кызды аныктайт. Хакастар жана кыргыздар Энесай кыргыздарынын өтө бай руханий маданиятынын мураскорлору экендигин В. В. Радлов да өз учурунда белгилеген» (71, 163).

«Кыргыз» сөөгү хакастардын чоң-чоң уруктарынын баарында жолугат: ак хыргыс, хара хыргыс, көк хыргыс, хасха хыргыс, сарыг хыргыс, малчаң хыргыс, тува хыргыс, ойрот хыргыс, чода хыргыс, хырым хыргыс, паратаң хыргыс, талчаң хыргыс, чарба хыргыс, алтай хыргыс, том хыргыс, пилтир хыргыс.

«Кыргыз» атынын Түштүк Сибирде биздин замандын V-VI кылымдарында белгилүү болгондугун иликтөөлөр аныктаган. Саян-Алтайда жана анда жашаган элдердин курамында «кыргыз» атынын жолугушу кыргыздардын аларга күчтүү таасир тийгизгенин көрсөтөт. Айрым хакас санжыраларында да «кыргыз» этноними айтылат. В.Я.Бутанаевдин пикири боюнча кыргыз сөөгү хакастарда өтө эле арбын болгон. Хакас санжырасында кыргыздар Минусин ойдуңун таштап, Алтайдан ары көчүп кетишкен деп айтылат. Алтайлыктар, хакастар, тувалардын элдик уламыштарында кыргыз Сибирь жергесинин түпкү эли болгондугу айтылат. Минусин жергесиндеги хакастар – кыргыздардын эле калдыктары. «Кыргыз», «хакас» этнониминин түпкү мааниси тууралуу илимде бир эле эл экендиги узак мезгилден бери талаш-тартыш бойдон келатат. Минусин ойдуңу орус, кытай, калмак булактарында «Кыргыз өлкөсү», «Кыргыз жергеси» деп аталып келген.

Кыргыз менен хакастардын тарыхый жалпылыгы тарыхчылардын белгилегенине караганда, кыргыз, хакас этнонимдеринде бир кыйла параллел этнонимдер жолугат: кашка (хакастарда хасха), сартек (сартах), керейит (керейт), аскалы (аска), сары (сарыглар), билдир (пильтир), карга (карга), калмак (халмак), кара тума (тумат), бука (пуга), нарбат (нарба).

Башка элдерде «кыргыз» этноними жолуккандай хакастарда «хыргыс» этноними жана уруусу бар. Ошондой эле хакастагы «пурт» кыргыздын «бурут» этнонимине туура келет. Хакастардагы чилдег, кыргыздагы «желдең», «кызыл» этнонимдери эки элде тең жолугат. Мында «кашка» термини өзгөчө кызыгууну жаратат, хакасча «хасха». Кыргыз тилинде «кашка» чыгаан, баатырларды да «кашка» (Туума кашка) дешкен. Солто уруусундагы жети кашка, кашка баш, мунгуш уруусундагы «эрке кашка» ж.б. (77, 27).

Жер-суу аталыштары да маанилүү маалыматтарды берет. Орто кылымдарда кыргыздардын эгин талаалары – «хыргыс тарлаглары», «кыргыз тегирмендери» деп аталган. Хыргыс - Хакасиянын Орусияга бириктирилишине чейинки аталышы; Хыргыс аргылары – кыргыз каналдары; Хыргыс аргычагы – кыргыз арыгы; Хыргыс ахчалыг хыр – кыргыз тыйындары табылган дөбөлөр; Хыргыс көдреси – кыргыз сазы; Хыргыс көшкөн хол – кыргыздар көчүп өткөн бел; Хыргыс көли – Кыргыз Көл; Хыргыс Кообы – Кыргыз-Арык же байыркы кыргыз каналы; Хыргыс орамнары – кыргыз көчөлөрү; Хыргыс Пили – кыргыз бел; Хыргыс - суг – кыргыз суу; Хыргыс сыххан чол – кыргыздар чыккан жол; Хыргыс сынрады – кыргыз көрүстөндөрү; Хыргыстар аалы – кыргыздар айылы; Хыргыс тогынган чир – кыргыз өндүрүшү жайгашкан жер; Хыргыс узанган чир – кыргыз устаканалары; Хыргыс хара суг – кыргыз булактары; Хыргыс чолы - кыргыз жолу; Хыргыс Чул – кыргыз өзөндөрү; Хыргыс чазы - кыргыз талаасы; Хыргыс чурты – кыргыз журту (71, 174-176).

Бул жер-суу аттарындагы кыргыздардын аталышы байыркы даректердин изи болуп саналат.

§ 4. Хакас, кыргыз макалдары

Хакас элинин макалдары жана табышмактары биринчи жолу атайын жыйнак болуп Абакандан 1960-жылы чыккан. Революцияга чейин бул майда жанр Н.Ф.Катанов тарабынан жыйналып, В.В.Радловдун «Образцы народной литературы тюркских племен» (1907) аттуу эмгегине хакастардын баатырдык эпостору, жомоктору, ырлары менен кошо басылган.

Кеңеш кезинде хакас илим изилдөө институту уюшулгандан баштап хакас фольклорун жыйноого өзгөчө көңүл бурулат. В.И.Доможаков институттун «Записки» журналына «Табышмактар» жыйнагын чыгарат. Макалдар, табышмактар «Ленин чолы» альманахтарына, окуу китептерине чыккан.

Хакастар енисей кыргыздары деп аталган. Эл каттоодо алар да кыргыз деп аталгандыктан, алар өздөрүн кыргыздардан айрымалаш үчүн кытайлардын «хягас» деп байыркы кыргыздарды атаганынан улам «хакас» деген терминди алышкан. Болбосо, алар – кыргыз этнонимин сактаган байыркы эле кыргыздар. Хакастардын кыргыз аталганы менен, тилдик жагынан алтай тилине караганда кыргыз тилинен бир кыйла алысырак тургандыгы байкалат. Алардын тилинин фонетикалык закондорун билбей туруп, айрым макалдарын түшүнүү кыйын. Хакас тили бир жагынан байыркы кыргыз тилинин элементин камтыса, бир жагынан өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө сөздөрдүн фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган жагдайлары бар, грамматикалык бөтөнчөлүктөрү иштелип чыккан. Ошондуктан алардын тилдик закондорун билбей туруп, жөнөкөй окуучуга котормосуз сунуш кылуу ылайык келбейт.

Алтай макалдары котормосуз эле түшүнүктүү экени мисалдардан даана көрүнөт. Сөздөрдөгү фонетикалык айрымачылыктардан улам алардагы тектештикке шек саноого болбойт. Ар бир тилдин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү кылымдар бою калыптанган. Ички жана тышкы таасирлер,

жаратылыш жандыктарынан тартып, турмуш-тиричилигинде болгон коомдук-социалдык жагдай макалдарда чагылдырылат.

Хакас макалдарынын лексикалык негизин: нагыз түрк сөздөрү, б.а. байыркы түрк элементтери; түрк-монгол параллел колдонулган сөздөр; түрк тилдерине жалпы мүнөздүү орток лексика жана коңшу жашаган тарыхый байланышы бар шор, тува, алтай, якут, кыргыздардын сөздөрү; нагыз хакастарга мүнөздүү сөздөр түзөт. Хакас тили байыркы түрк жазмасынын (енисей эстеликтеринин) көп белгилерин сактаган. Ошону менен бирге фонетикалык өзгөрүүлөргө учураган: эстеликтеги йаш, беңгү, теңри, эл, хакастарда: час, мөңи тигир, ил, кыргызча: жаш, мөңгү, теңир, эл.

Ошондой эле хакас макалдарынын лексикасын жалпы элдик тилден карандай ажыратып кароого болбойт. Хакас тили тектеш, тектеш эмес тилдерден сөздөрдү кабыл алып, лексикалык байлыгын арбыткан. Монгол тили үндөштүккө негизделген тил болгондуктан, хакас тилиндеги монгол-түрк лексикалык параллелдерин аныктоо да кыйын, кимиси кимисинен алганын дайыма эле далилдөөгө боло бербейт. Анын үстүнө алтай тилдерине жаткандыктан, байыркы булагы бир тилдердин айырмасы дайыма эле ачык эмес. Ошондой болсо да хакас макалдарындагы, жалпы эле хакас тилиндеги сырттан кабыл алынган сөздөрдү төмөндөгү топторго тасоого туура келет: келт, самоед элементтери; араб-фарсы сөздөрү; монгол сөздөрү; орус сөздөрү.

Хакас элинин калыптанышында ар кандай этникалык топтор киргендиги, ошонун ичинде келт, самоед урууларынын да катышкандыгы белгилүү. Хакас тилинде келт, самоед сөздөрү да сакталган. Келт, самоеддер хакас тилдерине да таасир тийгизген. Хакас тилинин фонетикалык олуттуу өзгөчөлүктөрү да сырткы таасирден улам келип чыккандыгын жокко чыгарууга болбойт. Хакас эпосторунда, макалдарында аз да болсо араб-иран сөздөрү жолугат: агыл «акыл», хагас «кагаз», халык «калк», хабар «кабар», хурай «кудай», арага «арак», амал «амал» ж.б.

Эң көп кабыл алуу монгол тилинен болгон. Хакас макалдарында жолуккан айрым сөздөр аркылуу кыргыз сөздөрүнүн да мааниси ачыла турганын байкайбыз. Хакас тилиндеги том «дары» маанисинде. Муну кыргыз тилиндеги «дом» менен салыштырсак болот. Эм-дом ырлары дегендеги экинчи компоненттеги «дом», эм «дары» маанисиндеги сөз менен маанилеш, синоним сөз. Хакас тилиндеги погана «кыска» маанисиндеги сөз. Муну кыргыз тилиндеги «боконо» менен салыштырууга туура келет. Боконо да кыска кабырга экени белгилүү. Хакас тилиндеги «килегей» сөзү тилге байланыштуу «кекеч» маанисинде. Кыргыз тилинде «тили келегей» деп айтылат. Теги бир бул сөздөр монгол тилинде да жолугат. Бирок монгол элементтери хакас эпосторунда, макалдарында арбын жолуккандыктан, жөнөкөй окуучуга дайым эле түшүнүктүү эмес. Макалдар бирдей мааниде болгону менен, фонетикалык олуттуу айырма болгондуктан, салыштыруу аркылуу аныктоого туура келет.

Бакыт, бактысыздык, кайгы, кубаныч жөнүндөгү хакас макалдарында кыргыз макалдарына болгон окшоштуктар да жок эмес: Чадаг кизиниң үлүзин аттыг кизи албас. – Жөө кишинин үлүшүн аттуу киши албас, б.а жөөнүн үлүшүн атчан албайт. Чидиктиг кизиниң чүс чазых, алган кизиниң пир чазых. – Жоготкон (алдырган) кишиде жүз жазык, алган кишиде бир жазык. Чабал кизи чагадаң кабадыр, чабал адай соонаң кабадыр. – Жаман киши жакадан алат, жаман ит аркадан кабат. Бул кыргыз макалы менен тектеш. Чабыс таа полза, адым пар, хомай да полза ипчим пар. – Жапыз да болсо, атым бар, коомай (начар) да болсо, катыным бар. Хакастар аялды «ипчи» дешет. Кыргыздардагы «Эр жак, эпчи жак» дегендеги «эпчи» «ипчи» сөзүнө туура келет. Байыркы түрктөр үйдү «эб» деген. Демек ипчи «үйчү», башкача айтканда үй-жайды ээлеген, үйүн тейлеген аял, жубай. Алтайлар аялды «үй кижиге» дешет. Сөзмө сөз алсак «үй киши». Чабал тонның пиди ачыг, чабал кизиниң тили ачыг. – Жаман тондун бити ачуу, жаман кишинин тили ачуу. Бул макалдар да эки элде бирдей жолугат. Чахсы ат хулунда

көринче, чахсы кизи кичигде пилдирче. – Жакшы ат кулунунда көрүнөт, жакшы киши кичинесинде (бала кезден) билинет. Кыргыздагы: «Болор кулун желеде жулкунат, болор уул бешикте булкунат», - деген макал менен жогорку хакас макалы бир эле мааниде. Өлгөн инек сүттүг полчаң, өлгөн кизи чахсы полчаң. – Өлгөн инек сүттүү болот, өлгөн киши жакшы болот. Мааниси жактан элибиздеги: «Жоголгон бычактын сабы алтын», - дегендей кеп. Чахсының чолы ачых, чабалның чолы чабых. – Жакшынын жолу ачык, жамандын жолу жабык.

Байлык, жардылык, ачкөздүк да эки элдин макалдарында таамай-таасын берилген. Байлыкка көз тойбогону кайсы калкта болсо да бир эле ойдо айтылат: Хуу пастың харагына хум толбас хачаң даа, ачын пайның харагына алтын толбас хачаң даа. – Куу баштын карегине (көзүнө) кум толбос качан дагы, ачкөз байдын көзүнө алтын толбос качан дагы. Бул макалда көздүн тойбостугу, көз топурак, кумга гана тоёру, б. а. өлгөндө толору айтылат. Мал өлзө, адай симис, кизи агырза, хам симис, чон кызыкса, пай симис. – Мал өлсө адай (ит) семиз, киши ооруса, хам (бакшы) семиз, журт кысынса, бай семиз. Хам – хакастардын бакшысы. Шаманизм болгондуктан, анын макалдарда жолугушу, ашкере сынга алынышы – законченемдүү көрүнүш. Айытхан сөс арыг ползын, атхан уг палыглыг ползын. – Айткан сөз аруу (таза) болсун, аткан ок булгудай болсун.

Күч, баатырлык, коркоктук жөнүндө айтылган айрым макалдар кыргыз макалдарына окшош же жакын мааниде жолугат. Ар бир тилдин өз өзгөчөлүктөрү болгондуктан, кээ бир сөздөр синоним сөздөр менен алмашылып, бирок бир эле ойду камтыйт: Чабас пасты хылыс кеспес. – Жапыз башты кылыч кеспес. Кыргызда: «Ийилген башты кылыч кеспейт», алтайларда: “Жобош башты кылыш кеспес”, - болуп айтылат.

Жогорудагы хакас макалындагы «жапыз баш» менен кыргыз макалындагы «ийилген баш» алтай макалындагы “жобош баш” бир эле мааниде, ал эми үч тилде тең «кылыч кеспейт» болуп үч макалдын бир

тектүү экендигин даана билдирип турат.

Атхан ух айланмачаң, алып кизи чалтанмачаң. – Аткан ок айланбайт (жанбайт), алп киши жалтанбайт. Абадаң хорыхсаң, тайгаа даа пар полбассың. – Аюудан корксоң, тайгага дагы барып болбоссун. Аюудан корккон тайгага кирбейт.

Хакастардын тайгасы айбанаттарга бай. Аюу баштаган илбээсиндер адам баласына коркунуч туудурат. Ошого карата чыгарылган хакас макалдары бир кыйла. Орустарда: «Карышкырдан корккон токойго кирбейт», - деген макал айтылат. Хакастарда токойдун ордуна «тайга», карышкырдын ордуна «аюу» туура келип, ар ким өз жер шартына жараша макалдарды чыгарган. Ушул маани дыйканчылык менен алектенген элдерде: «Чегирткеден корккон эгин экпейт», «Таранчыдан корккон таруу айдабайт», - деген сыяктуу макалдарда айтылып, ар элдин макалынын өз өзгөчөлүгүн түзөт.

Чалгыс кизи чоннаң хортых, чалгыс агас чилдең хортых. – Жалгыз киши элден коркот, жалгыз жыгач желден коркот. Чылхаң читсе, чирни дее өтөрсүң. – Чыдамың жетсе, жерди көзөп өтөрсүң. Кыргызда: «Өжөрлүгү жетишкен жерди көзөп өтөт», - деген макал хакас макалы менен теги бир.

Таалим, алкыш сөздөрү кыргыз макалдарына жакын ойлорду камтып, которгондо кадимки эле кыргыз макалдары болуп чыга келет: Арых таа полза, симиске паала, ас таа полза, көпке паала. – Арык да болсо, семизге баала, аз да болсо, көпкө баала. Күлүкпин тип күлбө, артыхпин тип махтанма. – Акылдуумун деп күлбө, артыкмын деп мактанба. Хызыххан кизини хыйыхтаба. – Кысынган кишини кыйыктаба. Иңниликте пастырба, иргектиге сиртетпе. – Ийиндүүгө бастырба, бармактууга черттирбе. Көп пилип, ас чоохтап чөр. – Көп билип, аз сүйлөп жүр.

Хакас элинин алкыш сөздөрү да жакшы ниетти ыроолойт: Пасхан чириң пагыр ползын, тепкен чириң тимир ползын. Хара пазың хазарганча, хасха тизиң саргалганча чөр. – Баскан жериң бекем болсун, тепкен жериң темир

болсун. Кара башың кашкайганча, кашка тишиң саргайганча жүр. Бул алкыш сөз деле кыргыз алкыш сөзүнөн анча алыс эмес. Карылар бата бергенде: «Аксакал, сары тиштүү кары бол», - деп коюшат. Чаксыдан хаспа, чабалны итпе. – Жакшыдан качпа, жамандыкка баспа. Тамах пар ползын тип, тирлеенче тогын.- Тамагың бар болсун десең, тердегиче иште. Элибизде жогорку хакас алкышына маанилеш: «Колу кыймылдагандын оозу кыймылдайт», «Эмгек кылсаң эринбей, тоёр кардың тилеңбей»,- деген макалдар айтылат. Улугдаң алгыс ал, кичигден сөс сур.- Улуудан алкыш ал, кичүүдөн сөз сура. Сагызың чарых ползын, чазың узах ползын.- Оюң жарык болсун, жашың узак болсун. Үзилбес чурт ползын, тоозылбас хоных ползын. - Үзүлбөс журт болсун, тозбос өмүр болсун. Чөптиг чуртазаң, узун чурт полар, чөби чох чуртазаң, хыска чурт полар.- Ынтымакта журттасаң (жашасаң), узун журт болор, ынтымаксыз журттасаң, кыска журт болор.

Теги бир калктардын макал сөздөрүн салыштырып изилдөөдө тарыхый – генетикалык жагы эске алынары белгилүү. Алкыш айтып бата берүү түрк калктарында, моңгол элдеринде азыркы күнгө чейин уланып келет. Булардын сакталуусу байыркы замандарга барып такалат. Маани – мазмуну жагынан бата берүү, алкыш айтуу түрк элдеринин жалпыга орток тиричилигинен жаралган. Тилек айтуу, жакшы каалоолорду билдирүү жагынан бул маселе баарына орток. Бирок өзгөчөлүктөрү да жок эмес. Кыргыздагы: « Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт», - деген макал дагы тегин жерден жаралган эмес. Бата сөздөрүнүн ичинен макалга тете нуска, көркөм айтылгандары да арбын. Макалдар гана эмес бата тилек сөздөрүнүн да түбү бир түрк калктарында окшош кезигиши алардын жалпы турмуш тиричилигинин, чарбачылыгынын бирдейлигинен жаралган болуу керек.

Хонмаспын теен агасха хус таа хонадыр, испеспин теен сугны изерге дее килизедир. - Конбосмун деген жыгачка куш да конот, ичпесмин деген суудан ичер күн да келет. Ушул эле ой кыргыз макалында да учурайт: «Ат баспайм деген жерин үч басат».

Улугдан сурба, полганнаң сур. – Улуудан сураба, болгондон сура. Бул кыргыздын: «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет», - деген маанидеги макалына тектеш. Ирепчи кизиниң аразына кирбе. – Эр, эпчи кишинин арасына кирбе. Кыргыз элинде: «Эрди-катын урушат, эси кеткен болушат», «Эрди-катындын арасына түшпө», - деген сөз бар. Хакастардын төмөнкү макалдарын кыргыз эле макалдарындай кабыл алабыз, анткени бул макалдар кыргыздарда илгертен айтылып, калыптанып калган.

Суга киргелекте өдик суурба, тага сыххалакта таях таянма. – Сууга кире электе өтүк (чечпе), тоого чыга электе таяк таянба. Тосхан чирде тогыс хонмачаң. – Тойгон жерде тогуз конбойт. Кыргызда: «Тойгон жерине тогуз барат», - деп да коюшат. Чатхан чыланның хузуругун пассаң, сахтырыбызарзың, чабал кизиниң чоогына кирзең чаптыр саларзың. – Жаткан жыландын куйругун бассаң, чактырып аларсың, жаман кишинин сөзүнө кирсең, чаптырып саларсың. Мүнер атха хум артпа, изер суга хан урба. – Минер атка кум артпа, ичер сууга кан урба (төкпө). Сагызың пик тут, тилиң хысха тут. – Оюңду бек тут, тилиңди кыска тут. Хазан суглых ползын, хат хамчылыг ползын. – Казан суулуу болсун, катын камчылуу болсун. Бул кыргыздагы: «Камчы кайраттуу болсо, катын уяттуу болот», - деген макалга маанилеш. Жогорку хакас, кыргыз макалдарынын бир булактан чыккандыгы ойдун да бирдейлигинен, түзүлүшүнөн көрүнүп турат. Ар кайсы тематикалык топторго жаткан хакас, кыргыз макалдары теги жагынан окшоштукту түзүп, айырмаланганы анчалык арбын эмес.

Арага искенче, ачыг айран ис тур. – Арак ичкенче ачуу айран ич (ип) тур. Чабызах таа полза аттыг пол, азааң чирге теңмес. Чабал даа полза, кибиң ползын, идиң күнге көйбес. – Жапыз да болсо аттуу бол, аягың жерге тийбес. Жаман да болсо кийимиң болсун, этиң күнгө күйбес. Пурнада сагынып ал, аннаң чоохта. – Мурун ойлонуп ал, анан сүйлө. Тилиң узун сунма, тизиң истинде тут. – Тилиң узун сунба, тишиң ичинде тут. Кыргызда: «Тилиңди тишиңе кат», - дейт. Сөккөп үгретпе, сөлөп үгрет, согуп үгретпе, чоохтап

үгрет. – Сөккүлөп үйрөтпө, сөөп үйрөт, согуп үйрөтпө, сүйлөп үйрөт. Сугнаң, отнаң ойнаба. – Суу менен, от менен ойнобо. Кыргызда: «Суу менен, от менен ойнобо». «Суу менен от – тили жок жоо», - деп айтылат. Ичези чабалның палазын алба, изиги чабалның төрине одырба. – Энеси жамандын баласын (кызын) алба, эшиги жамандын төрүнө отурба (өтпө). Ушул эле макалга үндөш кыргыз элинде: «Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт», - деген макал бар. Үгрөнмезең, нима пилбезиң. – Үйрөнбөсөң, неме билбесиң. Муну: «Үйрөнбөй билбейсиң», - деп алуу ылайык.

Жогорудагы макалдар жалпы эле алтай, хакас, тува ж.б. түрк, монгол элдеринде да жолугушун жокко чыгарууга болбойт. Анткени узак кылымдар болгон байланыштын учугу ушуга алып барат. Өзгөчө аралыгы жакын аймакта турган алтай, хакас, тува элдериндеги жана бир кезде Энесай, алтай, Кыргыз-нор тарабын мекендеген кыргыздардын макалдарындагы окшоштуктар тарыхый тамыры тереңге кеткен элдердин орток макалдарынын жаралышына алып келген.

Достук, жардам, эмгек, жалкоолук - адам баласына мүнөздүү көрүнүш. Хакас макалдарында да достук, эмгек даңазаланат, жалкоолук ашкере сынга алынат: Эринчек кизиниң ирини хуруг, эринмес кизиниң ирини чаглыг. – Эринчек кишинин эрди куру (куртак), эринбес кишинин эрини майлуу. Тага сыхсам, таях пол, суга кирзем чөлег пол. – Тоого чыксам, таяк бол, сууга кирсем, жөлөк бол. Кыргыздарда муну: «Өйдө чыксам, өбөк бол, ылдый түшсөм, жөлөк бол», - деп коюшат. Иртечи кизи ики үлүстиг. – Эртечил киши эки үлүштүү. Элибизде: «Эрте турган жигиттин бир ырысы артык», - дейт. Уйгычи түзинде дее узупча. – Уйкучу түшүндө да уктайт.

Акыл, аңкоолук тууралуу айтылган макалдардан да хакас, кыргыз макалдарындагы жакындыкты көрөбүз: Сагызы чидип, саа читпеен. – Санаа (акыл) жетип, ал жетпеген. Аал аразындагы ала саасханпарны испе. – Айыл арасындагы ала сагызгандарды эшитпе (укпа). Тирең сугның кички чогул, сөскө кирбестиң сагызы чогул. – Терең суунун кечүүсү жок, сөзгө кирбестин

эси жок. Сибер холга син кирек чох, сизинтиг кизе тил кирек чох. – Чебер колго чен кереги жок, сезимдүү кишиге тил кереги жок. «Чебердин колу ченди өзү билет, сезимтал киши айттырбай билет», - деген мааниде айтылган. Муну сезимдүү кишиге тилдин кереги жок деп тике мааниде түшүнүүгө болбойт.

Салт-санаа, үрп-адат деле кыргыз макалдарындагы ойлорду камтыйт: Атты таңмазынаң таныпча, кизини родынаң пилче. – Атты тамгасынан тааныйт, кишини уруусунан билет. Ар уруунун өз тамгасы болгон, уруусуна карай кимдиги билинген. Хызыл түлгү ахчаа турчаң, кыс кизи халыңа турчаң. – Кызыл түлкү акчага турат, кыз киши калыңга турат. Калың байыркы замандан бери келе жаткан салт болгон. Кыргызда: «Кыз калыңсыз болсо да, каадасыз болбойт», - деген макал бар.

Хакас сөздөрүнүн айрымдары түпкү уңгусу түрк сөзү болгондуктан, аларды түшүнүү тилчи адистер үчүн анчалык деле кыйынга турбайт: Сарназарга чат чохсы, чобалыбыссаң, туган чохсы. – Ырдашарга жат жакшы, ыйлашарга тууган (өз) жакшы. Мындагы сарын «ыр». Кыргыз тилиндеги «сармерден» сөзүндөгү сар «сарын» сөзүнүн кыскарган түрү. «Чобал» кыргыз тилиндеги «жоболоң» менен тектеш. Жобо – «кыйналуу, мүңкүрөө» маанисинде. «Манаста»: «Жоргонун белин аша албай, жобоп ыйлап баса албай», - дегендеги «жобо» этиш хакас тилиндеги «чоба» менен бир эле сөздүн ар кандай фонетикалык түрү. Хара сугны хайнадып, хаягын ал полбассың, хазинезин хыс эдип, ирге пир полбассың. – Кара сууну кайнатып, каймагын алып болбоссун, кайненесин кыз этип, эрге берип болбоссун. Кыргызда: «Кара сууда каймак жок», - дейт. Таң атса, күн сыгадыр, көөк тапсаза, көк от өзөр. – Таң атса, күн чыгат, күкүк таңшыса, көк от (чөп) өсөт. Тас – тастаан чирде, кыс – парган чирде. – Таш – таштаган жерде, кыз – барган жерде. Бул кыргыз макаланын эле өзү. «Таш түшкөн жеринде оор», - деп, ала качкан кыздын отуруп калуусуна карата айтылат. Ушуга үндөш: «Буудайдын барар жери – тегирмен, кыздын барар жери – күйөө», - деген

кыргыз макалы бар.

Хакас тилиндеги салыштырууларда да кандайдыр даражада кыргыз тилиндеги салыштырууларга окшоштуктар бар: Сүтке түскен хара сеек чили. – Сүткө түшкөн кара чымын сыңары. Мүүс чох хуча хойга төй, сагалы чох ир хатха төй. – Мүйүзү жок куча (кочкор) койго түгөй, сакалы жок эр катынга түгөй. Аар айланза, ай осхаз, чеер айланза, күн осхаз. – Ары айланса, Ай окшош, бери айланса, Күн окшош. «Ай десе, наркы жок, Күн десе, көркү жок». Пичикчи кизи күнге төй, пичик пилбес кизи түнге төй. – Бичикчи (сабаттуу) киши күнгө түгөй, бичик билбес (сабатсыз) түнгө түгөй. Хакас тилиндеги «пичик» кыргыз тилинде да бар. «Манаста»: «Чийип берип, битигин», - дейт. Күлтегин эстелигинде да «бититдим», «ойдурдум», «чектирдим», «жаздырдым» маанисиндеги этиш сөз «битик» сөзүнүн эки морфемага ажырай турганын көрсөтөт. Демек «пичикчи» пичик «кат», пичикчи «кат-сабат жаза турган адам», - деген маанини туюндурат, ошентип, өзүбүздүн айрым сөздөрдүн башаты тектеш тилдер аркылуу да мааниси ачылат. Айрым архаизм сөздөрдүн да азыркы тектеш тилдердин айрымдарында азыркыга чейин активдүү колдонулганына далилдер толуп жатат. Сүт искен адай чили, чымыйба. – Сүт ичкен ит сыңары, жымыйба. Кыргыз тилинде: «Сүткө тийген күчүктөй», - деп коюшат. Бул макал салыштыруу иретинде айтылып жатат.

Элдик оозеки чыгармалардын материалдарынан да учкул сөздөргө айланып калган учурлары болот: Азыраанда ада пилбес, эмисгенде иже пилбес. – Асыраганда ата билбес, эмизгенде эне билбес. Тозулбастаг астыг, түгөнместег күстиг. – Тозулбастай аштуу, түгөнбөстөй күчтүү. Өкис малны мал итпеен, өкис паланы кизи итпеен. – Жетим малды мал этпеген, жетим баланы киши этпеген. Күлүк ползаң, күрезерге, алып ползаң, атызарга. – Күчтүү болсоң, күрөшөргө, алп болсоң, атышарга. Чалгыс агас хайда сынмаан? Чалгыс нымыха хайда чызыбаан? – Жалгыз жыгач кайда сынбаган? Жалгыз жумуртка кайда сасыбаган? Тоглак пазым уйгу пирбеезин,

чалбах наныма чадыг пирбеезиң. – Тоголок башыма уйку бербедиң, жалпак жаныма жатуу бербедиң. Пудумнаң пасхали, пурнумнаң тыныгали мындаг нимени көрбөөн полгам. – Бутумдан басканы, мурдумдан тынганы мындай немени көрбөгөн болгом. Тигирге сыгарга – тигир пөзин, чирге кирерге – чир хайыг. - Теңирге (асманга) чыгарга – теңир бийик, жерге кирерге – жер катуу. Тосхан чирде тогыс хонып, астаан чирде ара хонып. – Тойгон жерде тогуз конуп, ачтаган жерде ара конуп.

Ар кыл афоризмдердин арасында кыргыз макалдарына окшогондору арбын жолугат: Чылан игрин пилинмес. – Жылан ийрисин билбес. Иб ээлик, пас миилик. – Үй ээлүү, баш мээлүү. Ибде сагынганы чолга чарабас поладыр. – Үйдөгү акыл жолго жарабас болот. Ибниң ээзи – ирниң хаты. – Үйдүн ээси – эрдин катыны. Хайда суг анда чурт. – Суу кайда, журт анда. Талаан таска урунчаң. – Тандаган ташка урунат. Кыргызда: «Тандаган тазга жолугат», - деген макал бар. Тилге күлүк – керекке чогул. – Тили күлүк – ишке жок. Кичик – өзедир, киис сөөлөдир. – Кичине өсөт, кийиз чоюлат. Көкидер көп полар, көрөр чох полар. – Көкүтөр көп болор, көрөр (каралашар) жок болор. Тилиңе тигенек кирзин. – Тилиңе тикенек кирсин. Инектиң мүүзи ики, ах киик мүүзи азыр. – Инектин мүйүзү эки, ак кийик (бугу) мүйүзү айры. Ир кизиниң истинде изерлик ат чызаан. – Эр кишинин ичинде ээрлүү ат батат. «Эркектин ичине ээр токумдуу ат батат», - деген кыргыз макалына үндөш. Эркек адам аялынын болгон кемчилигин ар кимге жарыя кыла бербейт, ичине батырат, жамандыкты чыгарбайт деген мааниде айтылат. Астаан кизе алтын кирек чох. – Ач кишиге алтындын кереги жок. Сагызы чох сарыг адай. – Санаасы жок сары ит. Сөзгө маани бербеген, айтканга тил албаган адамга, балага карата: Пир хулахха кирди, пирсинен сыкты. – Бир кулакка кирди, биринен чыкты. Кирек полза, тирек аңдарадыр. – Керек болсо, терек жыгылат. Элибизде: «Керекке терек жыгылат», - деген макал бар. Эки элдин бул макаланын мааниси бир. Чылыг чирге чылан ибириледир. – Жылуу жерге жылан имерилет. Бул: «Жылуу сүйлөсө жылан да ийнинен чыгат»,

деген кыргыз макалына үндөш. Ойын сөстиң сыны чох, оймак чирниң төңи чох. – Оюн сөздүн чыны жок, оймак (ойдуң) жердин дөңү жок. Кыргызда: «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө», - деген кеп бар. «Оюндан от чыгат», - деп да айтылат. Хакаста да, кыргызда да оюн сөздүн артында чатакка тарта турган жагдайлардын болуп кетпесине эскертүү жатат. Көпти көргөм, аарны көдиргөм. – Көптү көргөм, оорду көтөргөм. Үгрениги пайаанынан артык. – Үйрөнгөнү байыганынан артык. Оттаң чабыс, сугдан арыг. – Оттон жапыз, суудан аруу (таза). Мойның полза, тузах табылар. – Мойнуң болсо тузак табылар. Тисте хан чогул, тилде сөөк чогул. – Тиште кан жок, тилде сөөк жок.

Жогорку макалдарда үйрөнүү жөнүндө терең маани жатат. Кыргызда: «Жасаганың мен үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн». «Бекер тургуча бекер иште», - деген макалдар эмгекке үндөгөн акылман сөздөр. Элибизде: «Тилде сөөк жок», деп коюшат. Хакастардын макалындагы «тиште кан жок», - дегени кыргыздарда түшүп калган же сейрек айтылса керек. Көөлөңгитиң көңни пос. – Көңүлчөктүн көөнү бош. Сухсаан кизе суг тадылыг. – Суусаган кишиге суу таттуу. Позының чирин мал даа пиледир. – Өзүнүн жерин мал да билер. Поз «бой, өз», - деген мааниде. Кыргызда: «Өз короосун мал да билет», - дейт. Палты көдиргенче, төл тынанчаң. – Балта көтөргөнчө дөңгөч тыныгат. «Балта көтөргөнчө дөңгөч эс алат», - деген кыргыз макалына тектеш. Хулах хысха даа полза ыраххыны истедир. – Кулак кыска да болсо, ыраакты эшитет. Харгаан харсазың хара пазыңа кирзин. – Каргаган каргышың кара башыңа кирсин. Кыргызда: «Каргаган каргышың кара башыңа көрүнсүн», - дейт. Хусхун хусхунның харагын чухчулар чогул хачан даа. – Кузгун кузгундун көзүн чокубайт качан дагы. Кыргыз элинде: «Карга карганын көзүн чокубайт», - дейт. Бул макал түрк элдеринде гана эмес, дүйнө элдерине кеңири тараган макал. Эринзең, ирге пар, тарынзаң тага пар. – Эринсең эрге бар, таарынсаң, тоого бар. Кыргызда: «Таарынсаң Таласка бар», - деп да айтылат. Соога чох кизи полбас, үлгүзи чох өдиг полбас. – Сөөгү

(уруусу) жок киши болбос, үлгүсү жок өтүк болбос. Адым чахсы тип атха изенме, хатым чахсы тип, хатха изенме. – Атым жакшы деп атка ишенбе, катыным жакшы деп, катынга ишенбе. Бул маанидеги макалдар кыргыздарда да бар. «Аялдын бери караса өңү жылуу, ары караса соорусу суук». «Эриңе ишенгиче, эки босогоңо ишен», - деген макалдар айтылат.

Аххан сугның кичии чох полбас, өскөн агастың игри чох полбас. – Аккан суунун кечүүсү жок болбос, өскөн жыгачтын ийриси жок болбос. Итпестиң тили ачыг полчаң. – Этпестин (жалкоонун) тили ачуу болот. Апсах кизи килзе ас хорачаң, чиит кизи килзе, ис хозылчаң. – Абышка киши келсе аш коройт, жигит киши келсе иш кошулат. «Жаш келсе ишке, кары келсе ашка», - деген эле макалдын өзү. Хастың палазы – хасха ирке, кизиниң палазы кизе ирке. – Каздын баласы – казга эрке, кишинин баласы – кишиге эрке. Чад палазын туган иткен хыстың пары чахсы. – Жат баласын тууган эткен, кыздын бары жакшы. Чылан теризин чылның даа алыстырза, оолыг тистери позында халча. – Жылан терисин жылына алмаштырса да, уулуу тиштери оозунда калат. Изер астында ат чөрзе, аны кем пилер, кип истинде ир чөрзе, аны кем пилер. – Ээр астында ат жүрсө, аны ким билер, кийим ичинде эр жүрсө, аны ким билер. Кыргызда: «Токум ичинде ат жүрөт, тон ичинде эр жүрөт», «Тери тондун ичинде тердесин жигит, өлбөсүн», - деген макалдар жолугат. Булар маанилеш эле макалдар.

Хызым пир хыс, хынар кизи чүс. – Кызым бир кыз, кызыгар киши жүз. Ушул эле мааниде кыргызда мындай ыр бар:

Кызым, кызым, кыз киши,
Кызыма келет жүз киши.
Жүз кишинин ичинен,
Алып кетет бир киши.

Кичигде паладаң тадылыг нима чогул, ос парза аннаң ачыг нима чогул. – Кичинесинде баладан таттуу нерсе жок, озуп (чоңойсо) барса, андан ачуу нерсе жок. Тирекче сының пар, тикпече агылың чогул. – Терекче сының бар,

тепкече акылың жок. Кыргызда: «Теректей бой бергиче, теменедей акыл бер», - дейт.

Жогорудагы хакас макалдарынан кыргыз макалдарына окшош жолуккан көп эле макалдар алардын тектештигин көрсөтүп турат. Алар – байыркы айтылган, эки элде бирдей сакталган тектеш, мурас макалдар. Чахсы ат чөризинең пилчелер, чахсы кизини тогызынаң көрчелер. – Жакшы ат жүрүшүнөн билинет, жакшы киши ишинен көрүнөт. Хозанахтың мүни хойыг, чабал кизинин чүрөө ханныг. – Коендун сорпосу коюу, жаман кишинин жүрөгү кандуу. Чаага парчатсаң, мактанба, чаадаң нанчатсаң мактан. – Жоого баратканда мактанба, жоодон кайтканда мактан. Тайгада мактанма, үлизиңнең халарзың. – Тайгада мактанба, үлүшүңдөн каларсың. Хамааң тирлезе, харының тох болар, холың хыймыраза, кибиң пүдүң полар. – Кабагың (чекең) тердесе, кардың ток болор, колунң кыймылдаса киймиң бүтүн болор. Хуруг тил – хоңалтыг өдиг. – Куру тил – коңултак өтүк. Ат кистезип танысча, кизи – чоохтазып. – Ат кишенешип таанышат, киши сүйлөшүп таанышат. Эринчек кизи одырып узупча, чадып тогынча. – Эринчек киши отуруп уктап, жатып иштейт. Алып төризе, ай чонга туза, айна кирзе, ил чонга хор. – Алп төрөлсө, элге пайда, айна (шайтан) кирсе, эл-журтка кор. Тооза чымтыраң нима алтын нимес. – Жылтырагандын баары алтын эмес. Тобыргы чохчаан агаста тоңзам даа хонмаспын. – Тобургу (тоңкулдак) чокуган жыгачта тоңсом да конбосмун. Чон тапса, пиг поларзың, айна тапса, хам поларзың. – Эл колдосо, бек болорсуң, шайтан колдосо, кам болорсуң. Чылыг сугда палых пар, чымыйганда хылых пар. – Жылган сууда балык бар, (жымыйганда) жылмайганда кылык бар. Бул макал алтайларда да жолугат. Бирок ал дал кыргыз тилиндегидей айтылат: «Жылган сууда балык бар, жылмайганда кылык бар». Палты чох агас чазалбинча, хылиин пилбеенде хыс алылбинча. – Балтасы жок жыгач жасалбайт, кылыгын билбей кыз албайт. Азыр тирек ачыхта турадыр, ала саасхан арыгда учугадыр. – Айры терек ачыкта турар, ала сагызган бадалга учар. Чорга аттаң тайгаа чөргенче,

арыг чазаг чөрем. – Жорго ат менен тайгага жүргөнчө, жөө жүргөнүм өйдө.

Кизи полза хоматын плинмес. – Киши болсо жаманын билбес. Кыргызда: «Өз жаманын өлгөнчө билбейт», - деген макал ушул эле макал менен үндөш. Чагбан үгрениң тамын кирген тус пары чахсы. – Сорпонун даамын киргизген туз бары жакшы. Кыргызда: «Тамактын даамы туз менен», «Ачууну таттуу кылган – туз, алысты жакын кылган кыз», - деген макалдар айтылат. Бул жогорку хакас макалына тектеш. Изериниң хаазы чох, өдигиниң табаны чох. – Ээринин кайышы жок, өтүгүнүн таманы жок. Оттың тамыры талай киспеен, кизи тамыры талай кискен. – Оттун (чөптүн) тамыры деңиз кечпеген, киши тамыры деңиз кечкен. Ойнаанда олган чиңче, сынаанда улуг чиңче. – Ойногондо улан жеңет, чындаганда улуу жеңет. Отыс час тузында – олган тузы, хырых частыгындагызы – хыйга тузы. – Отуз жаш тушунда – улан тушу, кырк жашындагысы – кыраакы тушу. Кыргызда: «Отузунда ой кирбеген», «Ороздунун баласы отузунда жаш» сыяктуу айтылган түрмөктөр бар. Күлгөн күнинде чидедир, хатхырган када чидедир. – Күлгөн (гө) күнүндө жетер, каткырган (га) кайта жетер. Кыргызда: «Күлгөнгө күлө жетер», - деген макал ушунун эле өзү.

Чой полганча, огыр поларга, огыр полганча, өл парарга. – Жалганчы болгончо ууру болгон артык, ууру болгончо, өлгөн артык. Киден дее кесе – кип полчаң, өкпе дее чизе-ит полчаң. – Таар да болсо кеп (кийим) экен, өпкө болсо да эт экен. Хыскы соога чох иртпечен, кизи аразында хырыс чох полбачаң. – Суугу жок кыш өтпөйт, кериши (урушу) жок киши өспөйт. Кыргызда: «Эр чекишпей бекишпейт», - деген макал айтылат.

Иди хайдагның – мүни андаг, улии хайдагның төли андаг. – Эти кандай – сорпосу андай, эне-атасы кандай – тукуму андай. Састыг чирде чыстыг полар, сыбыразып чоохтасханы чоох полар. – Саздуу жердин жыты болор, шыбырашып сүйлөшкөндөн ушак болор. Хысхызын тимпенмезең, халтырап чүрерзиң. – Кышка кам көрбөсөң, кылтырап жүрөрсүң. Айланыс таа полза, чол чахсы, ачылах таа полза, пости чахсы. – Айланыш да болсо жол жакшы,

аз да болсо өзүңкү болгону жакшы. Иди паска алырганын пилбес, иби пасха астаанын пилбес. – Эти башка ооруганын билбес, үйү башка ач болгонун билбес. Кизи чире күстиг полчаң, постың чире погда полчаң. – Киши жери күчтүү болот, өз жериң көркөм болот. Чиди пажадаң күске дее хорыхпаан, ики харындастан аба даа хорыххан. – Жети бажадан чычкан да коркпойт, эки туугандан аюу да коркот. Кизиниң алнында сызыр даа көрик парадыр, постың алнында, төгө дее чатса, көрине чогул. – Кишинин алдында саман да көрүнөт, өзүнүн алдында дөңгөч да көрүнбөйт. Бул макал кыргыз макалы менен эле тектеш. Кыргыздагы: «Өз башындагы чөптү көрбөй, бирөөнүн башындагы төөнү көрөт», - деген макал.

Ыгырос изер атха чобаг, изрик кизи чонга харыг. – Кыйчылдак ээр атка жаман, эсирик (мас) элге залал. Асхырын көкти ат төридир. – Айгырына жараша ат туулат. Силинпе сүт уруп, изер бе зе. – Сулуусуна сүт кошуп ичет белең. Кыргызда: «Чырайын чылап ичет белең, акылы болсо болду да», - деп айтылат. Бул хакас, кыргыз макалдарынын тек-төркүнү бир.

Хакас тилиндеги өзгөчөлүктөргө карап, макалдарындагы айрым сөздөрдүн кыргыз тилиндеги сөздөргө туура келбестиги алардын тектештигин алыстатпайт. Төмөнкү макалдар кыргыз макалдарына параллель айтылат.

Тамах пар полза, күске пар полар. – Тамак (бар) болсо, чычкан да (бар) болор. Истер кизе пир чоох, испес кизе чүс чоох. – Эшитер (угар) кишиге бир сөз, эшитпес (укпас) кишиге жүз сөз. Бул макал алтай тилинде да ушул эле мааниде жолугат. Тасты чылтырама, исти халтырама. – Тышы жылтырак, ичи калтырак. Бул макал кыргыз элинде да эч өзгөрүүсүз, дал ушул вариантта жолугат. Чахсы азыраан адай ээзине удур үрче. – Жакшы асыраган ит ээсине утур үрөт. Кыргызда: «Ит кутурса (көпсө) ээсин кабат», - дейт.

Сол холның чаргызы чох. – Сол колдун эби жок. Ирик чохта пөрик чох. – Эрк жокто бөрк жок. Ики киректи бирге сагынзаң, пирен дее келиспес. – Эки ишти бирге ойлосоң, бири да бүтпөйт. Хатых хылыктыг, соох харахтыг.

– Катуу кылыктуу, суук көздүү. Кизиден артык неме чох. – Кишиден артык неме жок. Кизи мойнындагы киндир паг чызыбачаң. – Киши мойнундагы кендир боо чирибейт (карыз жөнүндө). Арага искен кизи айнаа төй. – Арак ичкен киши шайтанга түгөй (жолдош). Пос чиринде пуга даа күстииг. – Өз жеринде бука да күчтүү.

Хакас тилинде «пос» жана «пуга» «п» менен башталып, ички уйкаш сакталып жатат. Кыргыз тилинде «өз» менен «бука» уйкашпагандыктан буканы «өгүз» менен алмаштырып которсок, кыналышып калат, «Өз жеринде өгүз да күчтүү» болуп которулат. Полчан на түлгү хузурлиин махтанча. – Түлкү бүткөн куйругун мактайт.

Хакас, кыргыз, алтайларда бирдей эле тектеш жолуккан маанидеги макалдар да бир кыйла. Жамаатташ элде андай болушу адаттагы көрүнүш. Хакастардагы: Чабыс таа полза, таам пар, тайыс полза суум пар - Жапыз да болсо, тоом бар, тайыз да болсо, суум бар. Бул макал алтайларда да, кыргыздарда да учурайт. Өкис хулун ат өс парча, өкис олган ир өс парча. – Жетим кулун ат болот, жетим улан эр болот. Көөленген кизиниң көңнинең, көп ирзениң харнынаң. – Көңүлдөнгөн кишинин – көөнүнөн, көп ичердин – карынынан. Өөрдең чарылган малны пүүр чидир, чоннаң чарылган кизи өл халадыр. – Үйүрдөн жарылган (бөлүнгөн) малды бөрү жейт, элден бөлүнгөн киши өлүп калат.

Бул өңдүү макал, лакаптар – тектештиктин натыйжасы. Пулан чортпаан таг чогул, пузикпин өскөн ир чогул. – Булан жортпогон тоо жок, муңсуз өскөн эр жок. Булан орусча «лось». Кыргызстанда булан жок. Бирок «Манаста»: «Кулан, булан ойногон, илбээсини жойлогон», - деген саптагы булан жогорку хакас макалындагы эле булан. Булан адам аттарында да кеңири жолугат: Эркебулан, Буланчы, Буланбай ж.б. Демек бул ысымдын да төркүнү Түштүк Сибирь түрк тилдерине барып такалат. Обал чохта, нанчыны пил полбассың, хыял чохта хончыхты пил полбассың. – Жоболоң жокто жолдошунду билбейсиң, кыйынчылык жокто, коңшунду билбейсиң.

Талбытчах кизиниң үлүзи тадылыг. – Кызганчак кишинин үлүшү (тамагы) таттуу. Ат аттаң артык поладыр, кизи кизидең артык төридир. – Ат аттан артык болор, киши кишиден артык төрөлөр.

Чабал – чатта, чохсы – писте. – Жамандык - жатта, жакшылык – бизде. Киптигни чалаас идер, аттыгны чазаг идер. – Кийимдүүнү жылаңач кылар, аттууну жөө кылар. Ики чохсы пириксе, аразынаң суг акпас, ики чабал пириксе, аразынаң хан агар. – Эки жакшы бириксе, арасынан суу акпас (өтпөс), эки жаман бириксе, арасынан кан агар. Кыргыздагы: «Жакшылардын арасынан суу өтпөйт», - деген макалдын өзү. Чабал адай пагда одырча, чабал кизи харибде одырча. – Жаман ит байлоодо отурат, жаман киши айдоодо (түрмөдө) отурат. Пайдаң сурба, чохсы кизидең сур. – Байдан сураба, жакшы кишиден сура. Чабал нимениң соонча парзаң, чохсы нимени таап полбассың. – Жамандын соңунан (артынан) барсаң, жакшыны (жакшылык) таппайсың. Айлыг даа полза, хыс чохсы. – Айлуу (кош бойлуу) болсо да, кыз жакшы. Чохсыны сагынзаң, чохсаа хозыларзың, чабалны сагынзаң, чабалга хозыларзың. – Жакшыны ойлосоң, жакшыга кошуларсың, жаманды ойлосоң, жаманга кошуларсың. Кыргыздагы: «Жакшыга жанаш, жамандан адаш», - деген эле макалга маанилеш. Сын нима хачан даа чиңедир. – Чын неме (чындык) качан да жеңет. Элибизде кыска эле: «Чындык жеңет», - деп айтылат. Изер пазы ики полчаң, ирниң чогы сын полчаң. – Ээрдин башы (кашы) эки болот, эрдин сөзү чын болот. Кыргыздагы: «Эр сөзү эки болбойт», - деген макал менен теги бир. Хакас макалдарында жамандык, бай, жалган, ушак ашкереленип, жакшылык, чындык даңазаланат. Булар ар бир макалдын өз маани-мазмунунан көрүнүп турат.

Кири малның сөөги кимирткилиг, кири кизиниң чоогы сын. – Кары малдын сөөгү кемиктүү, кары кишинин сөзү чын. Кыргызда: «Кары калп айтпайт, калп айтса сакалы өрттөнөт», - деген макал жогорку макал менен бир маанини берет. Чоохтың сыны чохсы, сөөктиң кемирткизи чохсы. – Сөздүн чыны жакшы, сөөктүн кемиги жакшы. Чойның харагында сөп чогул,

кирбигинде кир чогул. – Жалганчынын карегинде чөп жок, кирпичинде кир жок. Сыбырап чоохтан чоох – хоп чоох, хатыг чоохтан чох – сын чоох. – Шыбырап сүйлөгөн сөз – жалган, катуу сүйлөгөн сөз – чын сөз. Чой полган кизи огыр идедир. – Ушак айткан уурулук да кылар. Чарның түби тайыс, чарчының түби тирең. – Жардын (жээктин) түбү тайыз, бийдин түбү терең. Аттың ибегин чол парчатаң пилерсиң, кизиниң чахсызын чол парар алнында пилерзиң. – Аттын элпегин жолдо билерсиң, адамдын жакшысын жол жүрөрдө билерсиң. Чабал кизини кип чазачаң, чабал атты чаг чазачаң. – Жаманды кийими жараштырат, жаман атты майы (эти) жараштырат. Чабал тилге тас таа чарылган, чабалның ахсына чаг даа чарабаан. – Жаман тилге таш да жарылат, жамандын (мазасыздын) оозуна май да жарашпайт. Ханның холы хатыг, кизи чири күстиг. – Кандын колу катуу, кишинин жери күчтүү.

Өкис чабыстарны пазынма. – Жетим-жесирлерди басынтпа. Хакастардагы чабыс «жапыз, пас, алсыз» маанисинде. Өкис байыркы түрк тилинде «өг» болуп жолугат да, «эне» маанисин билдирет. Тоң чирге тыт өргөн саппачаң. – Тоң жерге тыт казык какпайт. Кыргыздагы: «Тоң жерге казык какпайт» маанисиндеги макал. Чахсыннаң чабалласпа, чабалнаң нанчыласпа. – Жакшы менен жамандашпа, жаман менен достошпо. Өкисти өөр тартчаң, чабысты чарыхха тартчаң. – Жетимди өргө тарт, жапызды (байкушту) жарыкка тарт. Кизи хыялына күлбө. – Киши кылыгына күлбө. Кыргыздагы: «Күлгөнгө күлө жетет», - деген макалдын өзү. Час агасты хураалахха эг, олганны тузында үгрет. – Жаш жыгачты кургай электе ий, уланды тушунда үйрөт. Сыынган кизидең тизе пас. – Сыйынган кишиден сыза кач. Пар нимени чох тибө, көмести көп ит. – Бар немени жок дебе, азды көп эт. Элибизде: «Барды жок дебе, жокту бар кыл», - дейт. Сарыг пастыг саасхан полба. – Сары баштуу сагызган болбо. Азааң пик пас, харааң читиг көр. – Аягыңды бек бас, көзүңдү жетик көр. Аннап парчатсаң, айланма. – Ууга (аңга, мергенге) баратсаң кайрылба. Бир элдин макалы экинчи элде дайыма окшош айтыла бербейт. Ошондуктан хакас макалдарын

кыргызчалатып бергенде анын окшоштук, айрымалуу жактары даана байкалат.

Палгастыг чирче чөрбе, палалыг хат алба, толыг чирче чөрбе, тулунныг хат алба. – Балчыктуу жерде жүрбө, балалуу катын алба, саздуу жерде жүрбө, тул катын алба. Кичигни кизерде кизип азааңны көрүп ал. – Кечүү кечерде аягыңды карап ал. Көпкө хараспа, көдирерге аар полар. – Көпкө караба, көтөрөргө оор болор. Тайнабин чибе – тамаңды турыбызар. – Чайнабай жебе – тамагыңда туруп калар. Улугларга орын пир, кичиглерге полыс пир. – Улууларга орун бер, кичүүлөргө болуш. Улуг чоогып иссең, узада күнни көрөрсүң. – Улуунун сөзүн эшитсең узак күн көрөсүң. Ахсыңа сугулуг сугам, аргаңа изер урарбын. – Оозуңа суулук тагам (салам), аркаңа ээр токуйм. Атха мүнмеенде, хамчы саппа. – Атка минбей камчы чаппа. Сыгырзаң, чил полар, сыбырганзаң, хоп полар. – Ышкырсаң, жел болор, шыбырашсаң, ушак болор. Тамах чолда аар полабачаң. – Тамак жолдо оор болбойт. Кыргызда: «Тамак менен кийимди оорсунба», - дейт. Пир күнгө парып, тамахты пир неделяга ал. – Бир күнгө барсаң, тамакты бир жумага ал. Тараан чиринме ас сыхсын, тас базыма түк сыхсын. – Айдаган жериме аш чыксын, башыма түк чыксын. Үзилбес чурт ползын, тоозылбас хоньх ползын. – Үзүлбөс журт болсун, тозбос өмүр болсун.

Ух – тар чохта аңнап полбассың. – Ок-дары жокто аңдап (мергенчилеп) болбоссун. Госпазаң – тарынма, тоссаң – махтанма. – Тойбосоң - таарынба, тойсоң – мактанба. Алтанып мүнөр аттыг пол, азырап чөрөр тамахтыг пол. – Аттанып минер аттуу бол, асырап жүрөр тамактуу бол. Араганы синиңче ис, ас – тамахты тосханча чи. – Аракты сиңгенче ич, ашты тойгончо же. Чатхан чириң чаглыг ползын, чабынганың торгы ползын. – Жаткан жериң жайлуу болсун, жамынганың торко болсун. Изенген тагда киик чох полчаң. – Ишенген тоодо кийик жок. Нанчылазар кизиниң хылиин пилип ал, аңаң нанчылас. – Достошор кишинин кылыгын билип ал, анан достош. Кыргыздагы: «Сырын билбей дос күтпө», - деген макалга үндөш. Чаага

кирзең, өлөрзин, чаргаа кирзең, үгрөнерзин. – Жоого кирсең, өлөрсүң, сотко кирсең, үйрөнөрсүң. Күлүкнең күчүрлөспө, күстигнең күрөспө. – Акылдуу менен алышпа, күчтүү менен күрөшпө. Күлүк хакастарда «даңктуу» маанисинде айтылат. Кыргыздагы: «Бактылуу менен байлашпа, таалайлуу менен талашпа», - деген макал менен маанилеш. Макалдарда бүдөмүк айтылган ой жок.

Пайга паарсаба, чохха чол көзит. – Байга боорсуба (боор тартпа), жокко жол көрсөт. Ачиина тус салба, айранына сүт урба. – Жарага туз салба, айранга сүт куйба. Ады чох кизе ат мүнбир, киби чох кизе кип кизирт. – Аты жок кишиге ат мингиз, кийми жок кишиге кийим кийгиз. Ат үүлдерде, аргамчың пик ползын, чонга чоохтарда, чоогың сын ползын. – Ат үйрөтөрдө, аргамжың бек болсун, элге сүйлөрдө сөзүң чын болсун. Огырлап алганча, тиленип ал, күчүрлөп алганча, сурып ал. – Уурдап алганча, тиленип ал, күч менен алганча суранып ал. Идең кизе чаппа, поэңа даа читпес. – Этегинди кишиге жаппа, өзүңө да жетпес.

Ар калкта арактын жамандыгы, зыяндуулугу айтылып, жакшылыктан жазгырып, акылдан азгырып коеру макалдарда таасын эскертилет. Араганы амыр изиңер, апсахтыг ипчидең пиригпеңер. – Аракты тынч ичиңер, эрдүү аял менен эптешпеңер. Ил чонның аразында ииптиг пол. – Эл арасында эптүү бол. Аңнап-хустап сыгарда, изестил аргыс таап ал. – Аңдап-куштап чыгарда, ишеничтүү жолдош таап ал. Сагызың пар полза, албахы полба. – Акылың болсо, алаңгазар болбо. Састыг чирге паспа, чабал кизидең пирикпе. – Саздуу жерге баспа, жаманга жанашпа. Тиллиге тибиртпе, көгистиге пастырба. – Тилдүүгө тийгизбе, көкүрөктүүгө бастырба. Чызыг пагынаң атты тутпа, тайма сөснөң чоңга айланма. – Түтөгөн аркан менен ат тутпа, жалган сөз менен жалпыга чыкпа. Ой атты ойлатпаам тибө, ол чүрегин хайнатпаам тибө. – Атты ойнотпогом дебе, уул жүрөгүн кайнатпагам дебе. Пүүр уханчыл, чир хулахтыг, полчаң. – Бөрү уганак, жер кулактуу болот. Кыргызда: «Бөрү кулакташ, ууру танапташ», - дейт. Күскүдө күскөе дее пай полчаң. – Күзүндө

чычкан да бай. Чагынгы туган чаалыг полчаң, ыраххы туган ынаг полчаң. – Жакынкы тууган жоолуу, ыраакы тууган ынак болот. Кыргызда: «Тууган бар болсоң, көрө албайт, жок болсоң, асырай албайт», «Алыскы туугандан жакындагы коңшу артык», - деген макалдар бар. Сымдах азах тох поладыр. --
- Тынбас аяк ток болот.

Күскү күн хыс тооза азырапча. – Күзгү күн кышты асырайт. Аргаасха күн узун, күлүкке күн читиинче. – Жалкоого күн узун, эмгекчилге күн жетпейт. Арыг иттең үс сыкпан, аргааснаң тогыс түтпеен. – Арык эттен май чыкпайт, аргасыз жалкоодон иш бүтпөйт. Эринчек кизе полган на күн поэрах. – Эринчек кишиге болгон күндүн бары майрам. Кыргызда: «Жалкоого күндө майрам, күндө той», - дейт. Күс сагызха алдыртча. – Күчтөн акыл күчтүү. Кыргызда: «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат», - деген макал маанилеш. Алыг кизиниң албыннаң, агын сугны салбынаң. – Макоону айла менен, агын сууну сал менен. Алыгны кондырзаң, хамааң тис салар. – Жиндини кондурсаң, кабагыңа кол салар. Хуруп таа парза, көлнiң оды калар, өл тее халза, хыйганың ады халар. – Кургап дагы барса, көлдүн оту (чөбү) калар, өлүп да калса, акылдуунун аты калар. «Көл соолсо оту калат, көсөм өлсө, аты калат», - деген кыргыз макалы жогорку макал менен тектеш.

Миили пасха үгредиг кирек чогул. – Мээлүү башка үйрөтүүнүн кереги жок. Хыс качадыр, оол нанадыр. – Кыз качат, уул жанат. Абаа пирзеңер, абаа парам, төгөө пирзеңер төгөө парам. – Аюуга берсеңер, аюуга барам, төөгө берсеңер, төөгө барам. Албазам даа алганым, тутпазам да тутханым. – Албасам да алганым, тутпасам да тутканым. Ит чеен ирен ики ханаттыг хус осхас. – Эт жеген эрен эки канаттуу куш окшош. Чөпке кийбес кизи кичиге кирбес ат осхас. – Кепке келбес киши кечүүгө кирбес ат окшош. Узун аалны узарттым, хысха аалны хысхарттым. – Узун айылдын учуна чыктым, кыска айылдын кыйырына чыктым.

Улуг харахнаң көрбезең дее, узун хулахнаң истерзиң. – Улук көздөн

көрбөсөң да, узун кулактан угарсың (эшитерсиң). Табырахха тай табырах, табаны изизе, ат табырах. – Жакынга чапса тай күлүк, таманы ысыса, ат күлүк. Кыргызда: «Жакынга чапса тай чыгат, алыска чапса, сары таман ат чыгат», - деген макалга тектеш. Пүүр койны хадарбачаң. – Бөрү койду кайтарбайт. Кыргыз элинде: «Бөрүгө кой кайтарткан», - деген кеп бар. Аңмарда тамагы чох, хазаада малы чох. – Кампада тамагы жок, кашаада малы жок. Агырчатхан кизее алтын даа орган туза полбас. – Ооруп жаткан кишиге алтын керебет да пайда бербес. Агырчатхан кизее атпазынча алтын кире чох. – Ооруп жаткан кишиге ат башынча алтындын кереги жок. Чорга атха чол чогул ба? Чой кизее чоох чогул ба? – Жорго атка жол жокпу? Жалганчыга сөз жокпу? Палых иди – сугдаң, аңның изи – хардаң. – Балык эти - суудан, аңдын изи – кардан. Холның узы чоңга туза. – Колдун узу элге пайда.

Жогорудагы хакас макал, лакаптары бир гана доордун табылгасы эмес, ал бир канча узак мезгилдерди башынан өткөргөн, элдин жашоо-турмушу менен ажырагыс байланышкан элдик оозеки чыгарма, элдин тарыхы. Ар элдин макалы – укумдан тукумга учугу үзүлбөй уланып келген көркөм дүйнө. Элдин торко элегинен токсон жолу өткөн, нуска сөздөр тектеш түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз, хакас макалдарында кайталанышы канчанкы бир кылымдардагы эки элдин тууганчылыгынан маалымат берет.

Салыштырылган тилдердин макал, лакаптарынын тарыхый байланышын, керектүү учурда тилдик түзүлүшүн, этнографиялык, этногенез маселелерин изилдөө иштерине таянуу менен иликтөөгө алдык. Эгерде хакас, кыргыз макалдары окшош жолукса, анын чордонунда жашоо-тирликтин жакындыгы, оозеки чыгармалардын тектештиги жатат. Хакастардагы кыргызда жолукпаган сөздөр, кай бир байыркы кыргыз, түрк сөздөрү учурап, ал тилдин өзгөчөлүгүнө жараша элдик мүнөздү чагылдырат. Азыркы кыргыздар үчүн түшүнүксүз сөздөр да арбын. Аларды тилдин фонетикалык, грамматикалык жагдайына карата карап, салыштырууга туура келди.

Хакас макал, лакаптары колдо болгон материалдарга таянуу менен иликтөөгө алынды. Бул материалдар хакас макалдарын толук чагылдырат деп айта албайбыз. Жыйынтыктап айтканда, хакас, кыргыз макалдарындагы окшоштуктар алардын бир кездердеги генетикалык бирдигинен жаралган. Ар бир эл өзүнүн тарыхый өнүгүш жолунда ар кандай этаптарды басып өтөт, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Ошондон улам макалдардагы айырмачылыктар келип чыгат. Мезгилдин өтүшү менен айрым макалдардагы өзгөрүүгө учурап, жаңыланып турат.

§ 5. Тува, кыргыз тарыхый байланыштары

Тува, кыргыз этнонимдери алтайлыктарга караганда аз. Этнограф, тарыхчы С.М.Абрамзон монгуш, уйгур, кыргыз этнонимдеринин туваларда жолугарын көрсөткөн.

И.Б.Молдобаевдин тувада жазып алган материалдарында: монгуш, түлүш, ховалык, ондар, куулар, кыргыз, кара сал, сарыглар, күжүгет, сат, ооржак, хертек, салчак, тумат, оюн донгак, иргит, чоонду, кол, ак, соян, кара монгуш, кара донгак, сары донгак, мады, бараан, саая, холушку, бай кара уруулары келтирилген. Монгуш этноними туваларда да, кыргыздарда да жолугат.

Кыргыздарда тубай, төбөй, туума, туума тукум, кара туума учурайт. Тувалардын уруу составында монгуш, наймандарда туума этнониминин болушу кокустук эмес. Тувалардын ичиндеги уруулардын эң чоңу – монгуш менен кыргыз. Кыргыздардын тувалардын ичинде болушун изилдөөчүлөр Минусин ойдуңунан енисей кыргыздарынын уйгурлар менен согушунун натыйжасында 840-жылдагы кыргыздардын жеңиши – уйгур каганатынын кыйрашы менен байланыштырышат. Тувалыктардын санжырасында да кыргыздар жөнүндө оозеки маалыматтар байыркы замандын жаңырыгы сыяктанат. Маалымат берген тувалар кыргыз уругун үчкө бөлөт: 1. Улук

кыргыз; 2. Хаван (каман) кыргыз; 3. Тенек (тентек) кыргыз. Дагы бири төрт топко бөлөт: 1. Улуг ондар; 2. Кыргыз ондар; 3. Уйгур ондар; 4. Турунгаар ондар. Ошондой эле монгуштарды да төрткө бөлөт: 1. Улуг монгуш; 2. Дөрбөт монгуш; 3. Адай монгуш; 4. Кара монгуш (77, 25-26).

Тувалыктар мурун фамилия катары өз урууларынын атын аташкан. И.Б.Молдобаев тува менен кыргыздардын этникалык жалпылыгы катары информатордун жаш кезинде карылардан уккан сөздөрүнө таянат: XIX кылымдын акырында, жакында эле Даа хошун нойондорунун башчысы Хайдын нойон ламаларды чогултуп, тувалыктарды Кыргызстанга көчүп кетүү маселесин койгон. Кыргызстанда жайыттын мыктылыгын, малга жайлуулугун баяндаган. Башка бир маанилүү себеби тувалардын мурунку замандарда көчүп кеткен туугандары бар экендиги эскертилген. Ошондой эле башка бир вариант: Турпандагы уйгурларга Аңыр-Кодазы деген жерге көчүп кетүүнү койгон, анткени ондар уйгурлар кытайдагы уйгурлар менен тектеш деген. Анда бир кыйла сандагы тувалыктар жашарын эске алган. Демек, бул жөндөн-жөн чыккан сөз эмес. Тувалардын составында уйгур, кыргыздардын болушунун тарыхый негиздери бар. Түрк каганатынан соң уйгур каганаты, андан кийин 840-жылы уйгур каганатын кыргыздар кыйратып, кыргыз каганаты пайда болуп, бул жагдайда тува урууларына уйгур жана кыргыз уруулары да аралашып кетүүгө толук мүмкүн эле. Ошол этникалык жагдайлар элдин эсинде кылымдар бою сакталып келген (77, 26-27).

Тува жери жана ага жамаатташ жерлер байыркы Кыргыз каганатынын бийлигинде узак жылдар болгону маалым. Кыргыз уруулары бул аймактарды жердегенин илимий изилдөөлөрдө, кыргыз жазма эстеликтеринде кыргыздарга тиешелүү археологиялык, фольклордук маалыматтар жана тувалардагы «кыргыз» деген уруулардын болушу далил боло алат. Бул көрүнүштөр – этногенетикалык байланыштардын натыйжасы. Монгуш уруусунун ичиндеги уйгур, онтогор, миң кытай, мангыт, сарылар, жапалак, эрке кашка, тума, беш берен, ачы, моңол, татар, арык, соколок ж.б.

урууларынын теги алардын байланышын аныктайт. Кыргыздардын кушчу уруусунун курамында байыркы түрк доорунан белгилүү болгон «онок» аттуу урук жолугат. Байыркы Орхон жазма эстелигинде «он+ок» = «он урук, он уруу, он уруу эл» деген маанини билдирет.

«Онок» Монголиядагы Күлтегиндин (VIII к.) эстелигинде чагылдырылат. «Онок будун» (он октон, он жебеден куралган калк, эл) батыш Түрк каганатынын (581-746-жж.) калкынын негизин түзгөн. Онок уруулук бирикмесинин бийлиги өтө кенен аймакка таралган. Күлтегинге арналган эстеликте: «...онок элинен (менин) уулум, Түргүс (Түргөш) каганынан Макра тамгачы, Огус Билге тамгачы келти», - дейт (83, 69).

Кыргыздардын жана тувалардын этникалык жана маданий алакалары байыркы жана орто кылымдардан башталат. Тыва+тува+туба этноними да генетикалык байланыштарды көрсөтөт. Тууматтар теги жагынан кыргыздарга жакын болушкан. Мындай бир көрүнүштөрдү да эске албай коюуга болбойт. Туванын жана Түндүк Батыш Монголиянын аймактарына мурда мүнөздүү болбогон таш курчалган көрүстөндөргө маркумдун сөөгүн өрттөп көмүү салтын Минусин ойдуңунан (Хакасия) көчүп келишкен элге таандык деп эсептешет. Демек, булар 840-жылы Уйгур каганатын талкалаган кыргыздар гана болушу керек. Көрүстөн таштардагы, аска беттериндеги жазуулар байыркы кыргыздарга таандык экендигин далилдейт. Уйгур каганаты кыйрагандан кийин, азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын негизги жай алган конушуна айланган. Кыргыз каганынын ордосун Танну – Олага көчүрүп, коргонуу да, кол куроо дагы ушул аймакта жүргүзүлгөн.

«Кызыктуусу, дал ушул аймакты тувалардын кыргыз уруусу эзелтеден мекендери маалым. 917-жылы Борбордук Азиянын чыгыш бөлүгү монгол тилдүү кидандардын (кара кытайлар) ээлигине өтөт. 917-жылдан кийин кыргыздар негизинен азыркы Тува жана Минусин ойдуңуна ээлик кылып калышкан» (71, 176-177).

«Кыргыз сумону Салчак кошунунун курамына кирип, Сайзыг-Гол,

Эрзин, Нарын дарыяларына туташ жерлерди, калгандары Танну-Оланын Түштүк аймактарын жердешкен. 1913-жылы бул кыргыз сумону 1200-1500 адамды түзгөн. Бейге-Кошундун курамына кирген. Кыргыз сумону Саян тоолорун жана анын этектерин мекен кылышкан. Атактуу иликтөөчү Н.Ф.Катанов «Кыргыз уруусунун өкүлдөрүн Чаа Холь, Шаган, Арысу, Элли-Хэм, Чадан, Бош-Хэмчик жана Улуг-Хэмден да жолуктурган. Соңку мезгилдеги жүргүзүлгөн иликтөөлөрдө тува – кыргыздардын компактуу жашаган үч жери такталган. Изилдөөчүлөр аларды Энесай кыргыздарынын урпактары экендигин белгилешет... Жайгашуунун мүнөзү чагылдыргандай, келгин кыргыздар аскер күчү менен ыңгайлуу жерлерди ээлешкендигин бүгүн да байкоого болот...

Түштүк-Чыгыш Туванын калкынын жарымын кыргыз уруусунун өкүлдөрү түзгөн. Көчмөн чарбалуу кыргыздар 1923-жылкы административдик реформага чейин өз алдынча сумонду (салчак кошууну) түзүшкөн. Жандыктан кара мал, топоз, эчки, кой, жылкы өстүрүшкөн. Кыргыздар башка этникалык топторго салыштырмалуу оокаттуу, бай жашашкан. Тилдери дээрлик монголдошуп, тувача түшүнбөй калышкан...

Этногенетикалык жалпылыкты уруулук эн тамга параллелдери да аныктайт. Эң кызыктуусу башкыр – кыргыз, хакас – кыргыз, тува – кыргыздардын эн тамгаларына кытай булактарындагы эскерилген кыргыздардын эн тамгасы жана бүгүнкү кыргыздардын уруулук эн тамгалары менен толук дал келет» (71, 178-179).

Жогоруда көрсөтүлгөндөй тува, кыргыз тарыхый байланышы болгон соң, алардын тилинде да байланыш болбой койбойт. Тувалар менен гана алакада болбостон, чектеш болгон монголдор менен тилдик катнаш күчтүү болгондуктан, монгол тилдүү болуп калган тува-кыргыздары да бар экени кийинки изилдөөлөрдө такталган. Дегеле Түштүк Сибирь түрк тилдерине монгол тилинин күчтүү таасири, асиресе тува тилине өтө күчтүү тийгендиги белгилүү. Ошондой болсо да тува тили байыркы элементин сактоо менен, өз

өзгөчөлүктөрүнө ээ болуп, монгол элементтеринин да күчтүү таасирине кабылган. Өзгөчө монгол лексикасы тува тилинен кеңири орун алган.

§ 6. Тува, кыргыз макалдары

Тува макал, лакаптары тува элинин рухий маданиятынын ажыралгыс бөлүгү болуп саналат. Макалдар – элдин жашоо-тиричилигин, дүйнөгө болгон көз карашын, поэтикалык кудуретин чагылдырган өзүнчө бир дүйнө. Булар – лингвисттер, адабиятчылар, философтор, тарыхчылар, этнографтар үчүн баа жеткис булактар.

Макалдардын көркөм дүйнөсү - ар бир элдин көөнөргүс бай казынасы. Алардын көркөмдүк, музыкалык да касиети бар. Кыттай кыналган уйкаштык, ой тереңдиги, параллелизм, антитеза, аллитерация, салыштыруу, метафора, ирония, юмор жагдайлары адамды ойлонтот, суктандырат, тарбиялайт. Макалдардын поэтикалык тили бай, жөнөкөй, ыдырагыс ыргагы бар. Макалдардан элдин эстетикалык ой толгоолорун, көркөм көз карашын көрөбүз.

Тува эли – түрк тилдүү элдердин бири. Алар - буддисттер. Элдин тектештигин дин түзбөйт, тил түзөт. Ошондой болсо да тува эли монголдор менен тарыхый карым-катышта болгондуктан, жогоруда айтылгандай, монгол тилинин таасири күчтүү болгонун да унутпоо керек. Ошондуктан тува макалдарында түрк макалдары гана эмес, монгол макалдары да параллель жолугарын танууга болбойт. Алардын көпчүлүгү тилдик жана маанилик жактан бирдей жолуккандары арбын. Андай окшош көрүнүштөр маданий-тарыхый өнүгүштүн жалпылыгы, тилдик тектештик, географиялык жакындык, рухий өз ара карым-катыштын, өз ара таасирдин натыйжасынан улам келип чыккан. Кыргыз макалдарынын ичинде да жалпы түрк, монгол, тува, казак, түркмөн, татар ж.б. элдерде айтылган макалдары бар. «Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө»,- деген туваларда да, монгол, бурят, калмактарда да

бар. «Жылкы кишинешип, адам сүйлөшүп таанышат», - деген макал алтай, түркмөн, якут, хакастарда, казактарда деле айтылат. «Атанын көөнү – балада, баланын көөнү – талаада», - деген макал дүйнөнүн көптөгөн элдеринин тилинде айтылат. Турмуштук тажрыйбадан туулган мындай туундулар жалпы адамзаттык макалга айланып кеткенин көрүүгө болот.

Тува тили байыркы тилдик белгилерди көбүрөөк сактаган. Орхон-енисей эстелигинин тилин «д» тили» деп коюшат, б.а. аюуну «адыг», айгырды «адгыр», күйөөнү «күдегү», тойду «тод», куйрукту «кудурук» ж.б. деп, «й» ордуна «д» айтылгандан улам байыркы эстеликтин тилин «д» тили» дешет. Демек ушул белги да тува тилинде сакталганын анын макалындагы мисалдардан да көрөбүз:

Тоткан кижээ тогду кудуруу кадыг. – Тойгон кишиге токту куйругу катуу. Тилдик жагынан салыштырып көргөндө, кыргызга бардык сөздөрү төп келет. Тод – той, кижээ – кишиге, тогду – токту, кудуруу – куйругу, кадыг – катуу. Демек тод, кудуруг байыркы орхон-енисей эстеликтеринде дал ушул калыбында жолугат. Бул байыркы белгинин сакталып калышы аны өзгө тилдерден эстеликтин тилине көбүрөөк жакындаштырат.

Сөз, билим туурасында айтылган макалдарды салыштырганда айрым түрк сөздөрүн да түшүнүү кыйынга турат, анткени көп сөздөр фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгон себептүү аларды тилдик закондордун негизинде аныктай алабыз: Чечен – менде, чечек – черде. – Чечен (дик) - менде, чечек (гүл) – жерде. Чечек сөзү кыргыз тилинде сейрек колдонулуп, кабыл алынган «гүл» иран сөзү активдүү колдонулуп кеткен. Бижектиң чидии херек, сөстүн чигези херек. – Бычактын жеткири керек, сөздүн өткүрү керек. Сөглеен сөс – керткен ыяш. – Сүйлөгөн сөз – керткен жыгач. Айтылып кеткен сөз болгон соң, ал кайра жамалбайт. Керткен жыгач да кайра калыбына келбейт.

Эл, ата мекен, тынчтык, уруш жайында айтылган макалдар кыргыз макалдарына маанилеш же жакын экенин көрөбүз: Шын сөске чон ынак, шык черге үнүш ынак. – Чын сөзгө эл ынак, чык (ным) жерге өнүш (өсүмдүк)

ынак. Бул сөзмө сөз которгондо кандайдыр оркоюп калган макал болуп турат. Муну: «Өсүмдүк нымды сүйөт, эл чынды сүйөт», - деп которгондо кыргыз макалы көздөнө түшөт. Өскөн чери төрөөн ийе, өскелерини – соңгу ийе. – Өскөн жери – төрөгөн эне, өзгөлөрүнүкү – соңку (өгөй) эне. Куш уялыг, кижичурттуг. – Куш уялуу, киши журттуу. Чаңнык дүшкенде - өрт, чаа болганда – өлүм. – Чагылган түшкөндө – өрт, жоо болгондо – өлүм.

Бийлик, байлык жөнүндөгү макалдарда ашкере манчыркоо, бой көтөрүү, жоксуздарга кыр көрсөтүү маселелери ашкереленет: Кижичөөделээр, кинчи үстүр. – Киши өйдөлөөр, кишен үзүлөр. Балык чох хөлдүң соолганы дээр, атык чок байның ядарааны дээр. – Балыгы жок көлдүн соолгону ийги, кайрымы жок байдын жоголгону ийги. Ядыны бай кээргевес. – Жардыны бай көрө албайт. Бай мен дээш, бардамнава, ядын мен дээш, муңгарава. – Баймын деп, барбактаба, жардымын деп мүнкүрөбө.

Өмүр, өлүм, жаш, курак тууралуу ойлор – бардык элдерге мүнөздүү нерсе. Тува макалдарында деле алар жөнүндө айтылган макалдар элдин турмуштук ой жүгүртүүлөрүнө жараша ар кыл маселелерди камтыйт: Дын – алдын, хүн – күзел. – Жан – алтын, күн – күсөө. Дын «жан» маанисинде кыргыздарда деле айтылат. «Тыныңа тыным кошоюн» («Эр Төштүк»). Тын сөзүн кабыл алынган «жан» сөзү сүрүп таштаган. Ал эми күзел эки морфемадан турган сөз: күзел – күзе - л. Кыргызча: күсөө – «самоо», «тилек кылуу», бирок күсөө этишинен тува тилиндегидей күсөл болуп, этиштен бул мүчө менен атооч жасалбайт. Күзел «желание», кыргыз тилиндеги «каалоо» маанисинде. Ады өлүрүнүн орнунга, боду өлзе дээр. – Аты өлгөндүн ордуна, өзү өлгөнү артык. Көчмөн заманда ат өтө жогору бааланган. Баатырлардын минген аты анын жан жолдошу болгон. «Эр Төштүктө» Чалкуйрук Төштүктүн акыл кошор, жамандыкты алдын ала билген кеңешчиси, кишидей сүйлөгөн көрөгөчү да болуп сүрөттөлөт. Эпосто Манастын Аккуласы, Семетейдин Тайбуурулу, Алмамбеттин Сараласы, Коңурбайдын Алгарасы жана башка баатырлардын тулпарлары апыртуу

менен көркөм берилет. Тувалардын бул макалында атты жандан да жогору коюшу апырткандык эмес. Көчмөн турмушта мал жашоонун негизги булагы. Кыргыз элинде карылар учурашканда: «Мал-жан аманбы?», - деп жандан мурда малды сурашкан. Ат өлүр – баглаажы артар, ада өлүр – оглу артар. – Ат өлөр – аркан артар (калар), ата өлөр уулу артар (калар). Тува тилиндеги «баглаажы» кыргызча «байлашы» маанисиндеги эле сөз. Будар кырыыр, бодаган өзер. – Буура карыыр, боточук өсөөр. Кыргыздарда бул маанидеги: «Атан өлсө тайлак бар, кому жерде калбаска», - деген макал бар.

Кижини өзер, кидис шөйлүр. – Киши өсөөр, кийиз чоюлар. Өзгө коңшу алтай, хакас макалдарындай эле туваларда да бирдей айтылган макалдар бар. Ал - кыргыздарга деле мүнөздүү макалдар: Баштай үнгөн кулакты, соннай үнгөн мыйыс эртер. – Мурда өнгөн (чыккан) кулактан, кийин чыккан мүйүз озот. Ал эми кыргыз элинде: «Мурда чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз озот», - деп жогорку макалдын дал өзүндөй айтылат. Аът болуру кулунундан, кижини болуру чажындан. – Ат болору кулунунан, адам болору жашынан. Бул макал кыргызда деле: «Болор кулун желеде жулкунат, болор уул бешикте булкунат», - деп айтылат. Арган мал семириир, аарыг кижини сегнир. – Арыган мал семирер, ооруган кишини айыгар.

Үй-бүлөө, бала-чака жөнүндө: Кижини төлүни ынак, ыт кодакына ынак. – Кишини төлүнө (баласына) ынак, ит короосуна ынак. Будуктуг ыяшка куш чыгыр, буянын өггө чон чыгыр. – Бутактуу жыгачка куш жыйылар, ырыстуу үйгө эл жыйылар. Чаңгыс кезек от болбас, чаңгыс кижини кижини болбас. – Жалгыз тезек от болбос, жалгыз кишини кишини болбос. Кешкенге демнежиир, өлгенинге ыглажыыр. – Көчкөндө жардамдашар, өлгөндө ыйлашар. Дагыр эргек тала тартар. – Бармак алаканга тартар. Кыргызда: «Кол ийрине чабат», - дейт. Ада чохта эш чок дег, аьды чокта бут чок дег. – Ата жокто эш (жолдош) жоктой, ат жокто бут жоктой. Ада чокта чартык өскүс, ава чокта бүдүн өскүс. – Ата жокто жарты жетим, эне жокто бүтүн (тоголок) жетим. Бул макал кыргызда да бар: «Аталуу жетим арсыз жетим,

эзелүү жетим эрке жетим». «Атасы жок жартылай жетим, энеси жок томолой жетим». Аьт багын мунуп билир, төрел багын кирип билир. – Ат жакшысын минип билер, төрөл (тууган) жакшысын кирип билер. Оолдуг кижии оя сөглээр, кыстыг кижии кыя сөглээр. – Уулду киши ое сүйлөр, кыздуу киши кыя сүйлөр. Ады турда, чон таныыр, аьт турда, чер көөр.- Ата турганда, эл тааныр, ат турганда, жер көөрөр. Кыргызда: «Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны», - деген макал жогорку макал менен бир эле мааниде. Кыс этке ынак, оол аьтка ынак. – Кыз жасанганга ынак, уул атка ынак. Даш калган черинге чыдар, кыс берген черинде олурур. – Таш калган жерине жатар, кыз берген жерине отурар. Элибизде: «Таш түшкөн жеринде оор», «Кыздын барар жери күйөө, буудайдын барар жери тегирмен», - деген макалдар жогорку макалга үндөшүп турат. Хүрең – дайның маңын көөр, күдээзиниң күжүн көөр. – Күрөң тайдын маңын (басканын) көөр, күйөөсүнүн күчүн көөр. Кыргызда «маң» сөзү бар:

Маң-маң-маң баскан,

Чуудаларын чаң баскан.

Ойсул ата малым бар.

Уйгурларда маң – (бас) этиш маанисинде айтылат.

Тууган, бала, кыз жөнүндө: Төрел багы аал чуду, төл багы өг чуду. – Төрел (тууган) жаманы айыл жуту, төл (бала) жаманы үй жуту. Кыштаг турда мал белен, кыс турда күдээ белен. – Кыштоо турганда мал белен, кыз турганда күйөө белен. Кыргыз элинде: «Күйөө келсе кыз даяр» түрүндө колдонулат. Боду ушкан уруг ыглавас. – Өзү жыгылган бала ыйлабайт. Кыргыз элинде да бул макал дал ушундай айтылат. Макалдардын теги бир эле, бирок сөздөрдө гана айырма бар: бод «бой», «өз» маанисинде, ушкан «учкан», «жыгылган», уруг «урук», «бала», ыгла – ыйла. Ада кижии оглун сактыр, алдын доос кудуруун сактыр. – Ата киши уулун сактар, алтын тоос куйругун сактар. Кускун кара даа болза төлүнге ынак. – Кузгун кара да болсо төлүнө ынак. Бул кыргыздагы «Карга баласын аппагым дейт», - деген

макалдын өзү.

Элдик идеалдарга байланыштуу макалдар: Кижиге экизи – хүн, кижиге багы – чылан. – Киши жакшысы – күн, киши жаманы – жылан. Кидистиң экизи салыжында, кижиниң экизи бүдүжүндө. – Кийиздин жакшысы салышында (ийленишинде), кишинин жакшысы бүтүшүндө (насилинде).

Достук жайында: Малга манаг херек, кижээ эш херек. – Малга маана (байырлоо) керек, кишиге эш керек. Эштиң эргизи эки, эттиң чаазы эки. – Эштин эскиси жакшы, эттин жаңысы жакшы. Кыргыздагы: «Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос кадырга жетпейт», - деген макалга маанилеш. Чүс кижиниң арнын көөр орнунга, чаңгыс кижиниң адын танып ал. – Жүз кишинин жүзүн көрөр ордуна, жалгыз кишинин атын таанып ал. Кыргызда: «Жүз кишини көргөнчө, бир кишинин атын бил», - дейт. Ийи дагның бажы чоок-даа болза дээшпес, ийи кижиниң аразы ырак-даа болза көржүр. – Эки тоонун башы жуук (жакын) да болсо тийишпес, эки кишинин арасы ыраак болсо да көрүшөр. Кыргызда бул макал кыска кайрылат: «Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт». Эки аьдыңны дагга кызава, эки эжиңни чокка кызава. – Жакшы атыңды тоого кыйнаба, жакшы эшинди (досунду) жокко кыйнаба. Тува тилиндеги эки «ийги» «жакшы» маанисиндеги бир сөздүн фонетикалык түрү, кыза – «кыста» маанисинде. Кыста, кыйна синоним сөздөр.

Эмгек, чеберчилик туурасында: Чаашкынны үнүш күзээр, чаглык эьтти кижиге күзээр. – Жамгырды өнүш (өнүм, өсүмдүк) күсөөр, майлуу эьтти киши күсөөр. Чиир эьттиң чаглыгы херек, кылыр иштиң деги херек. – Жээр эттин майлуусу керек, кылар иштин тези керек. Эртежи кижиге эзерлиг аьтка таваржыр. – Эртечил (эрте турган) киши ээрлүү атка жолугар. Кыргыздагы: «Эрте турган жигиттин бир ырысы артык», - деген макалга маанилеш. Сааның чох-даа бол, саваң белетке, аьдың чок-даа бол, аргамчың белетке. – Сааның жок да болсо, сабаңды беленде, атың жок да болсо аргамжынды беленде. Хөмгө шивегей херек, хөрүкке хөмүр херек. – Көнгө (териге)

шибеге керек, көөрүккө көмүр керек. Дарганга хөрүк херек, далганга омааш херек. – Дарканга (устага) көөрүк керек, талканга умаш керек.

Бекерлик, жалкоолук жөнүндө: олуттуу ойлор айтылат. Тува макалдарында айтылган ойлор кыргыз макалдарында деле жолугат, бирок алардын айтылышындагы ыкмалар, параллелдер өз өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Макалдардын эки тилде окшош жолугушу тарыхый байланыштын натыйжасы экендигин көрсөтөт.

Олутта олча чох, чыдында чыргал чок. – Отурганда олжо жок, жатканда жыргал жок. Чадаг кижээ чер ырак, чалгаа кижээ чем ырак. – Жөө кишиге жер ыраак, жалкоо кишиге жем (азык) ыраак. Шапты бижек эътке дынмас, чалгаа кижиге ишке дынмас. – Мокок бычак этке жарабас, жалкоо киши ишке жарабас. Биче чалгаа улуг чалгаага чедер. – Биче (кичине) жалкоо улуу (чоң) жалкоого жетер. Кичине жалкоо чоң жалкоолукка жеткизер маанисинде. Чашпаа кижинин сөзү хөй, чалгаа кижиниң чылдаа хөй. – Кошоматчы кишинин сөзү көп, жалкоо кишинин шылтоосу көп. Кыргызда: «Жалкоонун шылтоосу көп», - деп кыска, ток этери айтылат. Идик бакта – эжик ырак, эзер бакта – кодан ырак. – Өтүк жаманда – эшик ыраак, ээр жаманда айыл ыраак. Чалгаа кижиниң өөндө чарган ыаш чох, чалгаа кижиниң өөндө аьш-чем чох. – Жалкоо кишинин үйүндө жарган жыгач жок, жалкоо кишинин үйүндө аш-жем жок. Экиниң чуртунга ыаш чыдар, бактың чуртунга баг чыдар. – Жакшынын журтунда жыгач жатар, жамандын журтунда боо (үзүлгөн) жатар. Чалгаа кижиге часка четпес, чарык доскаар күске четпес. – Жалкоо киши жазга жетпес, жарык көнөк күзгө жетпес. Чалгаа кижиге бажым дээр, чазый кижиге сускадым дээр. – Жалкоо киши башым дээр, соргок киши суусадым дээр.

Ачкөздүк тууралуу айтылган макалдар да таамай-таасын: Чидиг кескенин билбес, чилби чээнин билбес. – Жетик (өткүр бычак) кескенин билбес, жылбик (соргок) жегенин билбес. Алзаа-даа алдым дивес, чизе-даа чидим дивес. – Алса да алдым дебес, жесе да жедим дебес. Чалгаадан сөс

үнөр, чазыйдан оор үнөр. – Жалкоодон сөз өнөр (чыгар), ачкөздөн ууру өнөр (чыгар). Харам кижинин караа күдү. – Кароо кишинин кареги (көзү) төмөн (карайт). Хайыракан ижээк дээр, харам кижичок дээр. – Аюу чээн дээр, кароо (сараң) жок дээр. Кадыг черге мал доктаавас, харам кижээ эш доктаавас. – Катуу жерге мал токтобос, кароо (сараң) кишиге эш (жолдош) токтобос. Харам кижиниң караа соок. – Кароо (сараң) кишинин кареги (көзү) суук. Хопчу хадын – сааскан, хоптак каан – каарган. – Бабыр катын (каныша, канайым) – сагызган, ачкөз каган (ажоо) – карга. Хырны тотса-даа караа тотпас. – Карды тойсо да көзү тойбос. Үрени чаңгыс дивес, олчаны эвээш дивес. – Баланы жалгыз дебес, олжону аз дебес.

Байыртан көп сүйлөгөн келжирди журт жактырган эмес. Өз сөзүнүн ээси боло албагандарды кайсы калк болсо да катуу сынга алган. Бар балаа орунсуз сүйлөгөндөн чыгарын эскертишкен: Элээрниң бажында, эзириктиң дылында. – Элээрдин (соонун) башында, эсириктин (мастын) тилинде. Эткен сөзүңгө ээ болур. – Эткен сөзүнө ээ болор. Узун эдек бутка ораажыр, узун дыл башка ораажыр. – Узун этек бутка оролор, узун тил башка оролор. Ийи ыт аразыңга сөөк кагба, ийи кижичи аразыңга сөс сөглөвө. – Эки ит арасына сөөк какпа (таштаба), эки киши арасына сөз сүйлөбө. Ыт аксыңга кирген ханзырар, кижичи аксыңга кирген човаар. – Ит оозуна кирген кансырар, киши оозу кирген жабыркар (кыйналар). Хак одындан халап үнөр, каткы сөстен хоп үнөр. – Как отундан жалын өнөр (чыгар), каткырык (шылдың) сөздөн ушак өнөр (чыгар). Кокайга кой кадартпа, хопчуга сөс дыңнатпа. – Кокуйга (карышкырга) кой кайтартпа, ушакчыга сөз тыңдатпа. Сен утканда, мен сагынганда. – Сен унутканда, мен ойлогондо. Арныңга алгаар, артыңга бактаар. – Алдыңа алкаар, артыңа боктоор. Мал алазы чараш, кижичи алазы багай. – Мал аласы жараш (жарашыктуу), киши аласы быкый (жаман). Кыргызда: «Мал аласы сыртында, киши аласы ичинде», - делет. Бул жогорку макалга тектеш. Сөс сүрөргө сөс үнөр, сөөк кагарга чилиг үнөр. – Сөз сүргөндөн сөз өнөр (чыгар), сөөк каккандан жилик (чучук) өнөр (чыгар). Кыска мааниси: «Сөздөн – сөз,

сөөктөн – чучук чыгат». Чааскаан оргаш сагыжың шинчиле, хөйнүң аразыңга сөзүң быжыгыла. – Жаңгыз отурганда оюңду ойло, көптүн арасында сөзүңдү бышыкта. Хөй сөстө олча чок, чаңгыз сөсте хор чок. – Көп сөздө олжо жок, жалгыз сөздө кордук жок. Сөзүнөн майнап чыкпагандарды, сөзү кеп, иши аз жалкоолорду сынга алган макалдарда да сөздүн сөөктөн өтөрү эки тилде тең баса белгиленет.

Дылың – биле дыт ужурба, аксың – биле аал күжүрбө. – Тилиң менен тыт (жыгач) учурба (кеспе), оозуң менен айыл көчүрбө. Кыргызда: «Оозуң менен орок орбо, артың менен машак тербе», - маанисиндеги макал менен тектеш. Кижини бактаарга, черже кирбес. – Киши боктогондон жерге кирбес (кирбейт). Теректин бүрүзү ажыг, тенектин анчыг. – Теректин бүрү ачуу, тентектин (макоонун) тили тантык. Сөөк хемдээш хемиртинге чедер, сөс сөглээш эчизинге чедер. – Сөөк кемирген кемирткисине жетер, сөз сүйлөгөн аягына жетер.

Журт мактанчак мазасыздарды байыртан маскаралап, шылдындап келген, тиешелүү сөз энчисин берген: Артык тенег адын мактаар, болбос тенек бодун мактаар. – Артык макоо атын мактаар, болбос макоо боюн мактаар. Бул макал кыргыздагы: «Ашкере жаман атын мактайт, өтө жаман өзүн мактайт», - деген эле макал.

Боду бодун билинмес, борзук калчанын билбес. – Бою боюн (өзү өзүн) билбес, борсук (кашкулак) кашкасын билбес. Караандан башка шыны чок, бодундан башка эжи чок. – Көзүнөн башка чыны жок, боюнан (өзүнөн) башка эши (жолдошу) жок. Чокта чолдайба, барда мажайба. – Жокто чолтойбо, барда маңкайба. Бул макал «Барда көппө, жокто чөкпө», - деген кыргыз макалына үндөшүп турат. Бодунуң бажында теве көрбеин, эжиниң бажында тевени көргөн. – Боюнун (өзүнүн) башында төөнү көрбөй, эшинин (жолдошунун) башында теменени көргөн. «Өз башындагы төөнү көрбөй, бирөөнүн башындагы чөптү көрөт», - деген элибиздин макалына тектеш.

Саар малдың сүттүү херек, садар малдың кырганы херек. – Саар малдын

сүттүүсү керек, сатар малдын карганы керек. Даг атты човадыр, кылыг ботту човадыр. – Тоо атты жоботор (чарчатар), кылык бойду жоботор (чарчатар). Көшкенде теве херек чок, кешкенде хеме херек чок. – Көчкөндөн кийин төөнүн кереги жок, кечкенден кийин кеменин кереги жок. Ыяш чымчаан торга тывар, кижичымчаан кижичымчаан тывар. – Жыгач жумшагын тоңкулдак табар, киши жумшагын киши табар. Кыргызда: «Жыгачтын жумшагын курт жейт, кишинин жумшагын киши жейт», - дейт. Даг көрбөйн эдээң азынма, суг көрбөйн идиң ужулба. – Тоо көрбөй этегиңди ачынба (кайрыба), суу көрбөй өтүгүңдү чечпе. Мал кижтежип тааныжаар, кижичугаалажып тааныжар. – Мал кишенешип таанышар, киши сүйлөшүп таанышар. Бул макалдар алтай, хакас, тува жана кыргыз тилдеринде бирдей жолугат. Демек бул тилдердеги макалдардын тектештигинин далили. Мындай тектеш макалдар алтай, хакас, тува жана кыргыз тилдеринде бир кыйла бар.

Тайып уजार, даянып турар. – Тайып учар, таянып турар. Кыргыздагы: «Тайгылып жыгылган таянып турат», - деген макалга маанилеш. Турза узун, тутса мөге. – Турса узун, тутса бөкө (балбан). Өжээнинг өггө хонмас. – Өчтүү (өчү бар) үйгө конбос. Эки сөзүн этке сатпас, чажыт сөзүн чагга сатпас. – Жакшы сөзүн этке сатпас, жашыруун сөзүн майга сатпас. Шывык туткан кижээ ызырар ыт өштүг, шынын сөглээн кижээ тенек кижичөштүү. – Чыбык (таяк) туткан кишиге ызырыңган (ажаан) ит өчтүү, чынын сүйлөгөн кишиге макоо өчтүү. Аштаанын уттуптур, доңганын утпас. – Ачтаганын (ач болгонун) унутуптур, тоңгонун унутпас.

Хүлбүс аткан чериден хүннүң аңнаар. – Күлбүс (элик) аткан жеринен күндө аңдаар. Аспасты туман астырар, хонмасты дүн хондуарар. – Азбасты (адашпасты) туман аздырар, конбосту түн кондуарар. Даартагы чагдан бүгүңгү өкпе дээр. – Эртенки майдан бүгүңкү өпкө артык. Кыргызда: «Эртенки куйруктан бүгүңкү өпкө артык», - дейт. Бул макал хакас, алтай элдеринде да жолугат. Мөңгүңде дат чок. – Мөңгүңдө (күмүштө) дат жок. Элибиздеги: «Алтынды дат баспайт», - деген макал да ушуга үндөш. Кел

дээн эки, бар дээн багай. – Кел деген ийги (жакшы), бар (кет) деген быкый (жаман). Чаңгыс инектиң мыйызын кагарга, муң инектиң мыйызы аарыыр. – Жалгыз инектин мүйүзүн какса (урса) миң инектин мүйүзү оорур. Элибизде: «Бир уйдун мүйүзү сынса, миң уйдун мүйүзү зыркырайт», - дейт. Булар – теги бир, тектеш макалдар. Көөп көдүрөр, терең бадырар. – Көп көтөрөр, терең батырар. Кыргызда: «Көп көтөрөт, терең батырат», - деп ушул эле мааниде айтылат. Чыткан теве аксынга камчыыл кирген. – Жаткан төө оозуна камгак кирген. Арыг кирген кижини саат дайнар, аалга кирген кижини аяк эрни ызырар. – Токойго кирген кишини сагыз чайнар, айылга кирген кишини аяк эрди ысылар. Эки аяк орук часпас, эдирек куш хөл часпас. - Жакшы ат жолдон жазбас, өрдөк куш көлдөн жазбас. Оорук кыргыз тилинде «тыл» маанисинде да айтылат: “Чалгынды калмак чалабы, оорукта Чубак калабы” («Манас»).

Кажары дилги - ле, капшагайы дийиң - не. – Амалы түлкүдөй, ылдамдыгы тыйын чычкандай. Дилги кудуруу – биле ыт мегелээр. – Түлкү куйругу менен алдайт. Хаандан хаалгачы кончуг. – Кандан каалгачы коркунучтуу. Аң оруу - хан, мал оруу – чаг. – Аң жолу – кан, мал жолу –май. Ооржу кижини коданчы ыттан коргар, тоолчу кижини уйгужу кижиден коргар. – Ууру кишини короочу иттен коркор, айтуучу кишини уйкучу кижиден коркор. Шодаң аскыр аятка каржы, чолдак бижек холга каржы. – Шодоң (шодондогон) айгыр атка каршы, чолок бычак колго каршы. Кижини аразында өрө чыдывас, ыт мойнунда хендир чыдывас. – Кишини арасында карыз жыдыбас (чирибес), ит мойнунда кендир жыдыбас. Аштай-аштай тодугга чедер, доңа-доңа чылыгга чедер. – Ачтай-ачтай тойгонго жетер, тоңо-тоңо жылууга жетер. Кыргызда: «Ач-тоюнар, тоң – жылынар», - дейт. Думчукка тулганда бызаа сугжу. – Тумшукка толгондо музоо суучул. Бул маанидеги макал кыргызда: «Ит мурдуна суу жеткенде сүзөт», - түрүндө жолугат. Күзээнин чедер, сураанын тывар. – Күсөгөнүнө жетер, сураганын табар. Мурнааның мөрүзү, соннааның шорuzu. – Мурда баргандын мөрөйү, соңку баргандын шору. Өшкү чудаанын үзер. – Эчки жутаганын (жүдөгөнүн) сүзөт. Каарган кас эдергеш, даванын

доңурган. – Карга казды ээрчип, таманын тондурган. Кыргызда: «Казды туурап карганын буту сыныптыр», - деген кеп бар. Булар – маанилеш эле макалдар.

Соңгу тевениң чүгү аар. – Соңку төөнүн жүгү оор. Далай дүвүнге хол четпес, Танды бажыңга аргамчы четпес. – Деңиз түбүнө кол жетпес, Танды башына аргамжы жетпес.

Бул макалдагы далай сөзү байыркы орхон эстелигиндеги «талуй» сөзү менен тектеш. Күлтегин эстелигинде: талуика кичиг тегмедим, - деңизге бир аз тийбедим (жетпедим), - дейт. Ушундай эле тува макалында: Далайга дамды дуза. – Деңизге тамчы пайда, - дегенде «дуза» орхон эстелигинде туза//тоза «пайда» маанисинде айтылган. Муну «Тамчы тамса да көлгө пайда», - деп алса ылайык болор эле. Үннүң чаражы хекте, үнүштүң чаражы чечекте. – Үндүн жарашы (көркү) күкүктө, өнүмдүн жарашы (көркү) чечекте (гүлдө).

Булуттан кортпа, бурганга тейлеве. – Булуттан коркпо, бурканга сыйынба. Чут болурга ыт семириир, аарыг болурга лама байыыр. – Жут болгондо ит семирер, оору болгондо лама байыр. Тувалыктар буддисттер болгондуктан лама, бурканга каршы бир кыйла элдик макалдар жаралган. Кыргызда: «Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет», - деген макал айтылат. Хуурактар көвүдээрге, ядараарының демдээ; кулун, чава көвүдээрге, байыырының демдээ. – Куурактар (ламанын алдындагы окуучулар) көбөйгөндө жарды арбыйт, кулун, жабагы көбөйгөндө бай арбыйт. Төнгүр лама төлгө каржы, төрөөн өшкү ытка каржы. – Төнгүр лама төлгө (балага) каршы, төрөгөн (тууган) эчки итке каршы. Эртемге чоох кижги бургандан ырак. – Илимге жуук киши бургандан ыраак. Ядамыкты бурган көрбөс. – Жардыны буркан көрбөс. Бурган чокта оруг ажык. – Буркан жокто жол ачык. Үлегер сөсте нүгүл чок, үер сугда балык чок. – Үлгүлүү (макал) сөздө жалган жок, үйөр сууда балык жок. Чөремеде сөөк чок, чөптүг сөсте буруу чок. – Ич этте сөөк жок, чын сөздө өөн жок. Үзер буга мыйыс дөгээр,

үлегер билбес күш дөгээр. - Сүзөр бука мүйүз кезейт, сөз билбеген муштум кезейт. Чептийи эжип өөренир, чеченни сактып өөренир. – Жипти эшип үйрөнөт, чечендикти сүйлөп үйрөнөт. Кыргызда: «Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот», - деген макалга мааниси туура келет.

Эртем чокта, эртен база дүн. – Билим жокто таң да түн. Элибизде: «Билимдүүнүн түнү – күн, билимсиздин күнү – түн», - деген ушуга маанилеш макал айтылат. Үжүк билбес кижини үнү чоктан дора. – Сабатсыз киши сакоодон (дудуктан) жаман. Ээремниң дүвү ырак, эртемниң дөзү ырак. – Деңиздин түбү терең, билимдин тамыры терең.

Дегеле кандай тематикадагы макалдар болсо да, турмуштук көрүнүштөрдү чагылдырат. Тува макалдарында да аздан көп болору, тоодой жалганды томуктай чындык жеңери, адилеттик ийилсе да сынбай турганы, өмүр карыса да өч карыбасы, сараң адамдын ачкөздүгү ашкереленет.

Дамырактар чыылгаш хем болур, тарамыктар чыылгаш күш болур. – Булак жыйылып дайра болор, чачылган жыйылып айла (күч) болор. Хөй мегелетпес, хөлеге туттурбас. – Эл алдатпайт, көлөкө туттурбайт. Арга ыяшты хат шимчедир, ажилчы чонну шын шимчедир. – Даракты жел толкутат, элди чындык толкутат. Эгейни кетпеске соок болур, эргини билбеске соора болур. – Тон кийбесең үшүүрсүң, өткөндү билбесең мүргүүрсүң. Чон оруу чоон. – Эл жолу ээн. Даг дег караны довух дег ак базар. – Тоодой караны томуктай ак жеңет. Бул макал түшүнүктүү болгону менен «Тоодой жалганды томуктай чындык жеңет», - деген эле маанини камтыйт. «Ак ийилет – сынбайт», - деген эле мазмундагы сөз. Куш уязына ынак, кулун иезинге ынак. – Куш уясына ынак, кулун энесине ынак. Чаштанчыдан өрт үнер, чаашкындан үер үнер. – Учкундан жалын тутанат, жаандан үйөр чыгат. Чорук багы – чаа, сөс багы – чаргы. – Жортуулдун жаманы – жоо, сөздүн жаманы – талаш-тартыш. Назын кырыыр, өжөөн кырывас. – Өмүр карыыр, өч карыбас. Улуг дээш, өөрүп болбас, биче дээш, өкпелеп болбас. – Көп деп өрөпкүбө, аз деп өпкөлөбө. Бул макалга бизде:

«Барга көппө, жокко чөкпө», - деп айтылган макал маанилеш. Сөздөр ар башка айтылганы менен мааниси бир. Чок кижичогуна чалынмас, бай кижичогуна пөкпөс. – Жок жогуна жалынбас, бай барына тоюнбас. Кижичогуна өлүр, алдар өлбөс. – Адам өлөр, атак өлбөс.

Арның бодава, адың бода. – Ажарыңды ойлобо, атыңды ойло. Хырны мурнаан, ады соңнаан. – Кардыңды мурда ойло, атыңды соңунан ойло. Куш оглу каяа-даа ухар, кижичогуна төлү каяа-даа чоруур. – Куш баласы кайда барса да учар, адам баласы кайда болсо да барар. Өшкөн от кывар, өлгөн кижичогуна турбас. – Өчкөн от жанат, өлгөн турбайт (тирилбейт). Човаары дүргөн, чыргаары оожум. – Жоготуу бат, жыргаары жай. Шаг шаа – биле турбас, чавылдак көгү – биле турбас. – Убакыт узабай турбас, өлөң көк бойдон турбас. Булут аразындан хүн караа чылыг, улус аразындан ие караа чымчак. – Булут арасынан күн көзү жылуу, эл арасынан эне көзү жумшак (жылуу).

Эне, ата, бала тууралуу макалдардын тарбиялык мааниси чоң. Баланын кыял-жоругу, жүрүм-туруму кайсы калкта болсо да окшош. Жоксуз, жетим жесирге каралаш болууга, эне-атаны, элди сыйлоого карата айтылган тува макалдары ынтымак, достукка үндөп, жакшылыкка багыттайт: Авага ажы-төлү артык, аңчыга алды-киш артык. – Ата-энеге бала артык, аңчыга калтар-киш артык. Ава кижичогуна төлүм дээр, ажы-төлү шөлүм дээр. - Ата-эне балам дээр, бала талаам дээр. Кыргызда: «Атанын көөнү балада, баланын көөнү талаада», - деп айтылат. Чеңнээш чокта хол соок, чеңге чокта чем соок. – Жең жокто кол суук, жеңе жокто аш суук.

Кырган ат орук часпас. – Картаң ат жолдо адашпайт. Улугну күндүлээр, уругну азыраар. – Улууну урматтаар, кичүүнү асыраар. Чаваа аътты түредип болбас, чаш кижичогуна коргудуп болбас. – Жабагыны токуп болбойт, жаш баланы коркутуп болбойт. Чавааны шаварга аксаар, чашты аттынарга ыглаар. – Жабагыны чапсаң аксаар, жашты (баланы) ызалантсаң ыйлаар. Чааш дээш базынма, чавыдак дээш шоотпа. – Жашты таарынтпа, байкушту басынтпа. Тоткан эник эзип ээрер, доруккан оол иезин чаңчаар. – Тойгон күчүк ээсине

үрөөр, торолгон уул энесине күлөр. Өскүзүндөн өлбөс, чаңгызындан чалынмас. – Жетимдиктен өлбөс, жалгыздыктан жалынбас. Дагның бедиинден туман ыравас, даңгырактының чүрээндөн ырак ыравас. – Тоонун бетинен туман ыраактабас, сүйгөндүн жүрөгүнөн ынак ыраактабас. Эвилең кижээ чон ынак. – Элпек кишиге эл ынак. Хатчыл черниң ыяжы илдең, кайгал эрниң караа илдең. – Шамалдуу жер жыгачынан билинет, шайдоот эр көзүнөн билинет. Кыдыг мал мал боор, кыдыг кижжи кижжи боор. – Арык мал мал болор, арыган киши киши болор. Каң сугга кадар, кижжи баргээ кадар. – Болот сууда чыңалат, киши жокто чыңалат. Демниг сааскан теве тудуп чиир. – Чогулган сагызган төө тутуп жейт. Муң лаң орнунга чүс эштиг чор. – Миң сомдун ордуна жүз эштүү (жолдоштуу) бол. Бул макал кыргыз элинде: «Жүз сомун болгуча жүз жолдошун болсун», - деп айтылат. Бирок бул макал кыргыз тилине орус тилинен калька болуп кирген. Эки кижээ эш хөй, эки аьтка ээ хөй. – Жакшы кишиге эш көп, жакшы атка ээ көп. Эштигде хөглүг, эптигде күштүг. – Эш барында көңүлдүү, эп барында күчтүү. Чидиг балдаа ыяш чымчак, чиге кижээ шириин чымчак. – Курч балтага жыгач жумшак, сезимдүүгө ар сөз жумшак.

Кижжи экизи найыралда, аьт экизи мунушта. – Киши жакшысы достукта, ат жакшысы сапарда. Сагышты ыры – биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар. – Ой ыр менен ачылат, жөндөм эмгек менен ачылат. Эки кылган ажыл – элөп чийтпес алдар. – Жакшы кылган иш – жактап жеткис даңк. Довурактан тодар, малгаштан байыыр. – Топурактан тоёр, сугаттан байыр. Алгының чымчаа идээзинде, аьттың чаажы ээзинде. – Теринин жумшагы, талкыдан, аттын жакшысы - ээсинен. Ажылдан дескен түрегге дүжер, билигден дескен чазыгга дүжер. – Иштен качкан түйшүккө түшөр, билимден качкан азапка түшөр. Хол шимчээрге хырын тодар. – Кол кыймылдаса, карын тоёр. Кыргызда: «Колу кыймылдагандын оозу кыбырайт», - дейт. Дус чокта амдан чок, тура чокта күш чок. – Туз жокто даам жок, көңүл жокто күч жок. Тараалыгда тодуг, дагаалыгда сергек. – Жер жыртсаң токсун, короз барда

сергексиң. Холу шимчээр – хырны тодар, хоозун чугаа – хүн бадар. - Колуң иштесе кардың тоёр, бабырай берсең - күн батар. Ажын соонда аьш-чем амданныг. – Иш соңунда аш таттуу. Кул кижиг ыглаар чай чок, курттуг өшкү оьтгаар чай чок. – Кул киши ыйлаар жай жок, курттуу эчки оттор жай жок.

Эки дарган эргээн какпас, уран кыс удаазынга ораашпас. – Жакшы уста жаздым урбас, уз кыз учугун чаташтырбас. Эки эзер аьтка чараш, эскит чок тиг хепке чараш. – Жакшы ээр атка жарашат, жакшы сайма кийимге жарашат. Кадарчыга даянгыыш херек, хаалгага сепчи херек. – Койчуга таяк керек, каалгага тутка керек. Оттулбаска – хайынмас, олуарга – бүтпес. – От жакпай эрибес, отургандын иши бүтпөс. Саасканның караа чаарда, чазыйның караа чагда. – Сагызгандын көзү жоордо, соргоктун көзү майда. Алыры амыр, бээри берге. – Аларда мемиреп, берерде жебиреп. Калбак кезек от чуду, харам кадай өй чуду. – Жалпак тезек от жуту, сараң аял үй жуту. Хоп хорандан хоралыг. – Ушак уудан жаман. Тува тилинде хоп – ушак, хоран – уу. Сөздөр башка болгону менен мааниси бир макалдар. Кургаг ыяш чулук чок, хоозун чугаа дуза чок. – Кургак жыгачта шире жок, кургак сөздө пайда жок.

Хөөрем чорук көвүк ышкаш. – Көп сөз көбүк окшош. Чугаа көвүдеди, хой ырады. – Өзү бабырады, кою арылады. Дурту кыска, туразы улуг. – Бою кыска, ою – асманда. Күштүг мен дээш хөрээң чайба. – Күчтүүмүн деп көйрөндөнбө. Бодунну богдага бодава, эжиңни эникке бодава. – Боюнду (өзүндү) ыйыкка санаба, эшинди (жолдошунду) күчүккө санаба. Баштай ушкан эжин каттырбас. – Мурун жыгылган жолдошуна күлбөс. Улуурчак кижиден угуза чок идик дээре. – Улуусунган кишиден улагада өтүк артык.

Чүрээ чок кижиг каткыжы, сүдү чок мал эдиген. – Арсыз киши күлкүчү, сүтү жок уй мөөрөк. Чораан черинге шончактыг, берген черинге балалыг. – Жүргөн жериң жалаа, барган жериң балаа. Аьды чүгүрүк мактадыр, ады чүгүрүк хоптадыр. – Аты күлүк макталар, аты даңктуу сактанар. Хүндүлээрге хүнге оран, мактаарга башка олуар. – Урматтасаң күлгө чабар, мактасаң

башка чыгар. Шевер кижии мактадыр, чевен кижии бактадыр. – Чебер киши макталат, жаман киши боктолот. Каржы кижиниң таныжы эвеш, каралыг кижиниң сагыжы амыравас. – Орой кишинин таанышы аз, ойчул кишинин ою наз. Өөрзек мал киштеген, өкпежи уруг ыглагак. – Үйүрсөк мал кишинеген, өпкөлөгөн бала ыйлаган. Өңгүрнүң оңары белен, өжештиң чарлыры белен. – Өңдүүнүн оңору бат, өчөшкөндүн айрылары бат. Кыргыздагы: «Өтө кызыл бат оңот», - деген макал менен тектеш. Бүргег дээр аязыр, келген кижии чанар. – Бүркөк күн ачылар, келген киши (мейман) кайтар.

Пар ыяш хөөлүг, бак кижии балалыг. – Күйгөн жыгач көөлүү, жаман киши жалаалуу. Бак келзе туттунма, эки келзе салдынма. – Жамандык келсе тутунба, жакшылык келсе куткарба (качырба). Ады арт ажа бээр, сураа суг кеже бээр. – Аты ашуу ашкан, сурагы суу кечкен. Кыргыз тилиндеги «даңкы таш жарган» маанисинде. Хоюган аьттың караа көскү, кортук кижиниң кулаа дыңнангыр. – Үркүнчөөк аттын көзү көрөгөч, коркок кишинин кулагы сергек. Бул макал кыргыздагы: «Коркконго кош көрүнөт», - деген макалга маанилеш.

Хомудаачалга сөс аар, кошкакка дүк аар. – Таарынчакка сөз оор, алсызга түк оор. Чүвезин оорлаткан кижии чүс каралыг. – Уурдаткан жүз кишиден көрөт. Кыргыз тилинде: «Алганда бир жазык, алдырганда миң жазык», «Алдырган анасынын койнун ачат», - деген макал айтылат. Алгы чугазы орлур, сөөк чугазы сыйлыр. – Жука тери айрылар, жука сөөк сынар. Олут улузу чугаалажып хөөрээр, чорук улузу ырлажып хөөрээр. – Үйдө – сүйлөшүп, жолдо – ырдашып. Хаак баштаан тевени өшкү кайгаар, хая кырлаап өшүкүнү теве кайгаар. – Тал башын жеген төөгө эчки таң калат, зоого чыккан эчкиге төө таң калат. Өдүрээн часса-даа хөлүн часпас. – Өрдөгүн жазса да (жаза атса да), көлүн жазбаган (жаза атпаган). Далашкан күске сүтке дүжер. – Шашкан чычкан сүткө түшөр. Чаваа - даа бол, аьды херек, чалчай-даа бол, эзери херек. – Жабагы болсо да аты керек, жалжагай

болсо да ээри керек. Чолдак-даа болза, кудруг шинчилик, чок-даа болза, бай шинчилик. – Чолок да болсо куйрук, жок да болсо бай. Хүннүн аалчы күндү чок. – Күндө келген коноктун кадыры жок. Өлгүжеге үн харам, элээжеге эт харам. – Өлгүчө үнүндү сакта, эскиргиче буюмунду сакта.

Эки эзир тевер, кускун, сааскан дойлаар. – Жакшы бүркүт алар, кузгун, сагызган тойлор. Азаның бичези кежээ. – Шайтандын кичинеси жаман. Паш дүвинден өкпе тыппас. – Сорпо түбүнөн өпкө таппайт. Чүсте балыг чүс хонгаш экириир. – Жүздөгү жара жүз күндө айыгат. Көрбөөн койон пар дег, чорбаан орук үт дег. – Көрбөгөн коён жолборстой, баспаган жол тозоктой. Одучунуң караа чечекте, орланның караа таңдыда. – Эмчинин (дарыгердин) көзү чечекте (гүлдө), уландын көзү тайгада. Маадырны чон тывар, маанайны лама тывар. – Баатырды эл табар, сыйынганды лама табар. Чыртаан эдер дээш согурартып алган. – Чылпагын алам деп, көзүн олуп алган. Мал дилээнде – бедиг үнөр, надарлаанда – өглер кезиир. – Мал тилеген өргө чыгар, белек издеген үй кыдырар. Бурган чокта лама калчаарар. – Буркан жокто лама бийлейт. Бул кыргыздагы: «Өрдөк жокто чулдук бий», - деген макалга маанилеш. Чараанда саяктаар, чадараанда хамнаар. – Жооруганда жорголор, жарды болгондо кам (бакшы) болор. Мурнун хынаар, сооң иетээр. – Алдыңды абайла, артыңды байка.

Тувалыктар буддизм динин туткандыктан, аларда буркан, лама жөнүндө макалдар жаралган. Алардын ач көздүгү, эл-журттан алдым-жуттумдук менен алган олжо-буйласы жөнүндө таамай айтылган сөздөр арбын. Ошондой эле шаманизм да болгон себептүү хам (бакшы) жөнүндө да макалдары жолугат. Демек тувалардын турмушунда, диний көз караштарында эмне болсо, ошолордун баардыгы макалдарда чагылдырылган. Андай макалдар кыргыздарда деле жолугуп, молдо, бакшыларга карата айтылган өткүр макалдар жетишерлик. «Чала молдо дин бузат», «Өлөңдүү жерде өгүз семиз, өлүмдүү жерде молдо семиз», «Сопусу «сүф» дейт, бакшысы «бак» дейт», «Сопу согон жебейт, жесе, кабыгын да койбойт».

Тува тилинин өз өзгөчөлүктөрү болгон соң, макалдарында да кыргыз окуучусуна бүдөмүк сөздөр, түшүнүксүз ойлор жолугат. Аларды сөздүк же орусча котормосу аркылуу маанисине карата түшүнүүгө туура келет. Ар бир түрк тилинин өзүнүн мүнөздүү белгилери болгондуктан, аларды эске албай коё албайбыз. Макалдардын тектештигинде анын маанилик жагы туура келеби, ошол жагына да басым жасоо керек.

Тилдик жагы канчалык жакын болсо, макалдардын окшоштугу да ошончолук жакын болот. Алтай тили менен кыргыз тили жакын болгондуктан котормосуз, кыйынчылыксыз оңой эле түшүнүүгө болот, анткени фонетикалык да, грамматикалык жагы да өтө жакын. Ал эми тува тилинде монголизм, байыркы белгилердин да сакталышынан улам бир кыйла кыйынчылыкка дуушар болобуз. Ошондой болсо да, теги бир тилдердин түбү бир болгондуктан, алардын законченемдүү туура келүүлөрүн тилдик жактан аңдап алуу кыйындыктарды жеңилдетери белгилүү. Жөнөкөй эле көрүнгөн мисалды алсак: Ие көрбээнин кызы көөр, ада көрбээнин оглу көөр. Созулма үндүүлөр катышкан көрбээнин «көрбөгөнүн», көөр «көрөр», ада «ата», оглу «уулу» болуп жолугушу фонетикалык туура келүүлөр менен түшүндүрүлөт.

Дагыр эргек тала тартар. Бул сөзмө сөз келсе: «Бармак алаканга тартар», болмок, бирок бул кыргыз макалдарынын табиятынан алысырак болгон себептүү кыргыз тилиндеги «Кол ийрисине чабат» дегенге туура келет. Бул эки макалды тектеш эмес деп айтууга болбойт, булар – теги бир, маанилеш эле макалдар.

Корутунду

Кыргыздардын тарыхый өмүр сүргөн аймактары Түштүк Сибирь жана Теңиртоо чөлкөмүндө өткөндүгүн тарыхый-этнографиялык жана элдик оозеки чыгармалар тастыктайт.

Дүйнөдө тилсиз, ырсыз, каада-салтсыз калк болбогон сыңары макалсыз да эл болбойт. Байыркы замандарда эле чыккан макалдар муундан – муунга өтүп, мурасталып келген. Ар калктын макалы өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Анын качан жаралганы белгисиз, авторлору дайынсыз. Ошондой эле анын жаралып жатканы али да токтой элек. Ар бир доордун мүнөзүнө жараша макалдар жарала берет. Макалдардын жаралыш процесси – үзгүлтүксүз көрүнүш. Шыктуу, таланттуу адамдардын учкул сөздөрү эл тарабынан кабыл алынып, улам такталып, көркөмдүгү артып, элдик макалга айланат.

Макалдарды өзгөрбөй алгачкы калыбында эле тура берүүчү сенек нерсе катары кароого болбойт. Турмуш, заман өзгөрмөлүү болгондуктан, шартка ылайык айрым макалдар да өзгөрүүгө дуушар болот. Мындан миң жылдар мурда кандай айтылса, ошол калыбында айтылып калган макалдар да кездешет. Кээ бир макалдар формасы жагынан да, маани-мазмуну жагынан да башка элдердин макалына өтө жакындыгы байкалат.

Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыгы алардын этногенезинин бир экендиги менен түшүндүрүлөт.

1. Тарыхый басып өткөн тажрыйбанын жалпылыгы, тилдик, этникалык тектештик, экономикалык маданий алака байланыштар, бири-бирине оошуу аркылуу макалдарда окшоштуктар келип чыккан. Коңшу турган элдер менен гана эмес, аймагы миңдеген чакырым алыстыктагы социалдык, географиялык чөйрөсү башка элдер менен дагы элдердин макалынын окшош болуп калуусу көп эле жолугат.

Макалдар - бул тилдик кубулуш. Анткени ал ошол тилдин грамматикалык закондоруна баш иет. Макалдар – философиялык кубулуш.

Анткени алар акыл – ой жыйындысын чагылдырат. Макалдар- фольклордук кубулуш. Анткени макалдар белгилүү бир тилдик закондордун негизинде түзүлгөн ой-пикир, түшүнүктүн ийине келтирилген формасы.

2. Байыркы түрк элдеринин башка элдер менен байланышы болгондугун византия, рим тарыхчыларынын дарек-баяны, ошондой эле орхон-енисей алфавитинин башаты да арамей жазуусуна барып такала тургандыгы менен далилденет. Ошондуктан ал байланыштардын алкагын алыскы замандардан издөө да зарылдыгы туулат. Ушул багытта тарыхчылар, тилчи, адабиятчылар да изилдөө иштерин жүргүзүп келет. Өзгөчө элдик оозеки чыгармаларды, жакындыгы бар же окшош кубулуштарды салыштырып изилдөө маанилүү жыйынтыктарды берет.

Байыркы түрк жазма эстеликтери – бүткүл түрк элдеринин жазмасынын байыркы башаты, орток дөөлөтү. Андагы салыштыруулар, туруктуу сөз айкаштары, таамай, так айтылган ойлор чечен сөздөрдүн алгачкы үлгүсүндөй туюлат. Жазмада: «Кедей элди бай кылдым, аз элди көп кылдым», - деген сөздөр «Манас» эпосундагы «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым», - деген VIII кылымдын жаңырыгы менен үндөшүп турат. Ошол эле жазмада: «Каның суудай жүгүрдү, сөөгүң тоодой жатты», - дейт. «Манаста»: «Кан акканы суу болду, эр өлүгү тоо болду», - деп сүрөттөлөт.

Эстеликте: «Табгач элине бек уруу уулуң кул болду, сулуу кызың күң болду», - дегенге кыргыздагы: «Эркегиңди кул кылам, катыныңды тул кылам», - деген окшош ойлордун бир нукта тургандыгы кылымдарды аралап жашап келген байыркы башатыбыздын тектеш экенин далилдейт.

3. Батыш менен Чыгыштын байыркы байланыш изи кандайдыр даражада кыргыз макалдарында да байкалат. Тарыхчылардын пикиринде б.э.ч. III кылымдан б.э. V кылымына чейинки мезгилди гун доорунун улуу көчүнүн I этабы деп карайт. Демек бул доордо улуу көч Африканын түндүгүнө чейин жеткен.

Византиялык элчи Земархтын Орхондогу Истеми каган менен

жолугушу, андан кийинки Батыштын Чыгыш менен байланыштары бул жагдайда али изилдөө иштери арбын экендигин көрсөтөт. Антикалык афоризмдердин авторлору белгилүүлөрү да, элдик болгондору да бар. Демек учкул сөздөрдүн, макалдардын да авторлору белгилүү эле адамдар тарабынан айтылып, алар эл ичине тарап, жазмасы жок элде жалпы элдик рухий казынага айланып кетерин билдирет. Кызык жери антикалык философтордун жазгандары адабияты оозеки жашаган кыргыздардын макалдары менен үндөшүп турганында болуп жатат: Молодому – готовить, старому- потреблять (52,45). –Жаш келсе –ишке, кары келсе- ашка. Люди встречаются, а горы не могут (52,23).- Эки адам көрүшөт, эки тоо көрүшпөйт. Ворона вороне глаз не выклюет (52,101). –Карга карганын көзүн чокубайт. Умному достаточно одно слово (52,258).- Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз. Бул макал алтай, хакас, тува тилдеринде да ушул эле мааниде жолугат. Слушай много, говори мало (52,287). -Көп ук, аз сүйлө. Куй железо пока горячо (52,292). -Темирди кызуусунда сок. Мындай дал келүүлөр турмуштук окшоштуктардан келип чыгып, эч кандай карым-катышы жок калктарда бирдей эле макалдардын жолугушун кокустук деп эсептөөгө болбойт. Ошондой эле байланыштардын натыйжасында да окшоштуктардын ошуп киришинин натыйжасы экенин белгилөөгө туура келет.

4. Байыркы түрк башаттарынын бири - Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит түрк» эмгеги.

XI кылымдын атактуу аалымы - Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит-түрк» китебинде да камтылган макалдар түп нускасында жана кыргызча котормосу менен берилип, кыргыз макалдарына окшоштуктары салыштыра каралды. Ошончо кылым арыткан макалдардын бүгүнкү күнгө чейин тектеш элдерде сакталып келиши макал сөздүн жашоосунун туруктуулугуна күбө болот. «Диванда»: «От дегенден ооз күйбөйт», «Түлкү ийнин карап үрсө, котур болот», «Кандын иши чыкса, катындын иши калат», «Бөрүнүкү – орток, кузгундуку куу жыгачтын башында», «Андыз болсо ат өлбөс», «Эки

тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт», « Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт», « Коркконго кош көрүнөт», « Ит каппайт дебе, ат теппейт дебе», «Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт» маанисиндеги макалдар кыргыздын макалдарынын эле өзү. Түбү бир түрк элдеринде мындай макалдардын окшоштугу – тектештиктин натыйжасы.

Ар бир элдин макалынын жаралышынын өзү өтө татаал, кыйын маселе. Ал кандай шартта жаралды, кандай тарыхый окуялар себепкер болгон, кайсы заманды чагылдырат, булар – оозеки жашагандыктан, биз алардын ошол элдин турмушу менен жуурулушуп турганын жалпы жонунан баамдайбыз. Элдин тарыхы менен байланышы байкалса, ошол доордун натыйжасында пайда болгондорун билебиз. «Таарынсаң, Таласка бар!», - деген макал кыргыздардын Алтайдан Таласка кетүүсүнө, б.а. келген жериңе кет деген мааниде айтылган болуу керек. «Барар жериң Балкан тоо, а да биздин көргөн тоо», - деген макалдагы Балкан тоосу бекер эскерилген жери жок. Демек, кыргыз жоокерлери да жоокерчилик заманда ал жакка барганынан кабар берет.

5. Түштүк Сибирдеги алтай, тува, хакастардын макалдары менен кыргыз макалдарындагы жакындыктар, окшоштуктар, жалпылыктар алардын тарыхый тамыры, генезиси бир экендигин көрсөтөт.

Кыргыздар Түштүк Сибирде жана Теңиртоодо болгон учурларындагы макалдардан эки нерсени байкоого болот: биринчиден, алтай, хакас, тувалар менен коңшу же бир аймактарда аралаш болуп, ошондогу макал, лакаптар азыркыга чейин байыркы маанисинде сакталып калган; экинчиден, Теңиртоодо кыргыздар казак, өзбек, уйгурлар менен жамаатташ болгондуктан макал, лакаптар бири-бирине оошкон.

Мындагы бир жагдайды эске алуу зарыл. Орто Азияга араб, иран элементтери арабдардын бул аймакты каратып алып, ислам маданиятынын таралышы менен байланышкан. Ошондуктан айрым макалдардын Түштүк Сибирь элдеринде жолукпашы толук ыктымал. Аларга исламдын таасири

тийбегендиктен, араб, иран сөздөрүнөн дээрлик сырткары турушат. Аларга тунгус-манжур, монгол тилдеринин таасири тийгендиктен, лексикасында да олуттуу айырмачылыктар келип чыккан. Тарыхчылардын маалыматы боюнча арабдардын Орто Азияны басып алуудагы жортуулу Таластан ары Чыгышка өткөн эмес. Ошондуктан Түштүк Сибирдеги түрк уруулары ислам дининин таасиринен тышкары калышкан.

6. Кайсы заманда болсо да эл менен эл катнашта болгон соң, тил катнашсыз калбайт. Ойдун сырын тил ачкандыктан, элде болгон акылмандык бири-бирине оошпой да, жукпай да кое албайт. Алтай, кыргыз тили өтө жакын болгондуктан, макалдары да хакас, туваларга карганда түшүнүктүү. Бирдей эле айтылган макалдар алардын тектештигин айкындайт: «Жесе дагы май жакшы, жебесе да май жакшы, берсе дагы бай жакшы, бербесе да бай жакшы», «Ийилген башты кылыч кеспейт», «Бай сыйлап берсе сыйрып алат», «Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы», «Жакшы кишиге бир сөз, жаман кишиге миң сөз», «Өчкөн от күйбөс, өлгөн киши тирилбес», «Ач кадырын ток билбейт, жок кадырын бар билбейт», «Чычканга түк бүткөн сайын калтырайт», «Керектүү таштын оордугу жок», «Кыймылдаган кыр ашат», «Жамандын колуна бергенче, жакшынын жолуна сал», «Жаман аял «кетем» деп коркутат, жаман эр «өлөм» деп коркутат», «Бир ит көрүп үрөт, бир ит көрбөй үрөт», - өңдүү толгон макалдар алтай эли менен кыргыздардын генезиси, тилдик, адабий жакындыгы өзгөчө орунда турарын көрсөтөт .

7. Хакастарда да тилиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөрүн эске албаганда, кыргыз макалдары менен маанилеш, теги бир макалдар арбын: «Жаман тондун бити ачуу, жаман кишинин тили ачуу», «Өлгөн инек сүттүү, өлгөн киши жакшы», «Суу менен, от менен ойнобо», «Жылан ийрисин билбейт», «Аш ээлүү, баш мээлүү», «Таш түшкөн жеринде оор», «Тандаган тазга жолугат», «Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт», «Өйдө чыксам өбөк бол, ылдый түшсөм жөлөк бол», «Сыйлашарга жат жакшы,

ыйлашарга өз жакшы» - маанисиндеги макалдар менен бирге, азыркы кыргыз тилинде жолукпаган хакастарга мүнөздүү макалдары да бар. Бардык макалдардын эки элде бирдей тектеш боло бериши мүмкүн эмес. Ошон үчүн эки башка тил, эки башка өзгөчөлүк.

8. Тувалардын макалдарында да кыргыз макалдарына тектеш макалдар жолугат. Тувалардын тили байыркы түрк тилинин белгисин сактоо менен бирге монгол лексикасын көп кабыл алган. Ошондуктан тува макалдарын түшүнүү бир кыйла кыйын. Ошондой болсо да фонетикалык өзгөчөлүктөрү адистер үчүн анча татаал эмес: Ат өлүр – баглажы артар, ада өлүр – оглу артар. - «Ат өлөр, байлоосу артар (калар), ата өлөр – уулу артар (калар)». Боду ушкан уруг ыглабас. – Кыргыздагы: «Өзү жыгылган бала ыйлабайт», - деген эле макал. Бир тек. Тоткан кижээ тогду кудуруу кадых. Бул макалды сөзмө сөз которгондо: «Тойгон кишиге токту куйругу катуу»- болот. Бирок мааниси кыргыз тилиндеги: «Тойгон кишиге токтунун куйругу топурак татыйт»,- деген макалга туура келет. Жогорку тува макалдарындагы сөздөр түрк сөздөрү: тод – той, кижээ – кишиге, тогду- токту, кудуруу- куйругу, кадыг- катуу. Баштай үнгөн кулакты, соңнай мыйыс эртер.- Мурда чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз озот. Ада чохта чартык өскүс, ава чохта бүдүн өскүс.- Ата жокто жарты жетим, эне жокто бүтүн жетим. Бул кыргыздын: «Аталуу жетим арсыз жетим, энелүү жетим эрке жетим»,- деген макалы менен теги бир. Ады турда, чон таныыр, ат турда, чер көөр.- Атаң барда, эл тааны, атың барда жер тааны. Мындай мисалдар арбын. Демек тектештикте сөздөрдүн маанисине гана эмес, макалдын жалпы маанисине назар салуу керек.

Байыркы замандарда тектеш тилде сүйлөп, бирдей турмуш кечирген, учу – кыйырсыз аймактарга тараган түрктөрдүн турмуш салтында, өнөрүндө, элдик оозеки чыгармаларында орток нерселердин сакталышы байыркы замандагы байланыштардан улам келип чыккан. Тарыхый тамыры бир алтай, хакас, тува жана кыргыз элинин макалдарынын бири-бирине жакындыгы

алардын этникалык алакалары менен байланышкан. Ар элдин макалы өзүнүн тилдик закондорунун негизинде калыптанган. Аталган элдердеги айрым макалдар бири бирине мааниси жагынан толук дал келип, же кээ бир сөздөрүндө гана айырмачылыктар болот. Демек бирдей эле окуянын бул тилдерде окшош чагылдырылышы анын тарыхый тамырынын бир булактан чыккандыгын билдирет. Ушул жагдайлар бул элдердеги тилдик, этнонимдик гана жакындыкты көрсөтпөстөн, адабий булактардын да, анын ичинде макалдардын тектештигин билгизе турган маалыматтарды берерин изилденген маселелер, мисалдар көрсөтүп турат.

9. Каралган тилдердеги макалдар - турмуштук туунду, турмуштук жалпылык макалдардын жалпылыгына алып келет. Тектеш элдердин теги бир макалдарын кимиси кимисинен алганын ажыратуу кыйын, алар – жалпылыкты түзгөн, биринен бирине өткөн орток дөөлөттөр.

Салыштырылган тилдердеги макалдардын жалпылыктары менен бирге өзгөчөлүктөрү да бар: ал – ар бир элдин тилдик, диний, коомдук, каада-салт, жаратылыш шартына ылайык жаралган макалдар. Ошондой эле образдын курулушунан, реалдуу жана турмуштук түшүнүктөрдүн ар түрдүүлүгүнөн макалдардагы өзгөчөлүктөрдү байкайбыз. Жыйынтыктап айтканда, макалдарды салыштыруудан:

1. Кыргыз, алтай, хакас, тува элдеринин бардыгына жалпы, орток макалдар кездешет.

2. Салыштырылган элдерде маанилеш, бирок түзүлүшү боюнча айырмалуу макалдар бар.

3. Ар бир элдин өз өзгөчөлүктөрүнө мүнөздүү макалдардын жолугарын көрөбүз.

Адабияттар

1. Абдыкеримова А. Э. Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери (лингвистикалык аспект). – Каракол, БМУ, 2003. – 106 б.
2. Абдыразаков А. Түрк атанын балдары болсок... же рун башаттары.– Анкара, 1995. -183 б.
3. Абдыракунов Т. Бабалардан калган сөз. – Фрунзе: Адабият, 1990. – 170 б.
4. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 404 с.
5. Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар. – Бишкек, 2000. – 124 б.
6. Алдашев А. А. Тилге чебердик – чоң өнөр. – Бишкек: 1994. – 48 б.
7. Алимбаев М. Калам кайраты. – Алматы: Жазушы, 1976. – 222 б.
8. Алимбаев М. Көңил күнделигинен. – Алматы: Жазушы, 1980. – 238 б.
9. Алимбаев М. Өрнекти сөз - ортак казына. – Алма-Ата: Казакстан, 1967. – 166 б.
10. Алтай албатының чүмдү сөстери. – Горно-Алтайск, Туулу Алтайдың бичиктер чыгарар издательствозы, 1962. – 97 б.
11. Алтай кеп сөстөр ле укаа сөстөр. – Горно-Алтайск, Горно-Алтайский книжный издательство, 1956. – 39 б.
12. Алымкулова С. К. Кыргызско-алтайские этнокультурные связи. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Бишкек, 1999. – 25 с.
13. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын материалдары. – Бишкек: Учкун, 1992. – 128 б.
14. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. – Бишкек: Учкун, 1992. – 126 б.
15. Артыкбаев К. Сын сапары. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1970. – 253 б.

16. Асаналиев Ү. Тунгус- манжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллеллери. - Каракол, 2003.- 278 б.
17. Аскарров Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө. – Фрунзе: Кыргызстан, 1967. – 151 б.
18. Атеистические пословицы и поговорки народов мира. – М.: Изд. Политической литературы, 1985. – 137 с.
19. Ауэзов М. Уакыт жане адебиет. Казактын мемлекеттик көркөм адебиет баспасы. – Алматы, 1962. – 426 б.
20. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас» //Киргизский героический эпос. – Фрунзе: Илим, 1961. – С. 453 - 541
21. Афоризмы изречения мудрецов Востока. Узбекистон миллий энциклопедияси. -Ташкент, 1997. – 331 с.
22. Афоризмы старого Китая. - М.: Наука, 1988. – 191 с.
23. Ашукина Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. – М.: Гос. Изд. Художественной литературы, 1955. – 630 с.
24. Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Кыргызстан-Сорос фонду. –Бишкек: Айбек, 1997. – 455 б.
25. Бегалиев С. Эпос «Манас». –Каракол, 2004. - 36 б.
26. Бедюров Б. Алтайдың алкыштары. – Алтайдың бичектер чыгараар издательствозының Туулу Алтайдагы белиги, 1985.- 110 б.
27. Большая книга афоризмов. – М., 2005. – 526 с.
28. Большая книга по этикету. – Минск: Хорвест, 2004. – 711 с.
29. Бутанаев В. Я. Историческая судьба енисейских кыргызов по данным фольклора народов Южной Сибири //Вопросы этнической истории киргизского народа. – Фрунзе, 1989. – С. 66-77
30. Бутанаев В. Я. Этническая культура хакасов. – Учебное пособие для студентов ВУЗов обучающихся по специальности 02.07.00. – История. – Абакан: Изд. ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 1989.

31. Введенская Л. А., Баранов М. Т., Гвоздарев Ю. А. Русское слово. – М.: Просвещение, 1991. – 143 с.
32. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. –М.: Высш. школа, 1989.- 404 с.
33. В мире мудрых мыслей. – М., 2004. – 665 с.
34. Вовенарг Люк де Кланье де. Размышления и максимы. – Л.: Наука, 1988. - 437 с.
35. Всемирное остроумие. – Ташкент: Шарк, 1994. – 527 с.
36. Грамматика алтайского языка. Составлена членами Алтайской миссии. – Горно-Алтайск, 2005. – 364 с.
37. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 526 с.
38. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. – Бишкек: Басма-Тамга, 2003. – 396 б.
39. Даутов К. Мезгил сыны жана мен. Тандалмалар. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 523 б.
40. Девану луготит турк: Индекс-лугат /Абдурахмонов Г. ва С.Муталлибовлар иштироки ва тахрири остида. –Тошкент: Фан, 1967. -547б.
41. Ел аузынан. Шешендик сөздөр, акындык толгамдар, аңыз аңгимелер. – Алматы: Жазушы, 1985. – 312 б.
42. Жайнаков Т. Кыска жана нуска сөздөр. – Бишкек, 2001. – 228 б.
43. Жергеталдык кыргыздардын эл оозеки чыгармалары / Түз.: Токомбаева А. – Фрунзе: Илим, 1987. – 236 б.
44. Жирмунский В.М. Сравнительно-историческое изучение фольклора // Сб. Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике. –М.: Высш. школа, 1986. – С. 536 -
45. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика: Избр.тр.-Л.: Наука, 1977.-407с.
46. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим / Котор.: Козубеков Т. Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 527 б.

47. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. – Фрунзе: Кыргыз ССР илим. акад. басмасы, 1962. – 126 б.
48. Закиров С. Эл чыгармачылыгы - эл кенчи: Адабий сын макалалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 76 б.
49. Закиров С. Кыргыз санжырасы. –Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1996. – 427 б.
50. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I Фонетика. –М.: Изд. АН СССР, 1955.-234 с.
51. Казактың макалдары мен мателдери. -Алматы: Казактың мемлекеттик көркем адебиет баспасы, 1959. – 298 б.
52. Казаченок Т. Г., Громько И. Н. Античные афоризмы. – Минск: Вышэйшая школа, 1987. – 309 с.
53. Калк сөзү – казына. Кыргыз макал, ылакаптары / Жыйнаган: Алсеитов А. – Бишкек, 2004. – 310 б.
54. Каракалпак фольклоры. – Нөкис: Каракалпакстан баспасы, 1978. – 347 б.
55. Камус намэ. Издательство ВЛ, - М., 1958. – 295 с.
56. Карасаев Х. Накыл сөздөр. Экинчи китеп. – Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 344 б.
57. Каратаев О. К., Бутанаев В. Я. Кыргызстан жана Минусин ойдуңунун этникалык чөйрөсү //Вестник КГНУ. Общественные науки. – Бишкек, 1999.
58. Керимжанова Б. Кыргыз элинин макал жана лакаптары. – Фрунзе, 1955. – 100 б.
59. Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения / Сост. и перевел: Шамбаев С. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 359 с.
60. Коркыт ата. Энциклопедиялык жыйнак: Казак жана орус тилинде. – Алматы, 1999. – 798 б.
61. Курдские пословицы и поговорки. -М.: Наука,1972. – 454 с.

62. Кыдырбаева Р. З. Эпос «Манас». Генезис. Поэтика. Сказительство. - Бишкек: Шам, 1996.-408 стр.
63. Кыдырбаева Р. З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Бишкек, 2004. – 571 б.
64. Кыргыз адабиятынын тарыхы. А. Акматалиевдин редакциясы астында. – Бишкек: Манастаануу, Т. 1. - 2002. – 681 б.
65. Кыргыз адабиятынын тарыхы. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, Т IV. – 2002. - 436 б.
66. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы (советтик доорго чейинки мезгил). – Бишкек: Илим, 1993. – 197 б.
67. Кыргыз макал, лакаптары / Түз.: Усупбеков Ш. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 222 б.
68. Кыргыз макал, лакаптары / Түз.: Төлөев Ж. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – 69 б.
69. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973. – 704 б.
70. Кыргыз фольклорунун тарыхынан сын макалалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 96 б.
71. Маанаев Э. Ж., Каратаев О. К. Кыргыз элинин этникалык өнүгүүсү. – Бишкек, КМПУ, 2003. – 244 б.
72. Макалдар, мателдер, жумбактар / Жинаган жане аударган: Алимбаев М. – Алматы: Мектеп, 1978. – 111 б.
73. Макал-лакаптар / Түз.: Койчуманов Ж. - Бишкек: Шам, 2001. - 208 б.
74. Макалнама / Аударган: Алимбаев М. – Алматы, 1970. – 264 б.
75. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.: 1951. -447 с.
76. Молдобаев И. Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». – Фрунзе: Илим, 1985. – 109 с.
77. Молдобаев И. Б. Этнокультурные связи кыргызов в средневековье. – Бишкек, 2003. – 154 с.

78. Мудрые слова. Пословицы народов Кавказа / Сост.: А. П. Куцко. – Нальчик, 1970. – 71 с.
79. Мысли и изречения / Сост.: С. Х. Карин. – Алма-Ата: Казахское гос. изд. 1964. – 747 с.
80. Назаревич А. Отобранное по крупницам из дагестанской коллекции пословиц и поговорок. – Макачхала: Дагестанское книжное издательство, 1958. – 137 с.
81. Ойротско-русский словарь. – М.: Гос. изд. иностранных и научных словарей, 1947. – 307 с.
82. Орус элинин макал-лакаптары / Түз.: жана котор.: Шамбаев С., Закиров С. – Фрунзе: Мектеп, 1976. – 278 б.
83. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе: Илим, 1982. – 234 б.
84. Осетинские (угорские) народные изречения. - М.: Наука, 1980. – 354 с.
85. Өмиралиев К. Абай афоризми. – Алматы: Казакстан, 1993. – 124 б.
86. Өмер Асим Аксой. Ата сөзлери. I, Инкилап, 1988. – 486 б.
87. Пермяков Г. Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. – М.: Наука, 1968. – 354 с.
88. Пословицы и поговорки народов Востока. – М.: ИВЛ, 1961. - 734 с.
89. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 324с.
90. Садыков А. Башаттар жана жаңычылдык. – Бишкек, 1993. – 106 б.
91. Саманчин Т. Лакаптан романга. – Фрунзе: Кыргызстан, 1971. – 256 б.
92. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – 492 с.
93. Словарь современных цитат. – М.: КСМО, 2003. – 735 с.
94. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. – Бишкек: Архи инновациялык борбору, 2003. – 446 б.
95. Сөз атасы. Макал-мателдер мен канатты сөздер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 204 б.
96. Сөз тапканга колка жок. – Алматы: Жазушы, 1988. – 599 б.

97. Стеблева Ия. Түрк тилиндеги байыркы адабият // Ала-Тоо, - 1990, - № 7. – Б. 114-124.
98. Султаналиев Ж. Учкул сөздөр: Жаштар үчүн. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 108 б.
99. Сулхан-Саба Орбелиани. Мудрость вымысла. – Тбилиси: Заря Востока, 1959. – 244 с.
100. Суразаков С. Алтай фольклор. – Горно-Алтайск, 1975. – 231 б.
101. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этно) – лингвистикалык очерк). – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 136 б.
102. Сыдыкова К. Кыргыз тарыхы. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 799 б.
103. Тажиева Г. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 695 б.
104. Татар халык макальлары. Өч томда. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, Т. 1. - 1959. – 914 б.
105. Тимофеев Л., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М.: Гос. учебно-педагогическое изд. Министерства просвещения РСФСР, 1958. – 181 с.
106. Туркменские пословицы и поговорки. – Ашхабад: Туркменское гос. изд., 1961. – 156 с.
107. Тувинские пословицы и поговорки. – Кызыл: Тувкингосизд, 1955. – 55 с.
108. Тувинско-русский словарь. – М.: Изд. Советская энциклопедия, 1968. – 646 с.
109. Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр / Тургускан болгаш очулдурган Хадаханэ. М., Саган-оол О. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1966. – 173 б.
110. Узбек халк маколлари. – Тошкент, 1960. – 167 б.
111. Узбек халк маколлари. – Тошкент, 1978. – 287 б.
112. Уйгур макал вэ тэмсиллири. – Алмута: Казакстан дөлэт гөзел адебиет нәшрияты, 1960. – 201 б.

113. Устно-поэтическое творчество мордавского народа. – Саранск, Т. IV. кн. 1. - 1967. – 374 с.
114. Фелицына В. П., Прохоров Ю. Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. – М.: Изд. Русский язык, 1979. – 236 с.
115. Цзацзуань. Изречения китайских писателей. IX-XIX вв. – М.: 1975. – 135 с.
116. Чоротегин Т. К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугатит-турк» сөз жыйнагы (1072-1077). – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 150 б.
117. Чыгыш элдеринин макал-лакаптары / Котор.: Асаналиев Ү. Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 404 б.
118. Чыгыш элдеринин макал-лакаптары / Котор.: Жанышев А. Фрунзе: Мектеп, 1972. – 103 б.
119. Хакасско-русский словарь / Сост.: Н.А.Баскаков и А.И.Инкижекова-Грекул. -М.: Гос. изд. иностранных и нац. словарей. 1953. – 487 с.
120. Хакас чонның сөспектери, чоох-чаахтары, сиспектери. – Абакан: Хакасияның книга издательствозы, 1960. – 144 б.
121. Худяков Ю. Кыргызы на просторах Азии. – Бишкек, 1995. – 232 с.
122. Шешендик сөздөр / Курастырган: Адамбаев Б. – Алматы: Жазушы, 1967. – 137 б.
123. Шыгыс халыктарының макал-мателдери / Казакшага аударган: Майшекин М. – Алматы: Жазушы, 1968. – 132 б.
124. Этногенез турок. Д.Е.Еремеев. –М.: Наука, 1971. – 272 с.
125. Юнусалиев Б. М. Проблемы формирования общенародного киргизского языка // Вопросы языкознания. –М., 1955. – № 2. – С. 85-96.
126. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 291 б.